

DUPLEX

Oglinzi retrovizoare

Istorie, memorie și morală în România

Alexandru Zub în dialog cu Sorin Antohi

www.polirom.ro

© 2002 by Editura Polirom

Iași, B-dul Copou nr. 4, P.O. BOX 266, 6600

București, B-dul I.C. Brătianu nr. 6, et. 7, P.O. BOX 1-728, 70700

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României:

ZUB, ALEXANDRU

Oglinzi retrovizoare: istorie, memorie și morală în România / Alexandru Zub
în dialog cu Sorin Antohi ; cuvânt înainte de Sorin Antohi – Iași: Polirom, 2002
216 p. ; 21 cm – (Duplex)

Index.

ISBN: 973-683-838-2

I. Antohi, Sorin

94(498)(047.53)

Printed in ROMANIA

ALEXANDRU ZUB
în dialog cu SORIN ANTOHI

Oglinzi retrovizoare

Istorie, memorie și morală
în România

POLIROM
2002

ALEXANDRU ZUB (n. 1934) – cercetător științific gr. I, director al Institutului de Istorie „A.D. Xenopol” din Iași, fost profesor la Universitatea „Al.I. Cuza” și membru corespondent al Academiei Române. Dintre volumele publicate, amintim: *Mihail Kogălniceanu, biobibliografie*, Ed. Enciclopedică Română/Ed. Militară, București, 1971, *A.D. Xenopol, biobibliografie*, Ed. Enciclopedică Română/Ed. Militară, București, 1973, *Mihail Kogălniceanu, istoric*, Junimea, Iași, 1974, *Vasile Pârvan. Efigia cărturarului*, Junimea, Iași, 1974, *Vasile Pârvan, biobibliografie*, Ed. Științifică și Enciclopedică/Ed. Militară, București, 1975, *Junimea: implicații istoriografice*, Junimea, Iași, 1976, *M. Kogălniceanu, un fondateur de la Roumanie moderne*, Ed. Științifică și Enciclopedică, București, 1978, *A scrie și a face istorie*, Junimea, Iași, 1981, *L'historiographie roumaine à l'âge de la synthèse: A.D. Xenopol*, Ed. Științifică și Enciclopedică, București, 1983, *Pe urmele lui Vasile Pârvan*, Sport-Turism, București, 1983, *Biruit-au gândul (note despre istorismul românesc)*, Junimea, Iași, 1983, *Mihail Kogălniceanu*, Ed. Științifică și Enciclopedică, București, 1984, *Les dilemmes d'un historien: Vasile Pârvan*, Ed. Științifică și Enciclopedică, București, 1985, *De la istoria critică la criticism*, Ed. Academiei RSR, București, 1985; ediția a II-a, Ed. Enciclopedică, București, 2000, *Istorie și istorici în România interbelică*, Junimea, Iași, 1989, *Istorie și finalitate*, Ed. Academiei Române, București, 1991, *În orizontul istoriei*, Institutul European, Iași, 1994, *La sfârșit de ciclu*, Institutul European, Iași, 1994, *Eminescu: glose istorico-culturale*, Ed. Enciclopedică „G. Asachi”, Chișinău, 1994, *Impactul reîntregirii*, Timpul, Iași, 1995, *Chemarea istoriei. Un an de răspîntie în România postcomunistă*, Junimea, Iași, 1997, *Discurs istoric și tranziție. În căutarea unei paradigme*, Institutul European, Iași, 1998, *Reflections on the Impact of the French Revolution. 1789, de Tocqueville, and the Romanian Culture*, The Center for Romanian Studies, Iași-Oxford-Portland, 2000. Se adaugă numeroase culegeri de studii (unele în colaborare), ediții îngrijite, serii coordonate etc.

SORIN ANTOHI (n. 1957) – profesor de istorie la Central European University, Budapesta. Dintre volumele publicate, amintim: *Utopica. Studii asupra imaginarului social*, Editura Științifică, București, 1991; *Civitas imaginalis. Istorie și utopie în cultura română*, Litera, București, 1994; ediția a II-a, revăzută, Polirom, Iași, 1999; *Exercițiul distanței. Discursuri, societăți, metode*, Nemira, București, 1997, 1998; *Imaginaire culturel et réalité politique dans la Roumanie moderne. Le stigmat et l'utopie*, L'Harmattan, Paris-Montréal, 1999; *Al treilea discurs. Cultură, ideologie și politică în România*, dialog cu Adrian Marino, Polirom, Iași, 2001. A coordonat volumele: *Dialog și libertate. Eseuri în onoarea lui Mihai Șora*, Nemira, București, 1997 (în colaborare cu Aurelian Crăiuțu); *Between Past and Future. The Revolutions of 1989 and Their Aftermath*, Central European University Press, Budapesta, 2000, 2001 (în colaborare cu Vladimir Tismăneanu); *Religion, Fiction, and History. Essays in Memory of Ioan Petru Culianu*, 2 vol., Nemira, București, 2001. A colaborat la numeroase periodice și volume colective, în țară și în străinătate. Împreună cu Mona Antohi, a tradus în limba română, din engleză și franceză, șase volume.

Sumar

Cuvînt înainte
(Sorin Antohi)

9

O viață „sub vremi”

15

*Începuturile unei relații, 17-18 • copilăria în satul natal, 18-19 • Dunărea în
imaginationul social, 19-20 • din nou în sat: comunizarea, 20-22 • „popa cel
mic”, 22-24 • plecarea la învățătură, 24 • școala normală, 24-27 • profesorii,
27-29 • pasiunile elevului Zub Alexandru, 29-30 • cărțile și soarta lor, 30-33 •
opțiunea pentru istorie, 34-35 • facultatea, 35-38 • serbarea de la Putna, 38-40
• cărțile se risipesc, 40-41 • consecințele unei serbări, 41 • arestarea, 41-45 •
substanța serbării, 45-47 • ancheta și procesul, 47-48 • închisorile comuniste:
evocare și analiză, 48-59 • ieșirea, 59 • dificultăți în „libertate”, 59-61 • un
bibliograf cu orizont, 61-63 • debutul editorial, 63 • canoane concurente:
naționalism și național-comunism, 64-66 • un traseu dificil, 66-67 • „descoperi-
rea Occidentului”, 67-70 • „comerț exterior”: construcția atelierului, 70-72 •
„Grupul de la Iași” și „cafeaua la Zub”, 72-75 • „revoluția”, 75-76 • oferte
publice și proiecte proprii, 76-78.*

Etică și istorie

79

*Imperativul categoric, 81 • religie și Biserici, 81-84 • criza normativității
occidentale, 84-86 • etica fără transcendență, 86-87 • Occidentul: speranțe și
deziluzii, 87-89 • etica profesională a istoricului, 89 • vulgata etno-națională,
89-90 • așteptările societății, 91 • răspunsul istoricilor, 91-92 • bătălii canonice*

în cultura postcomunistă, 92-94 • există un echivalent în istoriografie?, 94
 • direcția demitizantă și impactul ei, 94-100 • istoricii români și teoria istoriei,
 101-105 • ce putem salva din tradiția istoriografică?, 105-106 • interesul
 popular pentru istorie, 106-107 • controversa manualelor alternative, 107-108
 • dialogul istoricilor cu societatea, 108-111.

Memorie, istorie, viitor

113

Memorie și istorie, 115-118 • pseudomemoria naționalistă, 118-119 • „trecuturi
 utilizabile”, 119 • Holocaust și Gulag, 119-120 • studiul istoriei recente în
 România, 120-121 • piața memoriei colective, 122-124 • despărțirea simultană
 de fascism, comunism și fuziunea lor, 124-126 • istoricii, activiștii memoriei și
 viitorul, 126-127 • România și Republica Moldova, 127-128 • integrarea
 minorităților în narațiunea istorică și în viitor, 129-130 • discurs istoric și
 pedagogie națională, 130-132 • piețele profesionale, 132 • fragmentare și
 solidarizare, 133-135 • oglinzi retrovizoare, 135-136 • violență, consens și con-
 tract, 136-138 • reconciliere și justiție retrospectivă, 138-139 • o viziune a
 viitorului, 140-141.

ADDENDA

O convorbire din 1983

145

Istoria sub semnul interogației

(Alexandru Zub)

152

Un discurs pluralist și permeabil asupra trecutului

(Alexandru Zub)

163

Discursul istoric și seducțiile imaginarului

(Alexandru Zub)

169

Istoria și discursul alternativ

(Alexandru Zub)

182

Violența formei, persistența fondului

(Alexandru Zub)

186

Multiculturalismul, o provocare a postmodernității

(Alexandru Zub)

189

A regîndi și asuma critic trecutul

(Alexandru Zub)

197

Indice de nume proprii

207

Cuvînt înainte

Am fost pasionat de lecturi istorice din copilărie. „Istoric” este – mi s-a spus sau mi se pare că-mi amintesc – primul meu răspuns la clasică întrebare a adulților: „Ce vrei să te faci cînd vei fi mare?”. Dar pasiuni la fel de intense mă atrăgeau spre alte domenii, iar ideea de a urma facultatea de profil, la momentul relevant combinată cu cea de Filozofie, nu mi s-a părut serioasă: în anii 1970-1980, adolescentul și apoi tînărul care eram înțelegea foarte bine cît de greu era să te formezi pentru (și apoi să practici) două discipline atît de afectate de național-comunism.

Retrospectiv, ajutat de acumulări și experiență, precum și cu avantajul contingent al dovezilor furnizate de evoluția istoriografiei românești pînă la zi (dacă lăsăm deoparte excepțiile – Lucian Boia în primul rînd –, din nefericire fără mare efect asupra întregului), înțeleg mai bine și aprob cu atît mai mult atitudinea „mea” de atunci. Interesul pentru cultură, idei, metode și teorii m-ar fi adus repede în conflict cu instanțele profesionale (fascinate de forme mai curînd brute de pozitivism și/sau protocronism) și politico-ideologice (nici măcar marxiste, ca să lase o cale spre diversele „noi istorii” occidentale). Pur și simplu, așa cum nu am reușit nici atunci cînd m-am îndreptat spre Engleză și Franceză pentru a mă adăposti în unghere mai „liberale” (am încercat aproape totul, de la semantică logică la semiotică), nu mă puteam resemna la subiectele prudente, tehnice și de abscons detaliu, excelente pentru a te proteja de cenzură, a te menține într-o oarecare pace cu alții și, ceva mai greu (dacă nu te puteai minți), cu tine. Era o chestiune de temperament, de personalitate, la care se adăuga istoria de familie și, cu fiecare zi, experiența proprie – toate „sub vremi”. Aveam nevoie de discuții libere, ambițioase ca direcție, anvergură și adîncime, în răspăr cu „idolii tribului”, inevitabil „delicate”, chiar periculoase.

Mi se părea, prin urmare, imposibil să studiez istoria modernă a României, ca să nu mai vorbesc despre istoria contemporană. Cît privește filozofia, deși la fel de timpurie mea dragoste pentru științele exacte (în special pentru fizică) era intensă, nu mă împăcam cu gîndul că aș face filozofia științei fără a mă lega de ideologie și politică, în

orizontul a ceea ce Kuhn a numit „paradigmă”, Foucault – „episteme”, iar Bachelard – „tăietură epistemologică” (acum sînt mai atras de ideea lui Ioan Petru Culianu: „filtru hermeneutic”). Pe de altă parte, juxtapunerea istoriei și a filozofiei în cadrul aceleiași structuri de învățămînt superior rămăsese pînă la capăt resimțită ca un abuz și aplicată la nivel strict administrativ. E suficient să citim firava producție românească de filozofie, teorie și metodologie a istoriei, dominată de „contribuții” semidocte și/sau delirante, pentru a vedea că interacțiunea celor două discipline nu producea mare lucru, cu excepția adîncirii clivajului dintre ele: filozofii îi disprețuiau pe istorici pentru imersiunea în factologie și incapacitatea de a se „ridica la concept”; istoricii îi disprețuiau pe specialiștii în „socialism științific” (cîtiva ducînd limba de lemn pînă la „ontologie”, una dintre ciudatele marote ale „epocii de aur”) și îi expediau pe toți ceilalți ca pe tot ațîția vinovați de păcatul suprem, „speculația”. România nu a dat un echivalent al lui Jerzy Topolski, istoricul polonez de la Poznan care a încercat (și, inevitabil, a eșuat – dar la ce altitudine!) în anii comunismului să reconcilieze marxismul cu filozofia analitică a istoriei, după ce lucrase cu excelente rezultate în domeniul istoriei economice și sociale. Într-o lucrare comparativă de istorie a istoriografiei post-comuniste (un efort colectiv internațional pe care l-am inițiat și îl coordonez), mă străduiesc să explic pe baza interpretării unui mare volum de date empirice rațiunile pentru care nu a existat un Topolski în țara lui Xenopol.

Totuși, s-a întîmplat să pot cunoaște în succesiune rapidă, tocmai cînd aveam mai multă nevoie, la începutul anilor 1980, pe cîtiva dintre istoricii români consacrați pe care-i admiram, în primul rînd pe Alexandru Zub și pe regretatul Alexandru Duțu.

Voi reveni, desigur, la Alexandru Zub, dar aș vrea să evoc succint întîlnirea cu Alexandru Duțu, apoi pe aceea, asemănătoare dincolo de diferențe, cu Paul Cornea. Alexandru Duțu, căruia îi citisem toate cărțile (am continuat să-l citesc pînă astăzi), era în Iași pentru o conferință a Institutului de Istorie și Arheologie „A.D.Xenopol” (scindat după „revoluție” în cele două secții componente), iar Alexandru Zub m-a prezentat. Nu era mare lucru de spus despre mine, dar Alexandru Duțu mi-a arătat din capul locului o atenție călduroasă – cunoscută de toți cei ce l-au întîlnit vreodată –, punct de pornire al unei lungi relații amicale, prin care m-am apropiat apoi și de alți cercetători de la Institutul de Studii Sud-Est Europene, în special de Andrei Pippidi (acesta s-a alăturat spontan amicului său Ștefan S. Gorovei, un alt *gentleman scholar* de la

care am avut de învățat, pentru a mă felicita după o comunicare plină de *clins d'œil*; am rămas prieteni de atunci) și de Elena Siupiur. Tot în acele luni i-am fost prezentat lui Paul Cornea, aflat în Iași pentru lansarea celebrului dicționar al literaturii române pînă la 1900, *opus magnum* produs de colectivul institutului numit astăzi „Al. Philippide”. Ca și Alexandru Duțu, care găsisese pe loc subiecte de interes comun cu un tînăr anonim (de la anglistică la istoria mentalităților, de la teologie la literatura comparată), Paul Cornea m-a „preluat” cordial; apoi, într-o lungă plimbare de neuitat, s-a întreținut cu mine despre teoria literaturii și despre magistrala sa carte dedicată originilor romantismului românesc (pentru care îl așez, în biblioteca mea ideală, alături de autori ca Pompiliu Eliade, D. Popovici și Paul Bénichou); fără să uite să se intereseze de preocupările mele într-un mod de-a dreptul părintesc, mergînd pînă la detalii foarte practice (dacă părinții mă pot ajuta financiar, avînd în vedere că din scris nu se poate trăi etc.).

Asemenea întâlniri fericite în spațiul privat și microsocioal făceau suportabilă, iar uneori plăcută și formativă viața celor care aveau „valențele” (în sensul din chimie) și norocul fără de care raporturile umane substanțiale nu există. Gabriel Liiceanu și H.-R. Patapievici ne-au oferit, fiecare în cîte o carte splendidă, două scenarii aproape mitice, unul „castalian” (maestrul și discipolii), altul „lancasterian” (învățarea în grupul de egali). În cărțile mele de convorbiri cu Adrian Marino și, respectiv, Mihai Șora, ca și în scrieri memorialistice mai scurte, am reînviat și omagiat aceeași binecuvîntată experiență, cu note specifice de la caz la caz. Ce mi s-ar fi întîmplat fără ea, ce aș fi devenit dacă aș fi cunoscut doar libertatea interioară, spațiul strict privat (familia și un mic număr de prieteni), solidaritățile de subzistență (insule comunitare arhaice, relice clanice) și stihia spațiului public al ceașismului? „Se sparie gîndul”...

De vreme ce evoc în carte începuturile relației mele cu Alexandru Zub, nu e cazul să reiau povestea aici. Dar merită adăugate cîteva lucruri greu de menționat într-o situație față-către-față.

Luca Pițu, unul dintre oamenii care m-au marcat, dar cu care nu am reușit să păstrez raporturi amicale (cititorii săi cunosc versiunea dată de el rupturii noastre; mi-ar plăcea să revin și eu cîndva asupra acelei complexe, poate imposibile relații), avea deja, cu peste douăzeci de ani în urmă, reputația unui judecător foarte aspru. Am fost surprins să aflu că avea o mare prețuire pentru Alexandru Zub și că îl frecventa. Erau amîndoi bucovineni, fiecare în felul său, dar nici unul dintre ei (în orice

caz, nu putea fi vorba despre Luca Pițu, pe care-l cunoșteam!) nu părea să-și organizeze existența potrivit „nostalgiei originilor” sau patriotismului local. Intrigat, atras de opera lui Alexandru Zub, am acceptat imediat ca Luca Pițu să mă prezinte. O făcuse, și avea s-o mai facă, pentru mulți alții, parcă spre a-i propune istoricului – pe care partidul-stat nu-l lăsa să-și exercite vocația pedagogică într-o universitate – eventuali elevi. Oricum, așa a ieșit uneori...

„Grupul de la Iași”, în care mă ridicam pe atunci, avea un spirit critic radical și, între altele, împărtășea o părere foarte proastă despre istoriografia românească. Subscriam din toată inima. Dar acel grup eterogen prețuia, dincolo de iconoclasme, nihilisme, cinisme, umor negru și parodie, relativism, o valoare certă: lucrul bine făcut. În consecință, mulți dintre membrii „grupului” – evoc asta în carte – s-au apropiat de Alexandru Zub și, prin el, au colaborat la multe inițiative intelectuale și editoriale ale Institutului „A.D. Xenopol”: Luca Pițu (în maniera sa inimitabilă), Dan Petrescu, Liviu Antonesei, Andrei Corbea-Hoișie (care avea și formație de istoric), Mihai Dinu Gheorghiu, Valeriu Gherghel (absolvent de Filozofie, deci și de Istorie), eu însumi (care aveam să ajung să lucrez la Institut în echipa lui Alexandru Zub, alături de Ștefan Lemny, în același birou cu un alt coleg de care m-am apropiat, Dumitru Ivănescu, și să mă „reprofilez” ca istoric). Pentru cei ce știu despre ce oameni și autori vorbesc, e limpede că personajul care-i putea mobiliza pe cei amintiți, se adapta unor personalități atât de diferite, discuta cu fiecare pe teme generale (culturale, politico-ideologice, civice) și tehnice (în mai multe discipline și specializări), ba chiar îi alătura ocazional unor istorici cu acte în regulă, nu era fitecine. Ca psiholog, partener de dialog și antreprenor intelectual, vreau să zic. Lucrările savante ale lui Alexandru Zub documentează torențial vocația sa profesională centrală: scrisul. Nu are sens s-o mai relev aici.

Relația mea cu Alexandru Zub nu a fost lipsită de tensiuni, fiindcă rolurile de model-mentor-pedagog-protector-„șef”-colaborator-confident-camarad-coleg-*advocatus diaboli*, topite relativ repede într-o prietenie strînsă, nu se pot asuma și accepta mereu la fel, sînt dinamice, trec prin faze critice. Un exemplu merită reținut: proaspăt profesor navetist – ca ațiția alții din generația mea –, eram presat de Alexandru Zub să predau un studiu, pe care-l promisesem înainte de absolvirea facultății și nu mă mai simțeam în stare să-l duc la capăt; mi se părea că soarta mea era pecetluită și, deși asta nu mă devastase psihologic pînă la depresie, mă făcea să nu mai văd capătul ordaliei, să consider frivole și, la limită,

impostoare-himerice proiectele mele academice. Într-o agitată întâlnire din aproape legendarul său birou năpădit de cărți, Alexandru Zub m-a făcut să înțeleg, după ce m-a lăsat „să mă răcoresc”, că *à quelque chose malheur est bon*, că aveam șansa de a-mi descoperi și pune la încercare vocația – dacă aveam una. Am plecat aproape imediat, trântind ușa: aveam treabă, trebuia să-mi onorez angajamentul.

Nu numai că argumentația preopinentului era fără cusur, iar el însuși o întrupa exemplar (așa cum se va înțelege și din carte); nu numai că mă gândisem și eu în același sens, ajutat de o experiență personală incomparabil mai puțin chinuită (dar *destul de* chinuită), precum și de ce auzisem și văzusem în familie. Dar Alexandru Zub *investise* enorm în mine: ușa lui îmi era deschisă (ca și, trebuie adăugat, oricui voia să-l caute; și erau mulți!), pentru tot felul de activități, de la transmiterea unilaterală de conținuturi de cunoaștere la polemici academice și taclale, de la „psihoterapie” (cum s-a văzut mai sus) la critica regimului; în fine, biblioteca lui fabuloasă devenise într-un fel și a mea, fiindcă eram un cititor asiduă, făceam sugestii de noi achiziții (am realizat târziu că multe dintre acestea erau plătite din modestele stipendii occidentale ale achizitorului), puneam umărul la tot mai complicata lor dispunere pe rafturi și în dulapuri. Era deja enorm ca un om precum Alexandru Zub să-mi fie accesibil practic non-stop; dar să-mi mai și aducă sub ochi fotocopiile unor obscure articole și cărți, la comandă, bățind astfel izolaționismul ceaușist...

*

Temele cărții de față au venit de la sine. Titlul, la fel. Oglindile retrovizoare reprezintă o metaforă elementară a studiilor istorice, care surprinde pluralitatea perspectivelor istoriografice, precum și funcția lor comună (evidentă, dar nu întotdeauna bine înțeleasă): orientarea în prezent, cu priviri spre trecut, fără a pierde din vedere viitorul. Asemenea volumelor mele precedente de *entretiens*, acesta este un eșantion reprezentativ dintr-o conversație care durează de două decenii și mai bine. Ne puteam extinde: după ce am pus punct înregistrării, am mers (împreună cu soția mea, Mona Antohi, și fiul lui Alexandru Zub, Alex) la o berărie din curtea Casei Pogor, unde am avut parte de un incredibil adaos *off the record* (în multe privințe) la contribuția principalului convorbitor, pentru care numai memoria noastră stă martoră. Tehnic, e vorba aici despre transcrierea mai multor casete înregistrate în câteva zile de august din 2001, la Iași, în biroul amintit. Am adăugat

un interviu din 1983, apărut inițial în revista *Orizont* (grație Adrianei Babeți, una dintre figurile „axei” care lega „Grupul de la Iași” de „Grupul Timișoara-Arad”, un episod interesant al istoriei noastre culturale recente: spirite afine la capetele traseului unui „tren al foamei”!), precum și câteva texte scurte ale lui Alexandru Zub, menite să-i adâncească și să-i nuanțeze poziția.

Mulțumesc Editurii Polirom: lui Silviu Lupescu, pentru inițiativa de a face această carte *acum* (eu așteptam o aniversare, un pretext); echipei redacționale, în primul rând redactorului de carte, Lucian Teodorovici (cu care am mai colaborat), pentru profesionalism și pentru răbdarea lor cu mine.

Sorin Antobi

Budapesta, 12 februarie 2002

O viață „sub vremi”

Începuturile unei relații, 17-18 • copilăria în satul natal, 18-19 • Dunărea în imaginarul social, 19-20 • din nou în sat: comunizarea, 20-22 • „popa cel mic”, 22-24 • plecarea la învățătură, 24 • școala normală, 24-27 • profesorii, 27-29 • pasiunile elevului Zub Alexandru, 29-30 • cărțile și soarta lor, 30-33 • opțiunea pentru istorie, 34-35 • facultatea, 35-38 • serbarea de la Putna, 38-40 • cărțile se risipesc, 40-41 • consecințele unei serbări, 41 • arestarea, 41-45 • substanța serbării, 45-47 • ancheta și procesul, 47-48 • închisorile comuniste: evocare și analiză, 48-59 • ieșirea, 59 • dificultăți în „libertate”, 59-61 • un bibliograf cu orizont, 61-63 • debutul editorial, 63 • canoane concurente: naționalism și național-comunism, 64-66 • un traseu dificil, 66-67 • „descoperirea Occidentului”, 67-70 • „comerț exterior”: construcția atelierului, 70-72 • „Grupul de la Iași” și „cafeaua la Zub”, 72-75 • „revoluția”, 75-76 • oferte publice și proiecte proprii, 76-78.

S.A. : Am început să vorbim în urmă cu 20 de ani, în același birou, într-o vreme în care conversațiile intelectuale libere erau foarte rare, și trebuie să spun că am fost prevenit de cei care m-au îndrumat prima oară spre dumneavoastră că sînteți un om retras, o persoană puțin dispusă la discuții îndelungate, un om ocupat și cu proiecte presante; în consecință, am încercat dintotdeauna să țin conversațiile noastre la o durată minimă. La început mi-a mers; după aceea, treptat, am văzut, pe de o parte, că discuțiile se îndesesc, iar pe de altă parte, că se lungesc foarte mult. Eu nu aveam ce să regret – probabil, dumneavoastră aveți. Am investit în conversațiile acestea, pe parcursul a două decenii, o mare energie intelectuală și afectivă, care a creat niște punți între noi; așa am ajuns să înțeleg la un moment dat că accesul spre dumneavoastră era de fapt foarte ușor și că trebuia doar încercat. Că această ușă deschisă în permanență era și simbolic deschisă și că, în fond, orice om ar fi vrut să treacă pragul – erau foarte mulți care o făceau – putea să primească ceva : de la cărțile împrumutate generos, pînă la discuția generală despre situația curentă, o discuție întotdeauna francă și radicală sub aspect politic, apoi îndrumările savante, care vin dinspre unul dintre rarii istorici ce nu s-au despărțit de cultură.

Treptat, am început să devin curios să aflu mai multe despre dumneavoastră, să pot schița un portret al lui Alexandru Zub, altfel decît era el perceput în public, unde transpărea doar, pentru a folosi formula care vă este dragă, „efigia cărturarului”. Voiam să văd mai mult decît atît și mai mult chiar decît prezența publică a cărturarului care, în spațiul deopotrivă semipublic și semiprivat al perioadei comuniste (era foarte greu să distingi între aceste două sfere), era omniprezent în medii socio-profesionale foarte diverse, pentru a încerca să vorbească despre trecut, în mod evident însă cu trimitere la prezent și cu o speranță clară într-un viitor mai bun. Toate aceste lucruri mă intrigau într-un fel, întrucît nu erau frecvente printre istorici; mă interesau; mă simțeam atașat de ele. La un moment dat, am dobîndit și eu dreptul la unele elemente de autobiografie și chiar la confesiuni. În 20 de ani, s-a conturat un portret pe care eu, acum, am ajuns să îl cunosc în detaliu și pe care aș vrea să-l comunicăm cumva și celor care, numai de la distanță văzîndu-vă, nu vă știu la fel.

Aș începe cu perioada formativă. Asemenea multor intelectuali care s-au manifestat în cultura românească modernă, veniți de la sat. Pe de altă parte, spre deosebire de majoritatea intelectualilor ridicați în perioada comunistă, ați rămas credincios acelui traseu care altădată unea lumea satului de oraș, în spiritul unui proiect general de societate. În măsura în care viața nu v-a cruțat de tot felul de tribulații, ați avut ocazia unei experiențe sociale – pot să spun și caracterologice – complete. De-a lungul deceniilor în care ați fost elev, student, cercetător, deținut politic, zilier, bibliotecar, din nou cercetător, autor, director de institut, toate aceste lucruri s-au conturat ca destin. Însă, în toată diversitatea, cred că am putut să văd, însoțind și eu acest destin – într-un fel sau altul – vreme de 20 de ani, un program. Să ne întoarcem puțin la perioada de copilărie. În ce mediu v-ați ridicat? Cine era copilul Alexandru Zub?

A.Z.: Mi-aș dori să pot spune exact cum a fost, dar mi-e teamă că lucrul acesta nu este posibil, nici în cazul meu, nici în altele. Totuși, să încerc o mică explorare, o anamneză care să permită reconstituirea cît de vagă a acelui moment. Ai spus corect că provin din mediul rural, dintr-un sat din nordul Moldovei, Maghera, comuna Vîrful Cîmpului, dintr-o familie de oameni simpli, chiar săraci în

fond – mulți copii și doar două-trei hectare de pământ, deci o familie constrînsă a trăi din puțin și a căuta cu disperare mijloace de a răzbi în viață. De aceea, îmi amintesc cu multă strîngere de inimă de marile precarități ale unei asemenea existențe, în care tatăl meu, Constantin, se scula mereu din noapte. Îi aud parcă și acum pașii răsunînd în odaia foarte strîmtă, unde dormeam de-a valma, îi auzeam umbletul care pregătea drumurile spre Dorohoi, unde făcea cărăușie pentru a aduna cît de cît bani sau rosturile cîmpului, mai tîrziu avînd și grija cooperativei satești, una de tip haretian, de achiziție, desfacere etc. Acei pași spuneau ceva, erau pași de noapte, zorii ne apucau așa, ne trezeam preocupați, fiecare de treaba lui. Au fost ani în șir cînd a trebuit ca eu și frații mei – la distanțe mici, căci eram mulți copii – să ne purtăm sarcinile; asta însemna sapa, secera și alte instrumente de lucru, la fel merindele, pentru a traversa o lungă țarină și a regăsi mica noastră fișie de pământ, dobîndită la împrumut. Ucenicia noastră trebuia să se facă într-o lume satească, în care asemenea obligații ne reveneau în mod natural. Din cei zece copii (aș spune unsprezece, dar unul s-a stins la naștere), doar cîțiva au răzbit la școală, de nivel mediu sau de nivel superior, ceilalți au trebuit să rămînă, fie în mediul genetic, fie să se mulțumească cu o calificare medie. Oricum, era o izbîndă, chiar și în situația asta, deoarece în condițiile date era greu să ajungi la o școală „mai departe”, fie și modestă, precum a mea, Școala Normală din Șendriceni.

Era foarte greu și puțini din sat reușeau atunci, imediat după al doilea război mondial, cînd Moldova era traversată de o secetă cumplită, iar războiul lăsase urme grave. Încercarea de a ieși din sărăcie, din această mizerie congenitală, era uneori dramatică. În '46, îmi amintesc, un frate de-al meu, cu vreo șase ani mai mare, a trebuit să bată țara în lung și în lat ca să găsească un loc de lucru pe Valea Dunării, undeva, într-o comună, Salcia, ca să muncească, să cîștige cîțiva saci de grîu, pe care i-a și pierdut apoi pe drum la întoarcere, furați de cei ce căutau să profite de neajutorării aceluia timp.

S.A. : Despre care comună Salcia este vorba : Salcia „dumneavoastră” ?

A.Z. : Nu, era o alta, tot a noastră, căci unde sunt ape există și sălcii, nume fatidic pesemne, tot pe Dunăre. Kogălniceanu evoca la un moment dat, apărînd interesul românesc în problema danubiană, un

distih popular: „Eu cu Dunărea sînt una/ batem timpul și furtuna”. Ne place să vorbim mereu despre Carpați, ignorîndu-le propria ambiguitate, însă Dunărea este un nerv esențial, care a participat la etnogeneza românească și la toată aventura trecerii noastre prin timp.

S.A.: Numai că, la un moment dat, s-a făcut o alegere simbolică, în care Dunărea nu a contat, întrucît avea ambiguitatea foarte simplă a celor două maluri, dintre care numai unul este pe teritoriul național, iar celălalt trimite către lumea balcanică și către primejdia absolută de a recunoaște că etnogeneza s-a produs și în Balcani.

A.Z.: Asta, de la un timp; pentru că, de fapt, și celălalt mal era implicat în etnogeneza noastră și avea să rămînă populat de lume românească. Iorga spunea odată că românii sînt un neam înconjurat de români peste tot.

S.A.: Tocmai, dar e fascinant într-un fel să vezi că am redus malul drept din imaginarul social pentru a ne proteja, într-un mod după părerea mea stupid, ideea că etnogeneza noastră s-ar fi produs exclusiv în zona carpatică, fiindcă asta avea mai bună valoare în eterna noastră dispută cu ungurii și oferea un plasament simbolic mai bun, într-o lume civilizată.

A.Z.: Da, chestiunea merită a fi discutată, dar să ne întoarcem la ce spuneam. În afară de acest element al ruralității de obîrșie, aș vrea să observ un lucru: satul meu natal, Maghera, era unul de aluviuni transilvăneano-bucovinene. La începutul secolului al XIX-lea apare în cataografiile locului și numele familiei mele. Mama avea, pe linie maternă, o ascendență maramureșeană. Tata venea din Bucovina, de pe cealaltă parte a Siretului, apa lîngă care am crescut eu, în comuna Vîrful Cîmpului, așezare larg întinsă pe o vale plină de păduri, în dauna cărora s-a constituit de fapt satul, prin tăiere și practicarea unui drum spre Dorohoi, care să înlocuiască vechile poteci. Trebuie spus așadar că această lume avea un aspect deosebit, dacă mi-am dat bine seama, căci era destul de amestecată și într-o relație competitivă cu vechea așezare, una destul de veche, Dobronăuții pomeniți întîia oară într-un document din 1392, zona avînd însă multe indicii de locuire străveche, după cum s-a constatat deja prin săpături arheologice; la cealaltă margine a comunei erau Ionășenii, sat vechi și acela, cu un loc care se chema La Temelie, indicînd o

posibilă fortificație. Între amintitele așezări se întindea moșia pe care s-au stabilit, articulându-și rosturile în timp, niște fugari ce au ajuns după aceea destul de respectabili, dacă nu și prosperi, oricum oameni activi, energici, care au reușit să aibă chiar o anumită prevalență în raport cu vecinii. Aceasta a inculcat, se pare, o psihologie aparte omului de acolo, una care se regăsește și la nivelul tradițiilor folclorice, în obiceiuri, în micile evenimente care întrețin viața unei comunități.

Imediat după război, situația a început să se schimbe, se instituia un alt regim politic, activiștii încercau să acapareze satul, comuna, împrejurimile. Noul regim se instala rapid, fără menajamente, lucru evident și pentru mine, care eram un copil de 10-11 ani. Am asistat la acele evenimente, am văzut ce s-a întâmplat la conacul boieresc din centrul satului, unde stăpânise un om de ispravă, colonelul Balaiș, și mai ales soția lui, Maria, născută Moruzi, o ființă admirabilă, care își făcuse o practică obișnuită din a vizita satul casă cu casă pentru a stabili personal unde era nevoie de asistență și a interveni; o făcea în mod curent. Ea a fost scoasă brusc din viața satului și surghiunită la Cîmpulung-Muscel, conacul devastat, parcul din jur prefăcut în loc de petrecere; au venit alți stăpîni, care distribuiau altfel rolurile și resursele comunei...

S.A.: Și care se recrutau din cu totul altă bază socială...

A.Z.: Bineînțeles, apărea limpede pentru mulți că era vorba despre niște marginali, cu tot felul de hibe, cu frustrări pe care căutau să le compenseze. Nu e cazul să intru în detalii, dar pentru mine acest lucru era evident, mai ales că s-au făcut atunci presiuni și asupra tatei ca să adere la regimul care se instala. Tata era însă un om prudent și nu a intrat în joc, rămînînd să se ocupe de propriile lui interese, modest, într-o zonă a economicului, la cooperativa satului, pe care el a gestionat-o, ani și ani, cu beneficii minime, dar foarte necesare familiei. Adeziunea sa la Frontul Plugarilor era pur formală.

Acesta era momentul. Aș adăuga însă, spre a sugera oarecum un element de contrapondere, că, în același timp, un preot venit din Basarabia, cu o certă vocație de ctitor, Eugen Grigorescu, își dădea osteneala să mobilizeze lumea, pentru a nu dispera și a nu ieși din limitele conduitei creștine, din normele solidarității, să o îndrume chiar spre o mică ispravă locală, aceea a unei construcții ecleziastice, pentru că satul nu avea biserică, ci dispunea numai de o capelă

în interiorul școlii, foarte modestă, școala însăși fiind una de tip haretian, bine îngrijită, dar de proporții reduse. Acolo, într-o sală de clasă, se desfășurau slujbele de vineri seara, lungi și foarte obositoare pentru copilul care eram, apoi slujbele de duminică și din alte sărbători, somptuos desfășurate și ele, chiar și în condițiile precare de după război. Era, acel preot, un om plin de talent (cînta la vioară, picta, rostea discursuri, nu numai omilii), om de mare dăruire, a creat o mică echipă artistică în sat, unde începea să se infiltreze cumva și discursul oficial, dar ținta lui, sînt convins, era de a oferi un sens comunității, de a crea un minim suport pentru exercițiul misiunii de preot. A înălțat biserica, făcînd turnee cu „echipa” și întinzînd peste tot mîna, pentru „dinarul văduvei”, cum se spune.

S.A.: Asta, în timp ce societatea era deja angajată în cu totul alt proiect.

A.Z.: Exact, societatea, dacă vorbim la nivel oficial. Comunitatea era însă împărțită, derutată, pradă a demagogiei cîtorva inși care aveau deja controlul esențial; desigur, faptul că a existat o anumită contrapondere prin acțiunea ecleziastică mi se pare semnificativ. De altminteri, acel preot, care era și profesor de religie la școală, a avut ideea să mă apropie cumva, îmbrăcîndu-mă cu haină de ministrant – obicei care nu era de-al locului, îl adusesse cu sine de nu știu unde –, așa încît eu devenisem pentru sătenii mei „popa cel mic”, care ieșea din altar cu sfeșnicul duminica, la rugăciune, care spunea *Crezul și Tatăl nostru*, ajutînd la oficierea slujbei. A fost o experiență ce m-a marcat, firește, nu atît ca propensiune mistică, ci mai ales în sensul înțelegerii ritualului care structurează viața unei comunități. Mi-a devenit clar ceva din dimensiunile intime ale acestui spectacol ce se repeta ciclic în comună și la care eu căutam să devin parte. „Popa cel mic” era apelativul cu care am fost întîmpinat, cu simpatie, ani și ani, cînd mă întorceam în sat. A rămas în memoria mea ca o experiență utilă – și astăzi îmi sună în urechi psalmii și pasaje din slujbele nesfîrșite, așa mi se păreau atunci, dar, oricum, productive în multe privințe. Există nu numai o simbolistică, o terminologie, dar și ritmuri care se deprind.

S.A.: Și o viziune despre lume, însușită într-un mod concret.

A.Z.: Da, pentru că eu nu puteam gîndi cu adevărat ce se întîmpla, însă lucrurile au pătruns totuși în mine, mi-au sugerat reveniri după

aceea, în sensul lecturilor și chiar într-o anumită raportare personală la dimensiunea religioasă a vieții individuale și de comunitate.

S.A.: Nici nu este prea greu să observăm că a fost, pe de altă parte, inițierea pentru un magisteriu, o inițiere modestă, la nivelul unei vârste mici, dar care izbutea să inculce această dimensiune a unei funcții publice, a unui rost pe care cetățeanul, fie el cât de mărunț, trebuie să îl aibă într-o organizare comunitară și socială. Aceasta cred că v-a marcat – nu vreau să suprainterpretăm, să dăm o dimensiune simbolică mai mare decât s-ar cuveni, dar cred că există o continuitate în viața dumneavoastră, începînd cu ceea ce ați învățat în modul acesta deopotrivă ritual și utilitar, promovat de un preot extraordinar, totuși rar ca tipologie, din păcate, în ansamblul Bisericii ortodoxe.

A.Z.: Ai dreptate în privința aceasta; și așa merge încă mai departe, aruncînd o punte între gestul preotului care m-a identificat din mulțime, căutînd să mă pună la lucru în sensul misiunii pe care o avea el, și spiritualitatea rurală, mediul în care mă născusem și unde eram beneficiar al unei atare filosofii de viață, al unor asemenea ritualuri menite a organiza și disciplina viața. O existență cu rînduieli precise, cu angajamente, cu nevoia de a te afirma într-un cadru prescris, dar care era în același timp deschis inițiativei, creației, filosofia omului simplu întîlnindu-se acolo cu *philosophia perennis*, dacă pot să-i spun așa. Cum am mai arătat, de lucrurile acestea aveam să devin conștient mult mai tîrziu.

S.A.: Nici nu se putea altfel, copilul nu trebuie să aibă un meta-discurs, nici măcar adultul care intră în mod natural într-o rînduială. El nu are nevoie de o metaconștiință a funcțiilor pe care le îndeplinește. Asta se dezvoltă cu timpul, pe măsură ce ia distanță față de propriile acte; pentru funcționarea unei asemenea rînduieli, este necesar ca „distanța de rol”, cum spune Ralf Dahrendorf, să fie cât mai mică, pentru că tu trebuie să *fii* rolul, nu să-l *joci*. Nu îți dezvolti o intersubiectivitate care distanțează și uneori introduce o dimensiune chiar cinică, de detașare în raport cu aceste funcțiuni naturale, organice, într-o lume ce are nevoie de ele ca să se structureze. Poți avea o detașare frumoasă, senină, „îndrăgostită”, nu o detașare rece. Poți avea o distanță, poți avea chiar rezerve interne față de multe lucruri, dar există o afecțiune, o generozitate, o dăruire care trebuie

să subziste în asemenea roluri; rolurile, o dată asumate, își pun pecetea lor, aduc constrângerile lor, deoarece devii și tu conștient că ai un rol de jucat sau, mai curînd, o misiune de îndeplinit.

A.Z.: Da, cred că așa trebuie privite lucrurile. Există o tiranie a rolului, a misiunii. Aș adăuga, cu privire la preotul despre care vorbeam, că intervenția lui a avut și un alt efect, acela de a-l convinge pe tata să mă lase să plec „mai departe”, iar asta după un lung an de discuții. Așa, de fapt, m-am desprins de trunchi – eram primul din casă care pleca – și, cu mine, un întreg „cîrd” de copii din sat cu vîrste între 10 și 12 ani. Există o anume rezistență din partea tatei, care vedea familia realizată prin muncă agricolă, în limitele date și cu elementele disponibile atunci. Mama era mai aventuroasă și dispunea de o mai bună intuiție a lucrurilor, încît i-a încurajat pe toți să-și ia zborul, să încerce a-și asuma pe cont propriu un destin viitor.

S.A.: Atunci, mediul rural secreta în general două modele, se articula în jurul a două personalități ce trebuiau formate în altă parte decît în sat: unul era învățătorul, celălalt preotul. Era o alegere destul de simplă. Cum a fost? V-au trimis la școală ca să deveniți din „popa cel mic” „popa cel mare”? Cum de s-a ales traseul laic? Eu cred că, în fond, ambele magisterii erau bune, în lumea rurală tradițională românească nu opera distincția laic-spiritual. Erau văzute împreună în cadrul ideal al satului, pe care, totuși, nu îl idealizăm aici, ci încercăm să îl reconstruim. Dar cum s-a făcut alegerea atunci, de v-ați dus la școala normală?

A.Z.: Nu știu precis dacă „popa cel mare” a dorit cumva să își asigure un continuator acolo, poate că da, poate că nu. Sigur este că, în momentul acela, s-a decis pentru Școala Normală din Șendriceni, care era cea mai apropiată și oferea anumite șanse de bursă, de întreținere pentru copiii săraci; este posibil să fi intervenit și altceva, împrejurarea că seminarul teologic de la Dorohoi nu mai funcționa, sau nu mai era atît de sigur. Fapt este că acea școală normală purtînd numele lui Alexandru Vlahuță, o creație de după primul război mondial, anume din 1919, era considerată de familie șansa cea mai bună, cea mai realistă; oricine putea străbate, prin pădure, pe jos spațiul de 10-12 km relativ ușor... M-am trezit, împreună cu cîțiva colegi de școală, încercîndu-mi șansele la un concurs de admitere, desfășurat

la amintita școală, cu tot felul de probe, dintre care una memorabilă de perspicacitate: trebuia să reconstituim scrisul de-a-ndoaselea și să spunem ce sens avea. Era, în fond, un test al profesorului de pedagogie-psihologie, Alexandru Ostafi, care ne-a surprins mult, căci nimeni nu era pregătit pentru așa ceva. Am rămas, oricum, cu amintirea unui profesor mărunțel, vioi și agitat, care se urcase pe catedră pentru a fi văzut de toată lumea și scria *à l'envers*. Iar noi trebuia să fim destul de atenți pentru a putea spune despre ce era vorba.

Atunci, în 1946, a început faza mea de normalist intern, interesantă, în mediul rural. Școala era una de tip rousseauist, lucrînd sub deviza: „Duceți-i pe copii în natură și faceți-i oameni!”. Eram chiar în natură, atît de mult în natură, încît trebuia să ne asigurăm proviziile singuri, muncind pămîntul, grădina și făcînd toate muncile necesare unei gospodării. De fapt, aceasta era ideea, școala normală trebuia să dea nu numai oameni cu știință de carte și deținători de mape, ci, pur și simplu, absolvenții ei trebuiau să facă de toate, inclusiv să cînte la vioară sau la un alt instrument (fără verificarea urechii, nici nu se intra). Deci aptitudini multiple și o formație polivalentă, destul de judicios gîndită. Așa era în toate școlile normale, iar rezultatele s-au vădit remarcabile.

S.A.: Părinții mei au făcut școala normală la Bacău. În orașe exista exact aceeași concepție pedagogică. Inclusiv ideea aceasta de subzistență – erau și momente foarte grele, sărăcia generală din Moldova de după al doilea război mondial ducea la sacrificii colosale, la o absolută frugalitate, la condiții aproape spartane. Însă ideea subzistenței, a autoadministrării, însemna o educație polivalentă pentru a face față, o dată repartizat la un post, tuturor sfidărilor lumii rurale, începînd de la o dimensiune aproape spirituală de îndrumare a satului, pînă la una juridică, de mediere și judecare a pricinilor locale și apoi la, bineînțeles, pionierat în domeniul introducerii de noi tehnici și culturi agricole, în administrarea proprietăților și bugetului familial. Toate aceste lucruri erau foarte bine inculcate, pe vremea aceea, în școlile normale. Asta era tăria lor principală, pentru că învățătorul trebuia să construiască o întreagă lume, era un fel de Robinson trimis într-o lume puțin formată, unde trebuia să reproducă toate aceste elemente ale viziunii – una haretiană în esență – despre societatea românească.

A.Z.: Ai anticipat perfect ceea ce voiam să spun, școala de la Șendriceni ținea de un sistem educativ, avînd misiunea de a forma oameni cît mai împliniți – la un nivel mediu, dar totuși împliniți. Sub tabloului lui Alexandru Vlahuță, patronul școlii, era reproducă o poezie a acestuia, *Sfînta muncă*, avînd un mesaj sapiențial, de cultivare a virtuții pentru ea însăși, fără gînd de răsplată. Ergopedagogia, în sensul folosit și de S. Mehedinți, ca temei pentru „școala muncii”, a stat în miezul formației normaliene. Exista, desigur, și posibilitatea de a sparge limitele (unii au și făcut-o, impunîndu-se pînă la urmă în literatură, în istorie, în diverse arte). Mediul era propice pentru formarea unui anumit tip de om: omul trăitor în strînsă relație cu realitățile din jur și trebuind să participe programatic la gestionarea și îmbunătățirea mediului.

Șendriceniul oferea tocmai o asemenea perspectivă, iar în ce mă privește, am avut din plin parte de viața austeră, sărăcicioasă de acolo. Au fost ani întregi în care nu ajungeai să te satureai vreodată la masă, ani în care cantina suedeză încerca să umple cît de cît această carență alimentară continuă, dar nu prea izbutea, din cauza unei gestiuni defectuoase.

S.A.: Părinții mei își aminteau și de ajutoarele americane, care au jucat un rol decisiv la anumite momente în subzistență, pentru aportul de proteine vital necesar într-o lume atît de săracă.

A.Z.: Da, este adevărat, îmi aduc bine aminte de coada care se făcea la cantina școlii, unde se servea într-o pauză o cană cu lapte – un lapte albăstriu, diluat la maximum, dar oricum benefic – însoțit de o bucată de turtă din mălai copt în școală, și care era o minune pentru niște copii flămînzi, în plină creștere, cu mari trebuințe nutritive. S-a pus, de altfel, pe seama inaniției moartea unui coleg în prima vacanță.

S.A.: Toți profesorii dumneavoastră au fost educați înainte de război. Asta a fost o mare șansă, după părerea mea, șansa unui contact direct cu generația care se formase într-un mod natural pentru o viziune asupra lumii perioadei interbelice. Au fost epurări, au dispărut dintre profesori? Era și un mediu de risc pentru aderența la dreapta și la extrema dreaptă. Cum s-a schimbat peisajul pedagogic la Șendriceni?

A.Z. : Trebuie să spun mai întâi că școala era construită pe o vale de pîrîu minuscul, care se agita puțin doar cînd veneau ploi mai abundente : Buhaiul. Acolo, între dealuri, școala asigura o deplină izolare. Cel mai apropiat tîrg, la cîțiva kilometri, era Dorohoiul, cîndva oraș important – capitala Moldovei de Sus. De acolo trebuiau să facă drumul la Șendriceni, la școală, profesorii. Aici nu locuiau decît directorul și un institutor care conducea școala de aplicație. Restul veneau din Dorohoi cu o cursă, o mașină bună la toate, un vehicul arhaic care dădea semne de bătrînețe, după mulți ani de uzură.

Unii profesori erau de eminentă condiție. Scoși din învățămînt, de undeva, erau trimiși ca în surghiun la Șendriceni ; bineînțeles că nu locuiau acolo, după cum am spus. Erău profesori remarcabili, începînd cu directorul, Constantin Iancu, care se afla și la originea școlii ; a murit tîrziu, profesor emerit, dar eu l-am prins numai în faza crepusculară a carierei sale didactice ; beneficia de o mare experiență profesională ; era un foarte bun director, care știa să identifice colaboratori de valoare, să încurajeze, să instituie și să mențină ordinea într-un asemenea mediu. Un alt profesor, deja amintit, Alexandru Ostafi, făcuse școala normală la Cernăuți, dar era în fond un autodidact, căci urmase școala în condiții precare, un autodidact de la care se puteau învăța multe lucruri, deși era nesistematic și total nepedagogic. Dar, cum se vede, și meseria aceasta se fură. Sînt lucruri aproape de neînțeles în această relație dascăl-ucenic, sub raportul efectelor pe care le naște. Nu dascălii foarte metodici au produs lucruri importante, ci tocmai cîte unul năuc, nebunatic, care te provoca, deschizînd paranteze largi și aprofundînd exemplar anumite subiecte, pentru ca, pînă la urmă, să înțelegi în ansamblu ceva mai mult. Profesorul amintit făcea o introducere în domeniul pedagogiei sau psihologiei, care dura cam două treimi din timpul afectat materiei, iar materia însăși o desfășura, în mare grabă, pe niște scheme, la tablă. Trebuia să învățăm schemele și să le umplem cu ce era nevoie pentru a reproduce, de fapt, discursul pedagogic, psihologic și așa mai departe. Însă introducerea făcută era de nivel universitar – cred că nu exagerez – și a fost productivă pentru unii. Nu pentru toți, desigur, întrucît nu era ușor de asimilat, plină de paranteze și de „ueduri” care te făceau să-i urmărești anevoie raționamentul sau cazuistica evocată. Și profesorul de matematică,

Arcadie Luță, excelent, ar fi putut deveni un universitar de primă mână. Făcea la un moment dat și un cerc de studiu, unde matematica tindea să devină o știință veselă, paradoxală, ludică. Mai era un profesor de chimie, Măzăreanu, care făcea lecții admirabile, însă a plecat curînd de acolo și i-am pierdut urma. La el, se învăța aproape totul în oră și puteai oarecum să-i prelungești mesajul prin efort propriu, atît era de clar, sugestiv și pertinent ceea ce făcea. Profesorul Ioan Sîrcu, geograf, venise de la Iași într-un fel de exil la Șendriceni, unde a predat cîteva materii, la fel de competent, lăsînd o impresie inegalabilă, pentru a face apoi carieră la Universitatea „Al.I. Cuza”.

S.A.: Din școala lui Simion Mehedinți, nu? Și Humboldt voia, ca geograf, să discute într-un mod modest despre cosmos. Geografii noștri interbelici erau poate cei mai apți să lege științele sociale și umane de științele naturale.

A.Z.: Oricum, mie mi-a fost și profesor de română, și diriginte la un moment dat. Mi-amintesc că eram în clasa a doua de gimnaziu (iar el abia sosise acolo, în vîgăună) și, în ora de dirigenție, ne-a dat să comentăm expresia „sărac în țară bogată”. Nu e nevoie să mai spun de unde luase această sintagmă, nici ce semnifica atunci demersul respectiv. Păcat că s-a stins prea curînd.

Dumitru Furtună, un preot din Dorohoi, fost director de seminar, folclorist, redactor de publicații și autor de studii interesante, a venit și la Șendriceni ca să suplinească pe nu mai știu cine. La una dintre orele de română, el ne-a pus să comentăm expresii care puteau fi înțelese numai de oameni maturi. „Dacă ai carte, ai parte”, de pildă. Oricum, erau provocări interesante.

A mai fost un profesor, C. Mârț, absolvent de filozofie care, la fel ca și alții, a ajuns apoi la Iași – un dascăl apt să provoace prin teme ingenioase, inedite. Ce să spun, a fost o garnitură de profesori excelenți, spun asta fără riscul de a exagera prea mult. Poate profesorul P. Scripcă îți este cunoscut, căci a ajuns la „Negruzzi”, el predă literatura română la Șendriceni, poate și gramatică, nu mai știu. Făcea lecții interesante, era sobru și nu se aventura în nimic, rezuma destul de elocvent textele puse în circulație, nu numai din manual, ci și din puținele texte de referință ale epocii. Să nu uităm, era la sfîrșitul anilor '40, începutul anilor '50. Reforma învățămîntului m-a prins la sfîrșitul gimnaziului și am parcurs nivelul superior al școlii medii în

plină prefacere, una dramatică. Inițial, totul se schimba peste noapte, instrucțiunile pentru profesori veneau prin presa săptămînală și se făcea carte așteptîndu-se programa care se constituia din mers. Totul era nesigur și totul se improviza cu teamă, cu precauție, cu dorința de a preveni acuzațiile de nonconformism etc. Nu o să mă crezi, dar la un moment dat un profesor (nu îi spun numele) făcea cu noi exerciții de gramatică românească pe „scurta biografie a tovarășului Stalin”. Era maximum de precauție pe care cineva și-l putea lua, ca să nu intre nicicum sub bănuială. A venit de la Sorbona, din Paris, cu o foarte bună franceză, cu un orizont cultural bine conturat, pentru a exersa gramatica limbii de lemn...

Din fericire, nu aceasta era nota dominantă, ci nota dată de profesorii scrupuloși, atenți desigur la ce se cuvine Cezarului și ce se cuvine lui Dumnezeu, dar prin ei reușeai să conturezi relativ corect cele două părți oponente. Ar mai trebui să pomenesc – și nu în ultimul rînd – pe un profesor de istorie, Laur Gîrbu, care a dispărut în mod misterios după primul an, traversînd și o experiență carcerală, nu știu cît de lungă, sigur însă dură. Am mai avut la aceeași materie o profesoară, Iulia Surmei, care făcea ore cumînți, însă ultimul profesor, și cel mai important, a fost Gheorghe Romândașu, care venise tot din nordul Moldovei, din zona Botoșanilor, dintr-un sat, crescut deci cu mare greutate, format în condiții dificile. Avusese și un mic stagiul de arhivă aici, la Iași – era vorba să rămînă la arhive sau chiar în învățămîntul superior (I. Hudiță dorea să și-l apropie). Era un om zdravăn, înalt de parcă nu se mai sfîrșea și de un mare prestigiu pedagogic. Impunea din primul moment, nu doar prin statură, ci mai ales prin felul său de a fi, prin maniera de a cultiva distanța față de cei din bancă și prin exigențele lui, totdeauna bine articulate, fără exagerări. Am învățat multe de la acest om care știa să ne solicite și memoria, și analiza, mai ales capacitatea de analiză. Faptele trebuiau bine fixate într-o schemă inteligibilă și demnă de narațiune. Plăcîndu-le profesorul, cîtiva s-au orientat spre istorie.

S.A. : A fost și cazul dumneavoastră?

A.Z. : A fost un factor decisiv, pentru că eu am ezitat între multe discipline. Fac parte din specia (o cunoști foarte bine) a premianților buni la toate, care făceau și matematică, și chimie, și biologie – eram șeful unui cerc de biologie, apoi al unuia de chimie. Cu matematica

nu am ajuns la mari performanțe, dar profesorul respectiv, un inginer, Tarnavschi, „eșuat” la noi prin jocurile sorții, ajunsese la un moment dat să îmi ceară să-i termin eu demonstrațiile, la tablă, lucru pe care îl făceam cu relativă ușurință, deși nu aveam o vocație aparte pentru domeniul acesta. Eram bun la toate, inclusiv la sport și la muzică – participam la un cvartet de coarde cu un profesor (V. Dumbravă) și încă doi colegi, cântam în orchestra școlii, eram în echipa de dansuri, acaparam terenul de fotbal, fără mare succes, dar cu multă sîrguință. La „desen” l-am avut cîțiva ani pe viitorul pictor C. Radinschi. Erau opțiuni multe, ispite și mai multe...

S.A. : Dar a fost ceva care v-a împins să faceți istorie. Dincolo de personalitatea profesorului, pentru că erau mai mulți charismatici sau interesanți, provocatori. Ce v-a împins mai departe? Conta puțin copilăria dumneavoastră, ideea de magisteriu, vă simțeați mai apropiat de aceasta făcînd istorie?

A.Z. : Nu aș vrea să definesc momentan o motivație, pentru că nu e tocmai simplu. Niciodată nu hotărăște un singur factor. Ceva însă poate să fie mai relevant. Acum, dacă regîndesc fenomenul, înclin să cred că ezitam între filologie și istorie, în ultimă instanță. Un timp am fost serios preocupat de chimie, de exemplu cînd profesorul Măzăreanu a făcut cerc și m-a investit cu o anumită răspundere. Învățam chimie după un tratat, un manuscris, un fel de curs, și nu din manual. Tot așa s-a întîmplat cu științele naturii, unde nu mă limitam la ce dădea manualul, ci am dispus de cărți mai bune, utilizate de profesori și căutate prin bibliotecă (sau ce mai rămăsese din bibliotecă – poate că ar fi bine să revenim la acest aspect). Cred că, pînă la urmă, a decis un anumit fel de a înțelege lumea, care s-a instalat în mine, treptat, prin ofertele didactice, dar și prin lecturile mele (povestea lecturilor este interesantă pentru mine, dar nu o putem desfășura aici). Lecturile m-au făcut să înțeleg că istoria îți oferă orizontul cel mai larg de integrare a aventurii omului în timp și în spațiu, sugerîndu-ți că este profitabil să te apropii de un asemenea domeniu, să te formezi în el și să încerci a-l practica.

S.A. : Eu chiar voiam să insist puțin asupra cărților. Cum au apărut cărțile în viața dumneavoastră? V-ați născut într-o familie de țărani, fără mijloace de a-și face o bibliotecă. Ce fel de cărți circulau? Știm,

în general, ce fel de cărți ajungeau în lumea rurală. Dar care a fost experiența dumneavoastră atunci, începînd din sat?

A.Z. : Una absolut decepționantă. În casa mea natală nu existau cărți, erau doar *Noul testament* și o *Biblie*, făcută ferfeniță de cei ce o utilizau. Mai erau cărțile de școală care supraviețuiau, cumva, însă foarte precar, transmise de la unul la altul, cu inevitabila uzură. Se mai și înnoiau la rigoare. În general însă, nu erau la îndemîină cărți formative. Circulau prin sat cîteva, dar nu prea importante, mai ales romane... Un văr de-al meu după mamă era cititor pasionat și a rămas pînă la sfîrșitul vieții un mare cititor, unul care a acumulat multă informație, cazuistică, evenimente și așa mai departe, dar asta nu a însemnat ceva pentru mine. Sigur, școala avea o mică bibliotecă, însă, în plin război, preocupările pentru lectură erau reduse. Nici dascălii nu se mobilizau suficient. Am avut pentru scurt timp și un învățător foarte bun, dar s-a întîmplat ca el să trăiască o dramă personală, care îl făcea aproape inapt să mai presteze sarcinile de la catedră. Așadar, nimeni nu prea avea atunci disponibilități pentru lectură, în casa mea nu existau surse de acest fel. Școala Normală avea însă o bibliotecă și, cîteva ani, această bibliotecă a funcționat. Eu însumi am lucrat acolo împreună cu cineva.

S.A. : V-am prins aici cu începuturile muncii de bibliotecă...

A.Z. : Da, însă numai începuturi, pentru că la mijloc se situează un aspect absolut dramatic, cînd școala a fost purgată, la toate nivelurile, de tot ce era vechi; și nu numai de lucruri vechi, aproape de-a valma. Am trăit momentul cînd, la Șendriceni, biblioteca a fost distrusă în cea mai mare parte, sub conducerea unei funcționare aduse de la Dorohoi, am impresia că tocmai pentru această misiune. Întîi s-au scos cărțile potrivit indicațiilor din programul oficial – existau acele *Publicații interzise*, apărute în serie, cîteva fascicule, după aceea într-un volum masiv care cuprindea circa zece mii de titluri ce trebuiau scoase din rafturi. Bineînțeles că un bibliotecar diletant nu stătea să facă vreo alegere: m-am trezit, într-o bună zi, cu cărțile arzînd, adunate în curtea școlii, ca într-un autodafeu medieval, cu tineri dănuind în jurul focului. Pentru mine, în afară de spectacolul oribil, terifiant la care asistam, momentul acela a avut și o altă consecință, pentru că de acolo, de la marginile movilei de

cărți în plină ardere, am sustras niște volume. Tragicii greci așa i-am adjudecat și pus în lada mea, și încă o sumă de cărți recuperate din podul școlii, care mi-au fost utile după aceea.

Desigur, școala nu mai făcea trimitere la tragicii greci; nici la autorii români de importanță nu se mai făcea apel în acei ani, după reforma învățământului. Selecția era atât de riguroasă, atât de temătoare și precaută, încât te alegeai cu te miri ce și mai nimic. Trebuia să contezi pe indiscrețiile unui profesor, pe bunăvoința unui coleg care dăduse peste o carte și o trecea din mână în mână, cu un profit greu de imaginat astăzi, pentru că erau lucruri interzise și, de aceea, aveau și un impact mai puternic asupra noastră. Profesorul de pedagogie, evocat mai înainte, era și el un febril cititor. Nu avea o mare bibliotecă personală, dar totuși... mi-a împrumutat *Faust* la un moment dat. Tot el mi-a produs și bucuria de a-l auzi fredonînd (nu avea voce, nu era un cîntăreț) „Prologul” din amintita operă goetheană: „Iar îmi veniți, figuri șovăitoare,/ Ce-odinioară tulburi mi-apăreați/ Să vă opresc, să-ncerc acum iară”... Nu interesează continuarea, era traducerea lui Gorun, dacă nu mă înșel. Profesorul și-a dat seama că aveam un interes special pentru anumite lecturi, a văzut ce citesc eu și, de aceea, și-a permis, nu fără un anume risc, să vină cu acel *Faust*, din care am excerptat copios, așa cum făceam și cu alte lecturi. Numai că ele erau aleatorii, erau achiziții ocazionale. Nu m-am rușinat, urcînd o dată în podul școlii pentru un alt scop, să iau din cărțile dosite acolo ceva și pentru mine, așa încît am terminat școala cu o mică bibliotecă personală.

S.A.: Tot ceea ce noua cultură refuza, dumneavoastră recuperați.

A.Z.: Exact, din ce scăpase celui dezastru cultural, care a însemnat distrugerea de biblioteci, dar și vieți irosite, profesori deturnați de la rolul lor și puși în situația de a comenta „scurta biografie” a lui Stalin, în loc de Eminescu sau alți scriitori cu adevărat importanți în cultura română.

Așa încît, dacă ne întoarcem la bibliotecă, își au și cărțile soarta lor, cum se spune. Am asistat și la distrugerea de biblioteci personale. Un coleg mai în vîrstă, care avea misiunea să asigure această operație, spunea doar că i s-a cerut să facă epurația și că i se dădea o anumită sumă de bani pentru aceasta, spre a scoate de fapt cărțile din circuit. Asta cerea și legea, dar bibliotecara amintită mai înainte

nu s-a mulțumit cu atât, ea a încărcat o parte din cărți în furgoane, pentru topire, și a ars o altă parte. Ce a rămas pentru elevi era puțin, iar din acel puțin am încercat eu însumi să trag un anume profit, fie lucrînd direct în bibliotecă, fie împrumutînd pentru orele libere ce se mai putea oferi. Oricum, a fost un timp folosit intensiv, nu numai de mine, aceasta era regula acolo. Te sculai o dată cu zorile și urmai un program riguros, care se desfășura după o schemă inflexibilă. Am ajuns la un moment dat să citesc pînă spre zori, cu o lampă, deoarece uzina școlii își înceta activitatea la zece. După aceea oră, mă retrăgeam cu un felinar sau cu o lampă fumegîndă și citeam, conștientînd, adesea pînă se iveau zorile. Iar acest lucru se întîmpla nu pentru a împlini obligații de lectură, ci mai cu seamă pentru ceea ce voiam să fac mai departe. Nu am sperat atunci să-mi continuu studiile, ci numai să exercit cît mai bine meseria de învățător, ceea ce presupunea să te ocupi de toate aspectele, inclusiv de artă. La sfîrșitul școlii, eram deținătorul unui număr considerabil de caiete de muzică, pe care le-am și legat, în felul meu. Se aflau acolo peste cinci sute de melodii, pentru voci, dar și pentru instrumente – toate copiate cu mîna mea. Profesorul de muzică nu avea, presupun, o asemenea „colecție”, asemenea resurse.

S.A.: Deci vă pregăteați o infrastructură pentru întoarcerea în sat.

A.Z.: Da, acesta era mobilul. Mai mult, în ultimii ani de școală pregăteam eu însumi un cor în comuna mea, cor pe patru voci, cu care am făcut turnee în jur, lucru ce m-a pus în situația de a verifica în practică ceea ce învățasem ca „normalist”.

S.A.: Era experiența unui om cu multiple talente, înclinații, preocupări – și le mobiliza pe toate într-un scop practic. În afară deci de pasiunea pură, de setea de cunoaștere, se găsea acolo și un proiect practic: să construiești, să reproduci o lume, nu-i așa?

A.Z.: Eu cred că era o înzestrare normală, în cazul meu, după cum normală era și asumarea proiectului. Mă distingeau de alții, poate, un plus de voință și mai multă îndărătnicie în proiect, ceea ce m-a făcut să împing lucrurile mai departe și, în fine, să urmăresc o anumită linie în viața mea, un anumit fel de a mă raporta la mediu, o tentativă de a-l modela și de a pune la lucru un proiect pedagogic, chiar dacă transpus într-un alt registru și cu alte instrumente. De

fapt, proiectul este același din capul locului. Eu luam totul în serios, ceea ce vine, presupun, din originea mea sătească, din filozofia omului cu mijloace restrânse, care trebuie deci să le chivernisească optim, să producă maximum din ele. Or, eu am trăit întotdeauna în lipsuri, am știut ce se poate și ce nu, am știut că trebuie să răzlesc prin mijloace proprii și că e nevoie să-mi mobilizez toate resursele pe această linie. În fine, iese ceva și din instrumentalizarea voinței.

S.A.: A apărut la un moment dat, pe acest fundal al unui scop destul de clar – pentru care, de altfel, ați ajuns la Șendriceni –, dorința de a merge și de a face studii superioare; la un moment dat, ați optat pentru istorie. Cum a arătat totul când ați ajuns la Iași?

A.Z.: Și aici destinul a jucat un rol important. Eu venisem la Iași pentru a participa la un concurs de admitere – ezitam între Istorie și Filologie. S-a întâmplat să apară atunci o dispoziție care îi scutea de examen pe cei ce aveau o diplomă de merit; în felul acesta, eu puteam intra oriunde, fără să particip la competiție. Atunci l-am întâlnit pe fostul meu profesor, Ioan Sîrcu, care ajunsese dascăl aici, la Universitatea din Iași (revenise de fapt la Geografie). M-a întâlnit pe sală, m-a întrebat ce vreau să fac și s-a mirat tare că mă îndrept spre istorie. Istoria era un câmp imposibil pentru el, judecata lui matură considera istoria deja falsificată. O disciplină pe care nu mai puteai să o practici onest nu merita investiția unui om. Mi-a spus că așa fi în măsură să fac față oricărui alt domeniu și m-a îndreptat spre medicină. I-am răspuns că domeniul nu mă încântă deloc, asociaz imediat medicina cu bisturiul – eram probabil victima prejudecăților curente sau poate, mai curînd, căutam un subterfugiu. Alternativa propusă de mentorul meu era chimia; m-a și înscris la facultatea respectivă, după ce mi-a luat autoritar actele: „Mă, flăcăule, o să mîngîi retorta, dacă nu-ți place bisturiul!”. Am stat la Chimie vreo două săptămîni, trei, pînă ce profesorul Radu Cernătescu a epuizat istoria domeniului și chestiunile introductive ce puteau să mă mai intereseze, după care am simțit că mă uit prea des pe fereastră, în timp ce profesorii își dădeau osteneala să facă prelegerile cuvenite. Așa că, într-o bună zi, m-am decis să revin la matcă. Cum nu aveam de dat examen, iar trecerea mea era doar o chestiune pur administrativă, pur scripturală, am făcut-o rapid, spre marea deziluzie a profesorului, care nu mi-a iertat dezertarea, cred, multă vreme, cel

puțin pînă în momentul cînd a văzut că istoria mea nu e chiar neproductivă. Și-a dat seama de asta numai după ce, din cauza istoriei (și nu numai) am fost arestat și am făcut cîtiva ani de închisoare; după ce am ieșit de acolo, profesorul a ținut să-mi spună: „Ți-am dus grija!”. A fost singurul comentariu făcut, cu mare discreție, după ani și ani. Mă iertase și a luat parte, în felul său, la această „istorie” a mea, iar tot ce a urmat a fost un fel de a comunica de la distanță cu acest dascăl eminent, care m-a stimulat în chip deosebit.

S.A.: Și la facultate, cum arăta peisajul?

A.Z.: În 1953, cînd am început această etapă formativă, curînd după moartea lui Stalin, în România se întrezărea o mică relaxare sub raport ideologic și politic. Totuși, țara era încă în faza stalinistă, dură, care s-a menținut mult timp după aceea. Unii profesori nu se limitau însă la tipicul impus. Era o facultate (Istorie-Filologie) în care profesorii vechi cam dispăruseră. Unii fuseseră eliminați în anii dramatici, '48-'50, și înlocuiți cu profesori de liceu, care își dădeau osteneala să facă ceva, cît de cît.

S.A.: Care nu ajunseseră profesori de liceu, în condițiile normale, fără o pricină corectă. Adică ei asta ar fi putut să fie, de fapt: profesori de liceu – și s-au trezit distribuiți într-un rol care-i depășea. Aceasta s-a întîmplat cu mulți, unii s-au adaptat însă.

A.Z.: Unii au reușit să facă față onorabil. Aveau niște date care le puteau justifica aspirația la mai mult, în sensul că făcuseră cercetări, conduseseră reviste istorice locale, scriseseră monografii, studii etc. Exista deci o anumită motivație profesională, dar învățămîntul ca atare, învățămîntul istoric, nu mai era ce fusese pe vremea lui Minea, Tafrali, Oțetea, Brătianu, în perioada interbelică de maximă dezvoltare, cînd școala ieșeană avea o anumită ținută și un prestigiu indiscutabil în cadrul istoriografiei. Or, acum, fiecare făcea ce putea pentru a salva aparențele, cu precauție totuși, fiindcă destalinizarea scontată nu s-a produs, relaxarea nu era suficientă, fiind contracaraată mereu prin măsuri preventive, menite a păstra echilibrul și a menține controlul asupra unui domeniu important pentru discursul legitimant al puterii.

S.A.: Ce supraviețuia din spiritul interbelic, de la cine ați învățat cel mai mult?

A.Z.: E greu să spun acum, fără să introduc o notă excesivă de subiectivism; și nu aș vrea să fac aici o ierarhizare. Sigur, am să spun, în primul rînd, că de la fiecare se putea învăța ceva, dacă erai receptiv și dacă știai să disociezi între ceea ce era o concesie făcută momentului (adesea vizibilă, ca o lipitură) și ceea ce era efort personal de a servi domeniul. Or, acest „ceva” era important, fiindcă înlesnea oferte, sugestii de lectură, idei și de la oameni care erau bine înregimentați în discursul oficial. Din cînd în cînd, ei simțeau totuși nevoia să schimbe, să relativizeze puțin acest discurs, poate și din dorința de a da o notă personală, de a echilibra balanța în mediul studentesc, vizavi de alți profesori care știau să facă asta mai bine. Pe mine m-a impresionat cel mai mult profesorul Dumitru Berlescu, care predă istoria modernă generală. Trebuie să spun că am început cu multă arheologie, istorie antică, domeniu acoperit de profesorul Mircea Petrescu-Dîmbovița, asistat de Dinu Marin. Era un curs foarte tehnic și nu tocmai lesne de urmărit. Concesiile nu puteau lipsi, mai cu seamă în legătură cu problematica slavilor și cu rolul ce i se atribuia arheologiei în discursul istoric. M-am ocupat destul de serios de Evul Mediu, la profesorul Constantin Cihodaru, care era complinit de lectorul Vasile Neamțu, un specialist foarte respectabil, de la care puteai să înveți multe lucruri.

Evident, toate acestea se făceau într-un cadru dat, cu limite inevitabile, totuși se putea face o lectură suplimentară, dacă beneficiai de recomandările unui profesor pentru fondurile speciale de la Biblioteca Centrală Universitară sau pentru alte fonduri. Eu am făcut aceasta, chiar de la început, devenind un fervent al fondurilor documentare. De la un timp, nici nu mi se mai cerea acel aviz, carte cu carte. Directorul, Grigore Botez, a simțit că e acolo cineva care dorește mai mult decît a satisface nevoile unui referat, și mi-a permis să citesc, să aflu ceea ce nu se putea spune la cursuri. Mi-am asigurat astfel o anumită informație, care depășea considerabil materia ce se predă în mod obișnuit. Am și acum o serie de carnete cu note și înțeleg destul de exact în ce orizont se înscria această fază formativă.

S.A.: Un singur lucru aș vrea să vă spun aici. Cred că orizontul dumneavoastră de lecturi, atîta cît l-am văzut eu din cărțile pe care le-ați scris și din interminabilele noastre conversații, a rămas un orizont

enciclopedic. Asta m-a frapat și m-a apropiat prima dată foarte mult de dumneavoastră: faptul că ați păstrat această curiozitate, care includea literatura (o direcție constantă în lecturile dumneavoastră), muzica, artele, ideile și formele culturale în general. Cum au putut supraviețui toate constrîngerii de a vă profesionaliza? Ați trăit o dilemă, o sfîșiere? Era greu să menții orizontul de lecturi sau fervorarea dumneavoastră de cititor enciclopedic și nesățios a contrabalansat presiunea venită din partea profesiei? Profesia se despărțea tot mai vizibil de cultură, în momentul cînd vă formați dumneavoastră, în sensul că deja canonul istoriografic implica foarte mult detaliu, disciplina ancilară, o tehnologie a cercetării și o epistemologie a scrisului istoric tot mai îndepărtate de orizontul dumneavoastră. Din acest punct de vedere, erați, cred, un student oarecum atipic.

A.Z. : Da, se pare că nu eram tocmai tipic, dar nu eram nici singurul, exista un grup de colegi care aveau această deschidere. L-aș aminti pe Mihai Brudiu, care s-a specializat în arheologie. Și el era interesat de filosofie, de arte, de mișcarea ideilor. Mai erau cîțiva din această categorie, fără să existe însă un nucleu în care să se facă relativ constant schimb de idei, analize, discuții. Mai degrabă, era un fel de înțelegere tacită între oamenii cu orizont mai larg sau cu nevoi de extindere a orizontului, care se exprima deocamdată în trebuința de lectură, în încercarea chiar de a construi texte mai puțin ortodoxe. Dar aceasta nu putea merge prea departe, pentru că, fie că era vorba despre seminarii, fie că era vorba despre cercurile științifice, textele erau revizuite, și numai în măsura în care profesorul le aviza ele puteau fi expuse efectiv. Așa încît exista un dublu discurs, dar unul care nu mergea pînă la capăt. În fond, cele două lumi nu erau incompatibile, fiindcă și profesorii înțelegeau că se poate face mai mult, că trebuie să îngăduie o extindere, dar, evident, nu pînă la a „provoca” discursurile oficiale. În acest cadru se putea spori puțin zestrea formativă, se putea nuanța discursul, dar fără a produce un autentic discurs alternativ. Cu ajutorul unor texte din epocă îți dai seama de ce natură erau concesiile. Pînă și bibliografia avea constrîngerile ei. Chiar dacă încercai să iei distanță, ele apăsau asupra felului în care trebuia să construiești propriul discurs, la o vîrstă cînd erai urmărit și ținut să dai dovadă de, hai să spunem, profesionalism în domeniu.

Aș reveni deci, insistînd asupra faptului că a existat o anumită înțelegere din partea profesorilor, chiar și a celor care țineau discursuri „ortodoxe”. Ei se făceau că nu observă erezia.

S.A.: Să discutăm acum momentul 1957.

A.Z.: Mai precis, aprilie 1957... Eram student în anul patru, oarecum pe ultima sută de metri, și s-a organizat atunci sărbătorirea a cinci secole de la urcarea pe tron a lui Ștefan cel Mare. Eu eram unul dintre artizanii acelui moment, cu M. Brudiu, despre care am mai vorbit, cu A.I. Popescu și D. Vacariu de la Filologie. Episodul este, cred, semnificativ și pentru ce se întîmpla în discursul istoric.

S.A.: Cum v-a venit ideea aceasta? Bine, era o aniversare care se putea anticipa ușor, prin calcul matematic, dar cum v-a venit inițiativa sărbătoririi? Modelul serbărilor de la Putna, din secolul anterior, o dorință de a afirma ceva?

A.Z.: Iarăși simplific mult, dar trebuie să-mi asum acest risc. În anii '55-'56, „spiritul Genevei” a lucrat și asupra mediului universitar, chiar dacă nu decisiv și nu foarte clar. Au existat anumite ecouri ale acelui spirit, care au făcut ca oamenii să fie ceva mai deschiși, să manifeste o anumită speranță legată de nuanțarea discursului, de o oarecare toleranță, de o oarecare libertate. Erau valori pe care, ca student, mi le însușisem deja, le practicam în felul meu, evitînd să mă implic în activități politice, retrăgîndu-mă în bibliotecă, unde lucram cu ferve, încercînd să-mi pun oarecum lucrurile în ordine. Spiritul despre care vorbeam a lucrat și în noi, studenții, dîndu-ne curaj. Așa se face că, în 1956, deja în primăvară, noi eram hotărîți să pregătim pentru anul următor amentita festivitate. Intra în datoriile noastre de viitori istorici și, în același timp, era o îndatorire civică să o facem. Sigur că pregătirile au cunoscut sinuozități legate de evoluția evenimentelor. „Spiritul Genevei” a fost repede contrazis de evenimentele din Ungaria și de măsurile pe care Kremlinul le-a impus pentru a contracara o liberalizare sau chiar o defecțiune majoră în cadrul sistemului. Lucrurile acestea se știau, chiar dacă noi nu eram prea bine informați: nu aveam la îndemînă decît presa oficială, și nici pe aceea nu o urmăream sistematic, pentru că ne lipsea interesul. Dezinteresul era o reacție defensivă, nu ne preocupa nici măcar să comentăm știrile oficiale. Însă eram motivați să facem

ceva, poate și din nevoia vârstei de a produce o imagine în afară, din voința de autodefinire, de identitate proprie, și, de ce nu, dintr-o anumită solidaritate de grup, care amintea de ce făcuse generația lui Eminescu, Slavici, Xenopol, Porumbescu la 1871. Eu știam lucrul acesta foarte exact din textele care au circulat în epocă, așa încât trimiterea nu este tocmai nejustificată. Însă, după revoluția de la Budapesta, din octombrie, proiectul a trebuit să fie regândit și redimensionat, sub presiunea măsurilor coercitive la care asistam.

Spre sfârșitul lui octombrie 1956, Facultatea de Istorie și Filologie (domeniile fuzionau) a făcut o excursie în nordul Moldovei, prilej cu care am ajuns la Putna. Am și urcat cu unii dintre colegi în celebrul turn, am evocat amintirea lui Ștefan cel Mare, căutând să conturăm proiectul aniversativ din primăvara următoare. Numai că, la întoarcerea de la Putna, pe drum, am aflat că în Ungaria aveau loc evenimente excepționale. Călătoria noastră a fost repede jugulată de conducătorul excursiei și ne-am întors rapid la Iași, pentru a ne continua rosturile acolo. Lumea est-europeană se afla deci în plină mișcare, una dramatică, sfârșită la Budapesta în condițiile știute, ceea ce a impus măsuri drastice și în interior, la noi, măsuri de contracarare, dar și de menajare a unor susceptibilități. Pe de o parte, se venea în întâmpinarea unor doleanțe ale studențimii, ca să nu aibă motive de protest, în timp ce măsurile coercitive se articulau foarte riguros, așa cum din păcate aveam să-mi dau seama ulterior. Atunci ne vedeam însă de treburile noastre, încercând să obținem un anumit sprijin pentru festivitatea despre care vorbeam. Să nu uităm că, în 1956, s-au creat asociațiile studențești, tocmai pentru a da o anumită satisfacție acestei categorii și a lăsa impresia unei relative libertăți, și, într-un cadru nepolitizat, spre deosebire de ultrapolitizatul UTM, care avea să devină, mai târziu, UTC. Era bineînțeles o iluzie, dar acest instrument a fost folosit de noi pentru a ne realiza programul. În decembrie 1956 a apărut primul număr din *Viața studențească*, un mensual, care avea să joace un anumit rol și în faza din primăvară. Se putea tipări acolo câte un articol, se puteau exprima opinii, bineînțeles, sub cenzura de rigoare. Oricum, noi am pregătit proiectul, mai întâi în grupul pe care l-am definit deja, după care am căutat să-i dăm o acoperire oficială prin asociațiile studențești. În februarie '57, el era un punct nodal în programul asociațiilor ieșene,

și a fost asumat ca atare și de programul național, astfel încît era greu să se renunțe la el și la fel de greu să fie interpretat ca un gest de răzvrătire față de regimul politic.

A existat un anumit echivoc, pe care noi l-am cultivat în acea fază și multă vreme după aceea, pentru că opoziția la pregătirile noastre a fost clară la nivelul Universității. Atunci se făceau legături (nejustificate, bineînțeles) între oferta noastră și ceea ce se făcuse în perioada interbelică, o perioadă cînd Biserica a fost exaltată de naționalism, iar Putna aducea aminte de manifestări ce erau în totală neconcordanță cu așteptările regimului. Noi ne-am apărat cum puteam, am reușit să salvăm finalmente programul. Cred, în pofida consecințelor, că a fost un succes pentru momentul respectiv, cînd o „generație” încerca, legîndu-se de niște precedente prestigioase, să schițeze un program; chiar dacă era formulat în alți termeni, el obliga prin simplul fapt că aducea aminte de gesturi anterioare. A fost o manifestare decentă, de evocare în plan științific, cultural, dar și un pelerinaj totodată, lucru rarism și aproape de necrezut astăzi. Un pelerinaj cu tren special la Putna, unde se adunase deja lume din toate zonele. Era pregătită o slujbă, a avut loc apoi un program cultural-artistic. În fine, exista un contact cu lucrurile inefabile, care se degajau din atmosfera mănăstirii, din vestigiile de acolo... A fost un moment de împlinire, controversat, desigur, pentru că gestul nostru se voia o manifestare programatică de generație. Un profesor de al meu, întîlnindu-mă pe scări, la universitate, a ținut să-și exercite oblic ironia : „Gloria lui Ștefan cel Mare nu te lasă în pace?”. Mergeam la bibliotecă, nu mă mai interesau cursurile, seminariile – așa s-au petrecut ultimii mei ani la universitate. Sigur, exista un acord tacit al profesorilor, care nu-mi făceau probleme cînd lipseam și nu-mi cereau ceea ce eu nu le puteam oferi. Astfel, în acei ultimi doi ani, am putut să-mi definesc un traseu, în materie de lecturi, dar și de opțiuni, și chiar un mic instrumentar personal. Cînd am terminat facultatea, aveam peste o mie de cărți, strînse cu mare greutate, căci beneficiasem de o bursă „Bălcescu”, foarte importantă, și, pe seama ei, am putut să-mi procur cărți de la anticariat sau de la diferiți particulari. Evident, le luam cam la voia întîmplării, dar ele constituiau deja un rudiment de atelier profesional.

S.A. : Ați păstrat ceva din biblioteca aceea inițială? S-a risipit cît ați fost în închisoare?

A.Z.: S-a risipit o dată cu arestarea mea. Ceva s-a mai păstrat după aceea și a fost recuperat de familie; le-am găsit într-o șandramă, acasă, dar nu mă mai interesau...

S.A.: O să ajungem și aici, pentru că atunci nu ați pierdut numai o bibliotecă. Ați pierdut mai mult. Vocația dumneavoastră a fost să întoarceți și nefericirea aceasta în ceva care să vă articuleze pe mai departe... Serbarea de la Putna, sfârșitul studiilor. Ați fost repartizat la un post?

A.Z.: Mai întâi trebuie să spun că serbarea de la Putna a avut niște consecințe în ce mă privește. Imediat s-au instituit măsuri de supraveghere (pe unele le-am detectat, pe altele le voi identifica probabil în dosarul de la Securitate, când voi ajunge să-l văd). Am fost contactat de secretarul organizației de partid a Universității, care a încercat ore în șir să vadă ce e cu mine, într-o discuție personală. Dar acum cred (ceea ce bănuiam mai demult) că el avea misiunea să pună un diagnostic și să îndrume cercetările care deja erau în curs pe tema grupului ce organizase festivitățile de la Iași și de la Putna. Așa se face că, în momentul repartiției, eu nu mai eram un personaj dorit în Universitate, aveam un „dosar”. S-a întâmplat să existe un post liber la Academie și mi s-a sugerat că e mai bine să concurez acolo. La Universitate au fost reținuți alți colegi din serie, iar eu am intrat la Institut, spre norocul meu. La sectorul de istorie medie, profesorul Cihodaru, care conducea echipa, mi-a încredințat misiunea de a alcătui o bibliografie Xenopol. De fapt, eu asta am făcut câteva luni, pînă la arestare.

Era un fel de paranteză, un mijloc de a fi mai bine observat, de a fi scos din circuitul mare. Paranteza a durat puțin, pînă la 6 martie 1958, când a trebuit să urc în trenul de noapte, spre București, pentru că eram chemat la Academie. Curios, fusesem chemat telefonic, iar conducerea instituției mi-a dat rapid un ordin de deplasare. Nu știam despre ce e vorba și m-am consultat cu profesorul Berlescu, care mi-a spus că ar putea fi o ofertă de bursă peste hotare; pluteau în aer cîteva soluții de acest fel – nu pentru mine, ci în sistemul Academiei. În rest, nimeni nu mi-a putut spune mai mult...

S.A.: Vă așteptați mai curînd la ceva de bine.

A.Z.: Da, însă cu o neliniște care plutea în aer. Gestul era neobișnuit, avea o anumită stridență, era cu totul neuzual. Către miezul nopții,

m-am urcat în tren, avînd doar cîteva lucruri în geantă, pentru o călătorie scurtă. La numai cîteva minute după punerea trenului în mișcare, a intrat cineva în compartiment, care mi s-a adresat, întrebindu-mă dacă eu sînt Alexandru Zub. Puteam să neg? După ce i-am confirmat bănuiala, m-a rugat să ies pe culoar, ceea ce am și făcut, fără a suspecta nimic. Acolo era un altul, cu un pistol în mînă, pe care îl agita în aer cu o dexteritate ce trăda profesionalismul. Mi-au spus să nu fac nici o mișcare, să nu strig, să nu chem pe nimeni, era inutil, și să-i însoțesc. Am încercat să mă derobez, crezînd că este o confuzie, o neînțelegere. Mi s-a spus că „neînțelegerea” va fi lămurită, dar că momentan trebuia să merg cu ei. Le-am cerut să se legitimizeze și s-au supus protocolului, însă fără nici o plăcere, tocmai pentru a evita, cred, un posibil scandal. În timp ce se consuma această scenă, am ajuns la Ciurea, proxima stație, unde am fost debarcat în grabă, legat la ochi cu o eșarfă și urcat într-o mașină. Devenisem deja „bă, neamule”, nu „domnule”, cum fusesem pînă atunci. Așa a început o lungă și sinuoasă traiectorie în timp și spațiu, care se va încheia la 16 aprilie 1964. Este „submersiunea” legată de sărbătorirea lui Ștefan cel Mare și, de fapt, de un întreg context în care episodul respectiv poate fi socotit ca un simplu pretext. Se putea găsi altceva – și s-au găsit atîtea, la percheziție, mai puțin spectaculoase și mai puțin consistente, destule însă pentru a motiva atunci o condamnare politică.

Așa am început o lungă reclusiune. În momentul cînd acel personaj, securistul, a intrat în compartiment, citeam *Grădina lui Epicur*, o carte paradoxală a lui Anatole France, pe care tocmai subliniam unele pasaje, cu un creion subțire, discret. A fost una dintre puținele cărți nereținute, fie și pentru că autorul figura pe „lista bună”, ca simpatizant al socialismului în expansiune. Ar fi trebuit ca acest lucru să mă avantajeze atunci, dar nimic nu mai avea importanță.

S.A. : Era cam puțin totuși, față de ce atîrna în talgerul celălalt. Bine, această răpire – pentru că a fost o răpire ca în filmele de capă și spadă...

A.Z. : Nu era ceva singular, au procedat aidoma și cu Nicolae Balotă, am citit undeva și mi-a povestit chiar el, la un moment dat, surprins de simetria situațiilor. Și lui i s-a întîmplat la fel, într-un tren spre capitală. Avea cu sine *Caietul albastru*, pe care l-a făcut uitat în compartiment, pentru a nu-i pune în dificultate pe cei menționați în jurnal.

S.A. : Această răpire nu vă lăsa – din momentul acela pînă mai încolo – absolut nici o iluzie că veți avea parte de o soartă relativ bună după lămurirea confuziei, pentru că era un lucru mult prea brutal. O vreme ați crezut totuși că e o confuzie care se va lămuri. Dar maniera în care s-a făcut răpirea era totuși fără drept de apel.

A.Z. : Da, pentru noi care dispunem de o cazuistică bogată și cunoaștem deja un vast spectru de metode. Atunci însă nu știam că se pot întîmpla asemenea lucruri. Nu cunoșteam felul acesta brutal de a smulge pe cineva din mediu, pentru a se crede că e în altă parte, nici de operarea simultană a unei percheziții *in absentia*. Acum e limpede că ei au procedat în așa fel încît să-și adjudece un timp în care să poată opera o serie de arestări, percheziții, să-și poată concentra argumentele pentru a formula juridic acuzația. Deși eu am fost arestat atunci, la 6 martie 1958, mandatul de arestare propriu-zis are o dată mai tîrzie, și nici nu se reflectă de fapt în documentele de care am știre, cele de la Tribunal.

S.A. : Chiar și a treisprezecea aniversare a zilei de 6 martie 1945, pe care ați serbat-o dumneavoastră cu arestarea, nu putea fi menționată într-un document oficial.

A.Z. : Motivele erau altele, ei nu au emis un mandat de arestare decît în momentul în care aveau toate datele pe masă și puteau formula convenabil acuzația. Nu era deloc simplu, fiindcă ceea ce făcuserăm noi la Iași/Putna se înscriseră într-un cadru oficial, măcar tolerat, și implica oameni pe care nu doreau să îi sacrifice. Deci existau motive de precauție, de căutare a unor elemente diferite față de cele existente în planul oficial. Ele au fost descoperite rapid: corespondența mea, destul de masivă, cu colegii care plecaseră din Iași, era absolut revelatoare pentru atitudinea față de regim; corespondența lui A.I. Popescu; o poezie a lui Dumitru Vacariu, scrisă pentru momentul Ștefan cel Mare, dar nu spre a fi publicată; documente compromițătoare găsite la M. Brudiu ș.a. Lucrurile acestea s-au definit repede, după primele percheziții, înlesnind oarecum sarcina anchetatorilor. Atunci au fost arestați și alții, unii pentru scurtă vreme. Popescu era socotit șeful grupului, el fiind președintele Asociației Studenților, cel care a jucat rolul de organizator, eu ocupîndu-mă de partea științifică și culturală. M. Brudiu a avut misiunea să asigure participarea studioșilor din alte universități.

Aurelian Popescu, proaspăt director al unui liceu din Hațeg, a fost arestat acolo, în plină zi, cu profesorii și elevii adunați ca pentru un spectacol. El a trebuit să iasă din incinta liceului cu cătușe la mâini și sub admonestările vehemente ale securiștilor. Pe mine, ai văzut, m-au arestat foarte discret, în miez de noapte, pe tren, într-un mod destul de ingenios pînă la urmă. Pe Vacariu l-au arestat la Vaslui, unde era profesor și conducea, mi se pare, o instituție culturală. Pe Brudiu nu mai știu exact de unde l-au luat, cred că era, ca arheolog, pe teren. În orice caz, echipa a fost strînsă în cîteva zile și a început o poveste care avea să se sfîrșească diferit, pentru unii pe parcurs (cazul Brudiu), pentru mine, Popescu, Vacariu – în momentul cînd s-a produs acea serie de grațieri din aprilie 1964 și din lunile următoare.

S.A.: Episodul a culminat cu un proces public.

A.Z.: Și oarecum exemplar. Publice erau multe procese, dar acesta trebuia să fie și un avertisment pentru lumea academică. De aceea, a fost convocată acolo multă lume.

S.A.: Aș vrea să vorbiți puțin despre aceasta. Eu am auzit destul de multe lucruri cu privire la proces. Memoria lui încă persista în Iași, cînd v-am cunoscut; fusese ceva șocant, lumea își amintea de el la o distanță în timp destul de mare. Există deci o memorie locală a acestui proces, chiar pînă astăzi.

A.Z.: Lucrul este explicabil, pentru că era vorba despre un „caz”. Erau studenți ce crescuseră aproape numai sub dictatură, sub un regim care părea să controleze totul; în ciuda acestui fapt, iată, apăreau efecte neașteptate. Era, prin urmare, nevoie, din punctul de vedere al oficialităților, să definească problema, să caute remedii, să descurajeze pe cei care, eventual, ar fi căzut într-o asemenea ispită de frondă și contestație. Aceasta a făcut ca evenimentul să producă frisoane în mediul universitar. Cazul a fost prelucrat peste tot, au fost profesori admonestați public pentru că au simpatizat deschis sau tacit cu ideea noastră din 1957 și, bineînțeles, în același timp, una caldă, una rece, s-au făcut oferte, s-au construit cămine, casa de cultură a tineretului etc. Acum erau spații întinse, și pentru un anumit control, și pentru a lăsa studenților iluzia că sînt în vederea regimului și că li se satisfac doleanțele (ca și cum doleanțele erau numai de natură materială).

Treptat, se va vedea ce efect a avut tentativa noastră de a produce un alt discurs, fie și nearticulat în mod deschis și nu foarte elocvent, dar deductibil din ansamblul manifestărilor. Adică era (în orice caz, eu mi-am permis să spun) un discurs regenerativ, care se producea pe fondul eșecului revoluției din Ungaria și al „demisiei” Occidentului de la asistența care se cuveneau acestei zone. Noi eram obligați de fapt, ținînd cont de realitatea dură a momentului, să ne adaptăm discursul și să încercăm o soluție în care lucrurile nu se spun deschis, dar care totuși trasează o direcție, aceea a recuperării tradiției, a valorilor naționale. Cu alte cuvinte, într-un moment în care identitatea românească era pe punctul să se piardă (și încă într-un mod accelerat), iar recuperările erau atît de timide și precare, nu se putea conta pe aceasta în mod hotărît. Ce căutam noi să spunem atunci s-ar putea defini ca o tentativă de a construi un discurs de resurrecție, care avea ca model momentele 1871, 1904 și așa mai departe. Sînt cîteva momente succesive, în care apelul la simbolistica Putnei s-a făcut pe linia solidarității naționale, a unei identități regăsite ce trebuia să dea satisfacție lumii românești – o lume ce nu a excelat, pare-se niciodată, în acest registru, deci a fost nevoie ca discursul să fie reluat, adaptat la condițiile momentului. Atunci, noi nu puteam face decît prea puțin, dar am reușit, sper, să convocăm elementele esențiale.

Cuvîntarea festivă am ținut-o eu, după discursurile oficiale rostite de rector, de alte personaje, inclusiv de Aurelian Popescu, în calitate de președinte al Asociației și al comitetului de organizare. Eu am citit conferința, din care se poate regăsi o parte în *Viața studentescă* din aprilie 1957. Era o trimitere clară la ce s-a întîmplat la Putna în 1871, la ce a simbolizat Ștefan de-a lungul timpului, o istorie, de fapt, a imaginii lui Ștefan în timp, una care ducea la o idee concordantă a generației mele. Trebuia să ne aliniem, în spirit, trebuia să facem același lucru. Era clar, și pentru mine, și pentru ceilalți, că gestul nostru promitea altceva decît discursul oficial. Ce elemente anume erau aduse atunci în discuție? Această manifestare de trezire (două acțiuni la Iași, una la Putna) a inclus conferințe, comunicări științifice, o serbare literar-artistică etc. Nu au venit de peste tot și nu au venit toți cei pe care îi chemasem, pentru că listele fuseseră revizuite și s-a încercat reducerea riscului prin selecție...

S.A.: Dar știți pe cine trebuie să invitați, aveți rețele?

A.Z.: Știam oarecum, pentru că, din toamna lui 1956, am avut emisari care au umblat prin țară. Unul dintre ei a fost Mihai Brudiu care, în virtutea activităților sale în domeniul arheologiei, dispunea și de cunoștințe în toată țara. El a făcut deci un asemenea periplu, la fel și alții, printre ei și un coleg, G. Irimescu, care era din Ilva Mică și avea cunoștințe destule în Bucovina. Aveam deci puncte de sprijin.

S.A.: Lucru extraordinar în perioada aceea...

A.Z.: Atunci rectorul Universității din Cluj s-a opus categoric manifestării, ca și un prorector al Universității ieșene. La București, s-a operat o schimbare a listei, peste noapte, și nu au putut ajunge decât puțini dintre cei pe care contam noi. Au venit în virtutea faptului că aveau un angajament concret în program sau pentru că au reușit să se strecoare, salvînd aparențele, să convingă sau mai știu eu ce.

S.A.: A fost deci o manifestare cu vocație națională și cu participare națională, chiar așa diminuată de oficialitate.

A.Z.: De aceea a și alertat puterea, pentru că nu era ceva care să poată fi lesne înăbușit, nu știau ce ecouri va avea mai departe; era și vîrsta care își spunea cuvîntul – puteau fi reacții neașteptate. Dar lucrurile acestea erau deja sub strictă supraveghere. Aurelian Popescu mi-a povestit cum, la rectorat, de față cu niște emisari de la București, pe linia asociațiilor studențești, se discuta destul de deschis, iar prorectorul de atunci nu a ezitat să spună că doar legionarii făceau asta, pe vremuri, și că așa ceva nu se poate tolera la Iași. Totuși, finalmente a avut cîștig de cauză o judecată pragmatică; nu era bine nici să contrariezi prea mult, nici să subliniezi inadecvazia regimului la un asemenea gest recuperator, chiar dacă era discret, cu atît mai mult cu cît o sărbătorire oficială a lui Ștefan cel Mare se pregătea la București. Pe seama acestor pregătiri s-a putut încropi și un volum de studii coordonat de Barbu Cîmpina, despre ctitorul Putnei, și un altul, coordonat de Mihai Berza, despre cultura în epoca respectivă, un volum splendid, dincolo de unele mici secvențe cu interpretări mai grosiere. Programul nostru mai era apărut apoi la nivel de oraș și chiar de regiune de către unii oficiali, tot din zona tineretului, la asociațiile studențești, unde manifestarea era în linii mari agreată. Totuși, înainte de consumarea secvenței finale, a pelerinajului la

Putna, Aurelian Popescu a fost chemat de către un ofițer de Securitate și prevenit că, dacă s-ar întâmpla o „defecțiune”, nu va mai vedea ziua de mâine. „Sîntem cu ochii pe voi, a spus el, să nu credeți că numai voi aveți oameni la Putna!” Totul s-a petrecut deci sub strictă supraveghere, care nu era vizibilă pentru toți (eu și Popescu știam, Popescu mai mult decît mine). Treptat, mi-am dat seama că autoritățile s-au ostenit să nu le scape nici un amănunt și să nu riște o defecțiune importantă. Oricum, a fost un moment extraordinar, cîțiva bucureșteni s-au purtat admirabil, unul dintre ei, P. Diaconescu, viitor trimis al *Scînteii* la Paris (acolo a și rămas), a scris apoi un articol foarte cald, evocînd evenimentul în registru afectiv. De această natură era toată manifestarea. Aș spune chiar că textul meu, publicat pe aceeași pagină din *Viața studentescă*, era mai sobru și mai reținut, cum se aștepta poate de la un *studiosus* în istorie.

S.A. : Procesul public : cum a arătat el ?

A.Z. : Aș spune în primul rînd (pentru a fi mai lesne înțeles, dar și pentru a motiva ce urmează) că ancheta s-a desfășurat în etape, destul de diferențiate între ele, că a început într-un fel de nebuloasă în care nu existau decît elemente vagi (sau așa apărea din anchetă), că arestarea noastră s-a produs sub o acuzație extrem de gravă : tentativă de rebeliune. Aceasta însemna pedeapsa capitală pentru cei ce organizaseră manifestarea. Capul de acuzare a fost diminuat treptat, de la complot împotriva ordinii de stat pînă la ceea ce se putea justifica prin acte și ce credeau anchetatorii că este mai ușor de admis pentru opinia publică (dacă se poate vorbi despre opinie publică pentru vremea aceea) : agitație împotriva regimului, împotriva statului democrat popular, cu toate ingredientele cunoscute. Este vorba așadar despre o întreagă evoluție, legată de mărturiile celor arestați sau convocați, de percheziții, de martori etc. Spectacolul propriu-zis (deoarece așa trebuie să-i spunem – o înscenare făcută cu multă precauție, pentru a fi prevenite surprizele) a avut loc într-un edificiu care nu e decît la cîțiva pași de noi, pe aceeași parte a străzii – Karl Marx la vremea aceea, Română mai tîrziu, iar acum Lascăr Catargi – unde era tribunalul militar. Acolo s-a desfășurat procesul, timp de trei zile, iar într-o luni au fost ședința finală și verdictul. Trei zile (5-7 iulie 1958) în care am fost și nu am fost ascultați, în care s-au depus mărturii și s-au interzis mărturii, în care

s-au făcut amenințări, s-au blocat pledoarii etc. etc. Totul trebuia să se încheie, de fapt, cu un avertisment pentru societatea ieșeană, poate chiar mai mult. Oricum, au fost invitați reprezentanți ai diferitelor instituții, presă, organizații obștești. Cîțiva dintre foștii mei colegi au răzbit acolo, unii zic că prin subterfugii, alții socotiți ca utili în această împrejurare chiar de către cei ce organizaseră spectacolul. Apărarea a început prin a ne acuza, neîndrăznind să spună mai nimic în favoarea noastră, cel mult să reclame circumstanțe atenuante, că eram tineri, că aveam origine socială sănătoasă, că suferiserăm într-un fel sau altul, unii de boli, alții de sărăcie, totul spre stupefacția familiilor care asistau neputincioase în sală.

Da, un proces de trei zile, care trebuia să rămînă exemplar. Nu am urmărit să văd ce s-a întîmplat în presă, dar am aflat mai tîrziu că s-au produs adunări publice în care am fost denunțați vehement pentru ce făcusem ori se pretindea că am făcut împotriva regimului. Cîțiva profesori au fost admonestați pentru că ar fi ținut ocazional un discurs ambiguu, folosit pentru a circumstanția gestul nostru: Al. Dima, I. Lăudat, printre alții... Se pot evoca și alte forme de represalii, mai ascunse, mai subtile. Oricum, nu s-au întîmplat lucruri foarte dramatice după episodul nostru. Totul a durat cîțiva ani, timp în care se construia pentru studenți, se încerca o captare a lor în structurile puterii. O asemenea strategie corupătoare a funcționat după aceea și în bine, și în rău. Mai curînd aș spune că în rău, întrucît asociațiile studențești, care se considerau organisme profesionale, menite să dea o anume satisfacție corpului studențesc, au devenit organizații comuniste, chiar prin titulatură, și-au constituit programe ce trebuiau să realizeze maxima aliniere la discursul oficial etc. Consecințele pot fi identificate, sub diverse forme, pînă astăzi. Cam asta aș spune, schematizînd cu bună știință lucrurile.

S.A.: A urmat experiența carcerală. Am fost, în discuțiile noastre, totdeauna tentat să vă pun întrebări mai directe despre aceste momente, dar am renunțat adesea, pentru a vă menaja delicatețea (nu vă plăcea să vă eroizați, să vă puneți într-o postură romantică, de victimă, erou etc.). La un moment dat ați început totuși să vorbiți, pe măsură ce prietenia noastră se adîncea, spunînd lucruri absolut șocante pentru mine, deoarece ele veneau împotriva a ceea ce așteaptă cineva de la un fost prizonier. Te aștepti la mărturii despre

oroarea terorii, despre suferința fizică, despre adîncă mizerie morală. În loc să am parte de o asemenea confesiune, am fost izbit de o amintire poetică, de reconstrucția poetică a unei experiențe terifiante: o saca plină cu țurțuri de gheață, prin care vedeai irizațiile luminii solare! În lumea aceea, înghețată din toate punctele de vedere, în cea mai mizerabilă condiție, ai avut un fel de epifanie sau, în orice caz, măcar o fulgurație a sublimului. Bine, știam în acel moment cu cine am de a face, descoperisem dincolo de profesionistul studiilor istorice omul care era legat de cultură și de arte, de filosofie, de meditația etică – totuși, a fost pentru mine o mare surpriză. Repet, deja era vorba despre un moment după care ne puteam spune tot, nu era vorba despre nici o prudență, nu era vorba să eufemizați în vreun fel sau să mă faceți să cred că totul a fost o poezie și o ocazie minunată, pentru a vă descoperi coarda sensibilă. Cum a fost toată această experiență, povestită pe scurt? Eu cred că a fost extraordinar de importantă în formarea dumneavoastră și în radicalizarea unui lucru care deja se vedea (retrospectiv, ne este mai ușor acum să știm că se vedea, dar ea se vedea). Cum a decurs perioada respectivă?

A.Z.: Mă ispitești din nou pe un teren dificil, care nu îngăduie simplificările. Mai întâi, aș observa că momentul acela cu sacaua înghețată trebuie să fi fost (nu-mi mai amintesc exact împrejurările) o mică paranteză, ceva care nu se lega sistematic de experiența mea carcerală, fiindcă, oricum, nu aș fi început cu sacaua, nici cu cerul înstelat din Balta Brăilei.

Asupra experienței carcerale din sistemul comunist est-european s-au produs mai multe tipuri de discursuri, le știi foarte bine. Există acum o întreagă literatură care ne ajută să vedem cum a fost și care sînt viziunile asupra acestui univers. Există un discurs negru, care vede numai tragedia, lipsa de temei și de umanitate a pedepselor, patologia reclusiunii, așa cum există evocări din perspectiva spirituală, care pun accentul mai curînd pe împlinirea individului în condiții-limită – cum e cazul lui N. Steinhardt, care și-a găsit acolo vocația creștină. El a trasat, prin *Jurnalul fericirii*, și un fel de a valoriza această experiență. Steinhardt nu este singurul, Nicole Valéry-Grossu a scris, la rîndul ei, *Bénie sois-tu, prison*, care este tot o interpretare a reclusiunii în spirit creștin. Mai există și un preot

ortodox între alții, care, de asemenea, binecuvîntează acest fel de suferință, dată de Dumnezeu, spre a se purifica și regăsi mai bine în ceea ce este esențial.

Eu nu agreez discursul ce prezintă totul în negru, nici pe cel care vede numai partea de binecuvîntare, ci socot că trebuie luat în seamă ansamblul experiențelor, pe cît posibil diversificat, ținînd cont de categoriile implicate în această istorie, atît de dramatică pînă la urmă, una a cărei cazuistică se vădește inepuizabilă. Aici, tortionarii și victimele trebuie să conviețuiască silnic, să admită un anumit sistem de relații, cu o parte de normalitate, fiindcă fără ea totul devine intolerabil, absurd, chiar și pentru tortionari. Și atunci, a vedea ceea ce este normal (cu ghilimelele de rigoare) într-un asemenea spațiu, unde omul se poate regăsi și poate practica un exercițiu al împlinirii de sine, mi se pare esențial. Esențial și pentru a se salva pe sine, pentru a gîndi mai judicios economia de ansamblu a închisorii, dar și pentru a nu dispera, căci exista acolo, în temniță, un discurs al lui „aici murim”, după cum exista și unul al lui „ura și la gară!”, în care totul părea că se rezolvă, fie pe calea schimbării codului penal (o lungă poveste, un mit care a funcționat zeci de ani – nici astăzi nu s-a schimbat nimic esențial în codul penal, după cîte știu). Erau discursuri radicale, la limită și, evident, „la mijloc de rău și bun”, multe posibilități de a valorifica mai nuanțat experiența reclusiunii.

În ce mă privește, am căutat să iau lucrurile cum erau și să profit chiar de ce mi se întîmplase. Încercam să profit, în fel și chip, sub unghi cognitiv și uman. Am avut în unele situații și noroc (numește-l cum vrei), pur și simplu noroc. Nu e deloc simplu să definești, în ansamblu, spațiul reclusiunii silnice. A fost extrem de diferit, iar discursurile ce se pot emite pe seama acestei experiențe, care la unii a durat decenii, sfințindu-i sau mutilîndu-i, iar la mine peste șase ani, pot fi foarte diverse. Se întîmplau concomitent lucruri ce păreau incompatibile. Ele țineau nu numai de o anumită strategie a sistemului, ci totodată de caracterul oamenilor, de împrejurări locale, de lucruri imprevizibile, de atmosferă, de o mulțime de elemente pe care nu le putem sistematiza în momentul de față.

Vreau să spun că totul arată, pînă la urmă, ca un fel de caleidoscop, în care, mișcînd instrumentul, obținem imagini diferite. Se asociază aceleași lucruri în chip divers și îți dau o priveliște la care nu te așteptai, una ce pare incompatibilă cu ceea ce știe altul,

mișcînd propriul caleidoscop – iar asta nu înseamnă că imaginile respective nu sînt reale, verosimile. Imaginea de ansamblu presupune, de fapt, o examinare din foarte multe unghiuri, din puncte diferite, de la niveluri diferite, ținînd seama de conjunctură și de schimbările produse pe parcurs, dar și de subiectivitățile ce intră în joc (și pe care nu ai cum să le integrezi în vreo schemă). Sînt și unele scheme oarecum previzibile, de exemplu, în anchetă, unde securistul bun și cel rău se asistă și au roluri bine definite. Așa e și cu gardianul: unul e mai tolerant, altul mai nemilos și mai punitiv, dar în cadrul unui sistem anume gîndit, pentru a echilibra lucrurile, a crea o impresie de normalitate, care să facă, de fapt, viața cu puțință (pentru toți, nu doar pentru prizonieri, fiindcă nu doar pentru ei se construise acest sistem). Era, în fapt, un sistem care, pînă la urmă, nu putea să convină nimănui, oricît ne-am face iluzii că tortionarul se afla într-o poziție de privilegiat absolut, atotputernic și discreționar. Nu putea face orice și nu putea fi (dacă nu era o simplă bestie) fericit în mediul acela, unde suferința gîlgîia ubicuă și unde orizontul părea închis definitiv. Era un spațiu în care viața se desfășura în deplină izolare și sub pecetea secretului, a lipsei totale de informații: nu știai nici că mama a murit, nici că soția a divorțat, nici că fiul s-a căsătorit în lipsa ta. Nu existau știri, nu se putea scrie sau rula normal o informație, o carte, un ziar etc. Abia în faza finală a acestei experiențe s-au schimbat puțin lucrurile, cînd s-a pus problema unei reeducări în masă (cu soluții și acolo foarte diverse, încît rareori seamănă una cu alta).

Eu nu am trecut prin reeducare, trebuie să recunosc, și mă bucur. Există și o doză de noroc pe care trebuie să o constat. Se întîmplă să pleci dintr-un loc chiar în momentul cînd ți se pare că existența a devenit imposibilă. Pleci fără să știi unde, fără să știi de ce. Am aflat abia din cazier că șederea mea de un an la Jilava, de la sfîrșitul lui '58 pînă la sfîrșitul lui '59, era legată de un proces care urma să se deruleze la București. Inițial, procesul de la Iași trebuia legat cu cel de la București, unde se aflau Stela Pogorilovschi și Aurel Covaci, între alții, adică apropiatii lui Labiș. Labiș a fost scos din joc prin „accidentul” care se cunoaște, însă prietenii săi au făcut obiectul unui proces, legat oarecum de cel de la Iași. S-a socotit apoi că e mai bine să se disocieze cauzele, iar eu eram un element de conexiune, gîndit ca util într-o fază, pus la dispoziția altui for și depus de aceea la Jilava

(atunci însă nu știam nimic). Așa am ajuns în faimoasa celulă 13, a condamnaților la moarte, care devenise între timp o celulă de tranzit, iar de acolo am lunecat spre *reduit*, partea centrală a fortului construit, sub Carol I, de un general belgian, Briallemont, cel care a proiectat centura de apărare a capitalei. Jilava era al treisprezecelea fort și a devenit închisoare sub ocupația germană din primul război mondial, „funcție” păstrată și după aceea, în perioada interbelică, sub Antonescu, sub regimul comunist, pînă azi. Zidurile acestui *reduit* păstrează înăuntru, ca și în afară, urmele suferințelor îndurate între ele : nume de oameni, date, cîte un avertisment, un cuvînt care l-a obsedat pe cineva, un întreg cimitir, un straniu *grafitti* carceral, o cronică ce ar merita să fie investigată minuțios. Ce visau deținuții dintr-o epocă sau alta (se pot data unele însemnări), dintr-o celulă sau alta? Unele inscripții, scobite adînc în cărămida specială a fortului, nu au putut fi acoperite nici cu var, nici cu ciment. Ele mai pot fi citite și acum, mărturisind voința oamenilor de a supraviețui măcar așa. E greu să spun ce am „descoperit” pe zidurile Jilavei... Un amalgam aporetic, în care apar nume de nealiat, de neconceput alături într-un spațiu al reclusiunii expiatoare, căci pe acolo treceau indezirabilii pe care regimul comunist îi dorea scoși din circulație, adversari și „tovarăși de drum” laolaltă.

S.A.: Sîntem acum la Jilava, dar o să ne întoarcem la momentul de după...

A.Z.: Poate că e bine să ne instalăm în „după” chiar acum. De ce, dintr-un asemenea spațiu, am evocat lucruri mai umane, admisibile, compensatoare? Cred că faptul acesta ține de recuperarea zonei de normalitate care supraviețuiește și în împrejurările dramatice. Știm astăzi și de la Soljenițîn, din *Arhipelagul Gulag*, care evocă asemenea aspecte, și e normal să fie așa, pentru că în universul uman nu există iadul pur, răul pur, ci un amestec în care trebuie să dai normalității sau binelui partea ce i se cuvine. *Suum cuique*...

S.A.: Tot spectrul, între canibalism și exaltare mistică, de la infra-uman la suprauman, totul este acolo.

A.Z.: Exact, și trebuie să spun că în timpul reclusiunii mele mi s-a întîmplat să întîlnesc oameni de o puritate extraordinară, cum e cazul unui țăran din zona Neamțului, Constantin Ana, care lucrase

Într-o pădure regală și avea el însuși un anumit aer seniorial. Este un anumit tip de țăran, care a supraviețuit pînă în zilele noastre sau cel puțin pînă în anii de care vorbesc. Constantin Ana era tonic în tot ce făcea – tonic și cînd plîngea. Fiindcă i se întîmpla să și plîngă pentru copiii lui, dar plînsul său era în cele din urmă reconfortant, căci ținea de viață, de resorturile intime ale supraviețuirii. Îmi amintesc și de un ceferist din zona Aiudului, un om simplu, un acar, una dintre cele mai umile meserii din sistemul feroviar. Moș Vasile, așa îi spuneam, era de o mare gingășie, visa și făcea din visele lui elemente de reconfort pentru ceilalți. Poți să spui: „amăgire pură!”. Nu, acolo, lucrul acesta avea o altă valoare, căci întreținea un tonus vital și acel sîmbure de umanitate care risca să se piardă prin exces de rău. Era o chestiune de nuanță, de armonizare a contrariilor.

În ce mă privește, am fost avantajat uneori de faptul că se întîmpla să mi se schimbe regimul chiar în clipa cînd credeam că mi-ar fi greu să-l mai suport, că resursele mele s-au epuizat, deși eu țineam în genere un discurs pozitiv, întemeiat pe natura mea, însă și pe analiza cît mai atentă a realului. Continuam să rămîn în felul meu învățătorul proiectat de la Șendriceni, cel care tot pedagogie trebuia să facă și după gratii. Discursul meu era oarecum programat, reitabil și atunci cînd nu mai aveam argumente la dispoziție, iar evidența era împotriva acelui discurs. Știam că oamenii au nevoie și de o interpretare a lucrurilor care să le dea o anumită speranță, să contureze un orizont al schimbării. Regimul dorea să credem că totul a încremenit în forma dictată de el, iar noi trebuia să opunem un discurs care să întrevadă schimbarea, să atribuie un rost suferinței, să justifice rezistența. Pentru că erau acolo forme variate de rezistență. Cea mai curentă decurgea din buna întrebuințare timpului, mergînd de la poveste și anecdotă, povestiri de filme, pînă la cursuri sofisticate de algebră, de istoria religiilor sau de istorie pur și simplu. Ne găseam într-un imperiu al narațiunii, unde retorica ne lua parcă în stăpînire sau o puneam noi la lucru pentru a ne servi cauza. Era esențial să nu faci jocul opresorului, disperînd sub apăsare sau admițînd că orizontul s-a închis pentru totdeauna.

S.A.: În comuna umanitate în care vă aflați fiecare avea ceva de dat și ceva de primit. Orice învăț se alătura unui dezvăț – o pedagogie lancasteriană într-un fel, de împrumut, de învățat reciproc,

unul de la celălalt, care ținea de solidaritatea forțată în împrejurările carcerale. Dar ați avut întâlniri în care ați învățat chiar conținuturi de cunoaștere, nu doar atitudini față de viață, filosofie existențială aplicată sau lecții morale. De la cine ați învățat mai mult?

A.Z. : Multe lucruri și de la oameni foarte diverși. Era esențială capacitatea de a intui ce e capabil fiecare să dea. Fiindcă nu totdeauna venea oferta de la sine, trebuia să existe o cerere, o provocare și asta ținea de felul cum l-ai întâlnit pe interlocutor, de disponibilitatea lui în relația cu *celălalt*. Insist, mulți se apărau de dialog. Am cunoscut la Jilava un poet și un latinist de forță, Petre State. Astăzi nimeni nu-l mai știe, dar în perioada interbelică a tradus mult, a scris cărți, a colaborat la destule publicații și a inițiat reviste, a semnat la Iași în *Cetatea Moldovei* și în alte periodice, un om extraordinar, în felul său un tezaur. Dar nu puteai ajunge la tezaur decât cu mare dificultate, smulgând aproape fiecare vorbă, fiindcă el se refugiase în cusutul cu acul (acul era un obiect ilicit acolo, făcut dintr-o sîrmă găsită accidental în timpul „plimbării”, uitată sau lăsată anume de cineva). Destrămînd o cămașă sau o bluză, se puteau obține elementele din care, după aceea, rezulta un gen de activitate. Unii detestau o asemenea ocupație, pe alții i-a salvat, pentru că în această gestică tradițională se regăsea omul de dinainte, deprins să facă ceva, să utilizeze cu folos timpul. Era poate și un fel de a organiza datele imaginarului, ordonat de mișcările acului. Era și util, pentru că astfel se obținea un obiect necesar. Mănușile, spre exemplu, se dovedeau salutare în lagărele de muncă. Ele nu se puteau dobîndi însă decât prin această gestică umilă, repetitivă, capabilă să înșele timpul, dar și să sprijine supraviețuirea. În multe feluri se putea deci profita de oameni. Unii știau poezii sau compuneau versuri. Trebuia să fii atent cu ei, să-i rogi să repete, pentru a le fixa tu însuși, fie prin memorizare, fie chiar notînd versurile (dacă aveai mijloace), într-o limbă străină (excepțiile de la regulile gramaticale în engleză erau o mare problemă pentru cine voia să le fixeze corect). Se puteau învăța și lucruri cu totul diferite. Unii oameni practicaseră meserii lucrative, dar totuși știau cîte ceva și erau dispuși să povestească, fie pentru a-și aminti momente bune ale vieții lor, fie pentru că dădeau astfel timpului o întrebuințare utilă pînă la momentul cînd se anunța pe culoar că trebuia să apară ciorba, lungă, străvezie, care să le astîmpere, cît de

cît, foamea. Foamea era o obsesie, iar lupta împotriva ei se făcea și prin mijloacele amintite.

În ce mă privește, am profitat cît am putut în felul acesta. Mai ales pentru a învăța limbi străine, domeniu în care generația mea a fost foarte dezavantajată, fiindcă franceza, latina, greaca au fost scoase din program, după primii doi ani, prin reforma învățămîntului. Se învăța rusa, e drept, însă ea năștea o reacție de respingere și de aceea nu am asimilat-o cum trebuie, deși la facultate o stăpîneam parcă mai bine decît alții. M-a ajutat mult în această privință Ion Omescu, care practicase actoria la Iași, apoi la București, și traversa acum a doua perioadă a închisorii o dată cu mine. Avea o vocație pedagogică aparte, o mare delicatețe și o imensă disponibilitate de a dăruia, de a construi punți între oameni. Asemenea vocații sunt salutare în reclusiune. Acolo a devenit și poet. A publicat mai tîrziu și un volum de poezii, *Filtru*, din care o parte circula și în folclorul carceral. A mai scris piese de teatru, exegează shakespeareiană, și a susținut chiar un doctorat în acest domeniu la Paris, publicînd apoi o carte, *Despre metamorfozele tragediei*. Era un om la fel de dotat pe cît de generos și, de aceea, în momentele mai relaxante (la Salcia, la Stoenеști, la Strunga, în Balta Brăilei), se punea bucuros la dispoziția celor ce voiau să învețe mai serios franceză, engleză, germană. Scria, pe niște bucăți de hîrtie care puteau fi găsite într-o colonie, cuvinte și expresii, reguli gramaticale, chiar și unele texte pe care le memorase cu destulă fidelitate. Cunoștea o mulțime de lucruri și era dispus a le împărtăși cu alții. Știa să aleagă, avea o mare vocație didactică, pe care și-a descoperit-o acolo. Textele din *Madame Bovary*, scrise pe hîrtie de sac, de la el le-am învățat. Cu puțină osteneală, le-aș putea reproduce și azi. L-a evocat destul de exact Al. Mihalcea, acum ziarist la Constanța, iar de curînd – un coleg de închisoare, Florin Pavlovici. Se vorbea despre „metoda Omescu” așa cum erau evocate și alte metode adecvate mediului. Trebuie să adaug că metoda lui a funcționat și în exil, au venit și acolo unii, la Paris, să învețe engleza cu el. De ce în 98 de lecții și nu în 93, asta explica Omescu într-o carte, *L'homme à la belafre*, scrisă înainte de a se risipi din propria-i voință în neant.

S.A.: V-aș pune o întrebare directă, o întrebare ce poate suna destul de ciudat, dar care comportă și un sens mai adînc: credeți că ați fi

fost același dacă nu treceați prin închisoare? Într-un sens foarte precis, fără îndoială că nu ați mai fost niciodată același. Dar credeți că ați trecut printr-o ruptură de nivel datorită închisorii? Credeți că ați spart o boltă?

A.Z.: Da, cred că da. În sensul radicalizării, în sensul că acolo mi-am clarificat decisiv lucrurile, și în bine, și în rău. Mi-am „pipăit” limitele, am văzut ce capcane există cu adevărat, lucruri pe care nu le puteai observa în viața normală, unde discursul puterii putea fi destul de persuasiv pentru a câștiga oameni, pentru a perverti conștiințe, pentru a falsifica de fapt discursul propriu în sensul dorit de regim. Or, pentru mine, experiența închisorii a fost una de radicalizare, în care am spus: „iată limitele în care țin să mă mișc, voi fi un profesionist al domeniului meu, dacă voi putea – dar atât, și acest profesionalism va fi pavăza pe care trebuie să o construiesc pentru a supraviețui și a fi cât de cât util lumii din jur”. Nu am pus niciodată lucrurile doar în termeni de supraviețuire, ci și de integrare în această lume, integrare ale cărei forme sînt dictate de împrejurări, de sistem, de o mulțime de factori ce nu pot fi nici măcar bănuți. Însă decizia am luat-o acolo, chiar în timpul anchetei, cînd mi-am dat seama de pericolele posibile, de faptul că poți fi folosit fără să-ți dai seama, că trebuie să te ferești de capcane și să scapi, pe cât posibil, cu fața cât mai curată. Or, angajamentul meu a fost să nu mă implic în sistem decît la modul prestării unei profesii și să impun (termenul poate părea excesiv) condițiile mele atunci cînd se poate. De aceea am și refuzat tot felul de oferte care au mers pînă la integrarea mea cea mai onorabilă în sistem. Termenul „onorabil” trebuie folosit cu ghilimele. Le-am refuzat în numele exigenței pe care mi-o asumam.

În felul acesta am putut să trec mai senin și peste anii de marginalizare programată, ostentativă, cînd mi s-a spus că, în fond, ar trebui să merg la făcut cărămidă sau în altă parte, pentru că „statul nostru construiește mult și are nevoie de cărămidari”, nu de istoric cu „probleme”. Am fost tolerat totuși, patru ani, într-un spațiu ce se voia tehnic, al bibliologiei (eram bibliograf la Biblioteca Centrală Universitară), pus deci în situația de a-mi putea construi instrumente de lucru. Era o chestiune de voință ca să pot folosi util acel timp într-o perspectivă pe care o construiseam de fapt în anii de studii și care a rămas să mă structureze într-un fel și în închisoare. Am cîștigat

sub acest raport, al unui anumit radicalism etic, care a făcut ca situația mea să fie percepută relativ corect și de cei ce îmi doreau pervertirea. Ei au înțeles că nu se poate merge cu mine prea departe și, de aceea, nici nu au insistat. O să te miri, dar nu am avut nici o ofertă deschisă de a colabora cu Securitatea după ieșirea din închisoare, nici pe parcursul închisorii. Însă nici nu am făcut gesturi care să arate că aș fi disponibil. În momentul când, prin 1962, administrația închisorilor era preocupată să obțină cereri de grațiere sau de rejudecare de la deținuți (care erau forme de a-ți recunoaște, într-o anumită măsură, vinovăția), eu am refuzat (au fost și alții, bineînțeles) să fac gestul. Tocmai pentru a evita acest tip de confruntare și a nu le da ocazia să intre din nou în viața mea în forme pe care nu le-aș dori. Eram convins că nu pe temeiul acestor demersuri se va croi o nouă etapă în existența noastră, ci după rațiuni de echilibru al sistemului, intervenții din afară, cum s-a și întâmplat cu primul val, după moartea lui Stalin. Geneva a provocat atunci o serie de eliberări, când s-a desființat Sighetul și au ieșit câțiva mari istorici de acolo, Giurescu, Lupaș, Dragomir ș.a.

Ce să spun... la această concluzie am ajuns încă acolo. Nu mi-am făcut iluzii și nu am venit în întâmpinarea bunăvoinței lor. De aceea am și scăpat mai ușor, fără să mă expun, cum făceau alții, fie din frondă, crezând că trebuie să-și etaleze neapărat, la fiecare pas, inadecvarea la sistem sau față de cel pus să ne supravegheze. Eram, după mine, gesturi de bravadă, care nu puteau duce nicăieri, inducând o stare de tensiune inutilă, nefirească și deprimantă. Inutilă, mai ales fiindcă o schimbare nu putea să vină de la gardianul care îți întindea gamela cu arpacaș, nici de la comandantul închisorii, care purta mai multe galoane și stele, putând eventual să țină un discurs mai articulat. Unii se amăgeau în felul acesta, sau poate era o dorință de afirmare a propriei personalități, însă rezultatul era, de cele mai multe ori, un eșec. Cazuistica recluziunii este foarte diversă și nu e lesne de explicat de ce o anumită strategie de supraviețuire a reușit, iar alta nu.

Cineva a vegheat pesemne asupra mea. Trebuie să evoc și această ipoteză: eu nu am făcut cerere de grațiere, dar părinții mei au făcut. În același timp, știu că mama postea adesea, asociind și pe alții la postul ei, post negru și lung, post inuman, zile și săptămâni întregi,

cu plîns și rugăciune pentru salvarea mea. Asta ar putea să explice în fond de ce s-au întîmplat unele lucruri și tocmai într-un anumit timp, cînd nevoia era mai aspră. În momentul ieșirii mele de la Jilava, a doua zi după Mihai Ursachi, se consumau încă anchete, sincronice. Anchete care trebuiau să ducă la procese, la noi reprimări, la implicarea altora și așa mai departe. Ce s-a întîmplat, de ce se făcea acest lucru – e greu de spus. Dar este sigur că administrația era preocupată să nu se intuiască direcția în care se mergea, să existe o anumită stare de confuzie, să-i folosească pe unii (probabil pe cei care semnalau într-un fel că pot fi „folosiți”). Unii, de exemplu, cereau să fie primiți de către ofițerul politic. Eu m-am ferit de așa ceva, iar asta însemna că îl lipseam de un semnal care să-l încurajeze să facă un pas spre mine. Avea el, acolo, o caracterizare. Acum știu care era, căci mi-am văzut cazierul, cu destule elemente pentru a înțelege cum eram tratat, începînd cu ancheta și pînă în momentul ieșirii din închisoare. Am sîrșit prin a fi „foarte periculos”, din punctul lor de vedere. Ei identificaseră poziția mea și puseseră o pecete. Probabil că oricine din aparat venea să deschidă dosarul avea destule elemente care să-i recomande cum să se poarte cu mine. Oricum, erau destul de atenți la psihologia oamenilor, știau care e coarda slabă a fiecăruia și procedau în cunoștință de cauză, în afară de cazul cînd era vorba despre un torționar pur și simplu, un barbar violent, care rezolva lucrurile în felul său, fără prea multe precauții. În general însă, sistemul era vegheat de oameni competenți și cu experiență în psihologia carcerală, chiar în cunoașterea unor profesii și așa mai departe.

Alexandru Ivasiuc, cu care am traversat o parte din această experiență (la Salcia și la Stoenеști), mi-a povestit cum, la Gherla, a recunoscut într-un grup de „inspectori” un fost prieten, cu care făcuse, ca student, filosofie peripatetică, discutasă îndelung despre cărți (Ivasiuc fusese dat afară de la Filosofie și ajunsese student la Medicină, fiind arestat în toamna lui '56, pentru tentativa de a-i aduna pe studenți în piață și a lansa împreună un program revendicativ). Subtilul conlocutor de altă dată era acum în rîndurile Securității, nu pentru a molesta sau pentru atrocități, desigur, ci pentru a diagnostica situația, a defini atmosfera, a indica, eventual, soluții. Asemenea lucruri trebuie și ele luate în calcul, inclusiv la analiza perioadei ce a urmat. Și asta întrucît, dacă ne închipuim că intervalul a fost servit

numai de barbari, fără nuanțe și fără profesionalism, ne înșelăm profund și nu putem explica de ce totuși o parte din „lumea bună” a intrat în joc și de ce a supraviețuit atât de mult sistemul, în ciuda lipsei de performanțe în materie economică, socială etc.

Dacă revin la întrebare, poate excesiv, cred că experiența închisorii m-a limpezit și mi-a dat posibilitatea să intuiesc un mod de a supraviețui, în spațiul profesiei mele, după aceea. Cum știi prea bine, mi-am și construit, la propriu, o mică citadelă, în care m-am înconjurat de cărți, filtrându-mi relațiile cu o anumită prudență. Nu zic că am închis ușa cuiva, dar nu am fost omul care să iasă în față, să se ofere în spații publice, devenind astfel o țintă, un element ce trebuia scos neapărat din joc ori silit să „colaboreze”.

S.A.: La treizeci de ani, neîmpliniți, ați ieșit din închisoare. Ați ieșit într-o lume cu totul schimbată, pe care cred că o recunoșteți cu greu. Șase ani și două luni reprezintă o lungă perioadă, o durată interminabilă pentru cineva închis în condițiile dumneavoastră. Dar este o perioadă foarte lungă și pentru societatea „de afară”, așa-zicând liberă, fiindcă România traversa o perioadă sinistă de restructurare, reeducare, reasezare. În această lume ați ieșit un om diferit. La tinerețe, ca student, aveți, fără îndoială, intuiția unei vocații proprii și vă imaginați într-un anumit scenariu care mergea spre o direcție savantă și morală. Când ați ieșit din închisoare erăți un om care avea un imperativ categoric, care se organizase în timpul reclusiunii în jurul unui imperativ categoric. Cum se putea adapta acest om la lumea ce se schimbase atât de mult? Cum era în „libertate”? Nu vi s-a părut mai greu?

A.Z.: Fără îndoială că era greu. Din situația descrisă au rezultat tot felul de traume. În primul rând, simțai o opoziție clară a sistemului față de tine. Eu nu am fost primit după eliberare nicăieri, decât cu mari dificultăți și cu intervenții. Trebuie să spun din nou că aici, la Iași, am fost refuzat la toate nivelurile, nu numai pentru funcții, pentru prestări intelectuale, ci chiar și pentru munca fizică. Eram dus cu vorba, la oficiul de plasare a forței de muncă, de la o zi la alta. În cele din urmă, am înțeles că o „ieșire din cetate” ar fi fost profitabilă („Dă-te un timp la fund”, mă sfătuia un binevoitor) și am plecat la Bacău. Aici, un coleg de facultate, Viorel Căpitanu (îl pomenesc cu recunoștință), a primit să mă ia pe un șantier arheologic din

zonă, unde el conducea lucrările – ca zilier, bineînțeles, căci nu se putea mai mult. În felul acesta am putut câștiga pe perioada verii ceva bani, cu care am reușit să-mi rezolv unele trebuințe ce erau, de fapt, destul de mari. Nu mai aveam haine, nici ghete, nu mai aveam aproape nimic. Directorul muzeului din Bacău, Iulian Antonescu, a acceptat bucuros să mă ia în schema lui și m-a făcut chiar muzeograf principal, poziție nesperată atunci. El își permitea însă, aflându-se într-o bună relație cu oficialitățile de acolo. Era strategia lui de a-și extinde „ctitoria”, provocând unele efecte insolite, paradoxale, în raport cu ce știm noi despre epocă. El obținea înlesniri pe care, practic, nimeni nu le putea dobândi acolo: a creat muzee peste tot, a adunat oameni și materiale, a scos publicații. Pe mine m-a luat sub scutul său numai puțină vreme, fiindcă am aflat că exista posibilitatea unei încadrări la Biblioteca Centrală Universitară din Iași și atunci, la recomandarea discretă a profesorului Berlescu, atunci prorector al Universității, am fost angajat la acea Bibliotecă, dirijată de Grigore Botez, pe un post de bibliotecar, dar cu funcție bibliografică, la un sector în plină expansiune. Există o preocupare la nivel național ca, în orice bibliotecă importantă, să se producă și activități de acest fel. Aveam șansa de a lucra într-o asemenea bibliotecă, pe o linie care să intre într-o anume conjuncție cu meseria mea. Am devenit bibliograf, lucru ce îmi dădea posibilitatea să particip la proiecte deja conturate, dar și să imaginez eu însumi proiecte, cum s-a întâmplat de fapt. Ideea de a mă opri asupra lui Kogălniceanu, ca posibilă temă de explorat bibliografic, a primit dezlegarea sectorului și a direcției. Am lucrat patru ani în această situație, pentru Kogălniceanu, însă și pentru alte teme. Aveam un proiect „Xenopol”, început înainte de recluziune, aflat numai în faza de explorare a teritoriului la modul general. Atunci doar „adulmecasem” domeniul, acum o făceam într-un mod mai sistematic. Personalitățile în cauză, Kogălniceanu și Xenopol, fiind dominante în secolul al XIX-lea, îmi dădeau posibilitatea să cunosc, într-adevăr, ce s-a întâmplat în acel interval. Opțiunea mea s-a dovedit benefică, întrucât îmi asigura o marjă de independență, dincolo de lucrările pe care trebuia să le fac împreună cu colegii sau, mai degrabă, colegele mele de la bibliotecă; puteam să-mi continui într-un fel lucrul suspendat de recluziune, fie și la nivelul instrumentarului, esențial totuși pentru o asemenea meserie. În acei patru ani am încercat să și public câte ceva, inițial sub pseudonim,

căci nu s-a acceptat din start numele meu, pînă s-a văzut că nu spuneam lucruri nemaipomenite, că textele mele nu tindeau să arunce regimul în aer. Numele autentic mi-a fost acceptat, presupun, după consultări care vor fi avut loc ici și colo.

S.A.: În măsura în care reabilitarea nu s-a făcut automat, după cum fusese promis, de altfel, și cum se prezentase, ca un pact al regimului cu foștii deținuți politici, este evident că orice integrare tardivă sau reintegrare tardivă după anumite tribulații s-a făcut în urma unor negocieri, lucru ce ne-ar putea trimite spre întrebarea : de ce, în anumite cazuri, reintegrările s-au făcut totuși atît de rapid și atît de ușor în comparație cu alte cazuri, deși, aparent, reintegrarea, cum spuneți și dumneavoastră, nu ar fi amenințat direct temeliile sistemului? Este posibil să fie ceva în legătură cu faptul că regimul vedea, simțea în dumneavoastră imperativul categoric. S-ar putea ca acest fapt să-i fi deranjat, iar asta să fi îngreunat foarte mult, să fi micșorat spațiul de manevră, spațiul de negociere. Faptul că erați intratabil v-a ținut mai mult pe tușă în comparație cu alții, care au fost mai repede integrați.

A.Z.: Nu știu să explic acest lucru. Bănuiesc că ceva de acest fel trebuie să fi existat, pentru că, în 1964, toamna, cînd am plecat la Bacău, erau deja în sistemul de cercetare al Academiei destui foști deținuți politici, iar în anii următori au mai fost primiți și alții. Eu nu am fost acceptat, deși am făcut cerere de înscriere la concurs în mai multe rînduri. Am fost mereu refuzat, pînă în toamna lui 1968. Era tocmai momentul de criză în care sistemul a înțeles că trebuie să recurgă și la alte elemente din interior, să-și extindă baza de sprijin. În acest context am fost admis să particip la un concurs la Institutul de Istorie și Arheologie, dar luînd totul de la zero și sub condiția pe care o avusesem deja în 1957. Firește, nu se poate lămuri acum ce s-a întîmplat cu unii, cu alții. Situațiile trebuie discutate de la caz la caz. De multe ori au fost factori subiectivi, a intervenit cineva, un prieten, o rudă, un potentat care avea un interes. Oricum, în cazul meu, deși au fost intervenții din mai multe direcții, nu am reușit să depășesc această fază și, într-un fel, mă resemnasem să fac munca mea de bibliograf. Eram însă un bibliograf cu un anumit orizont cultural-științific, în care își plasa proiecte proprii, care avea deci o perspectivă personală a lucrului și a finalității lui – muncă de dimineață pînă seara, suprimarea sărbătorilor, abolirea vacanțelor, practic

travaliu non-stop, într-un domeniu ce părea să fie cu totul ingrat, sec, steril și exasperant pentru alții. Mie însă nu mi se părea chiar așa, simțeam o mare nevoie de informație, voiam să asimilez lumea concretă, atît cît se putea extrage aceasta din documente, din comentarii, din presa secolului al XIX-lea pe care am avut norocul să o explorez aproape *da capo al fine*, cu goluri, bineînțeles, pentru că nu există nicăieri în țară colecții complete, decît pentru anumite publicații. În orice caz, am avut satisfacții reale, nu consider deloc că acea muncă a fost o caznă de ocnaș, a fost mai degrabă una de om al cărții, care se ia în serios și care profită pe cît posibil de situația în care se află, dar fără să tindă cu tot dinadinsul la a ieși din anonim. Acceptarea marginalității era o condiție a relativei libertăți în care puteam să lucrez, fără a fi suspectat că doresc prea mult sau că ameninț echilibrul lumii academice cu ambițiile mele.

S.A. : Era un mit care circula în Iași, cînd am auzit eu prima dată de dumneavoastră, prin anii '70, și anume că exista o lumină care nu se stingea niciodată la Biblioteca Centrală Universitară, lumina la care muncea Alexandru Zub. Aceasta era imaginea pe care am avut-o despre dumneavoastră, imaginea unei ferestre la care nu se stinge niciodată lumina. Bănuiesc că este adevărată, pentru că am avut ocazia să măsoz rezultatele șederii dumneavoastră cu lumina aprinsă atîția ani. S-ar putea ca această sîrguință, această ambiție, care a început să producă rezultate respectabile destul de repede, dacă avem în vedere amplitudinea întreprinderii și dificultatea ei, să fi jucat în favoarea dumneavoastră și să fi contrabalansat marele dezavantaj pe care l-ați avut în momentul ieșirii din închisoare, și anume absența unei structuri clanice, a unor relații familiale și sociale, care în alte situații, mai ales în cazul intelectualilor de origine urbană și burgheză (inclusiv profesiunile liberale), adică cei numiți de către sociologi „privilighenție”, au avut un rol însemnat. S-au văzut lansări spectaculoase de cariere care, pe de o parte, se pot explica prin oportunitățile „la firul ierbii”, dar și, pe de altă parte, prin jocul acestor relații care existaseră în lumea urbană, burgheză, academică, a profesiilor liberale. O lume care subzista, cel puțin în orașele mai mari, cum ar fi Bucureștiul, chiar după perioada cea mai brutală de represiune stalinistă. Nu ați beneficiat de acest avantaj, pentru că aveai originea socială pe care o aveai și, bănuiesc, reintegrarea și

relansarea dumneavoastră s-au putut explica numai prin faptul că, de la un moment dat, ați început să produceți masiv. Ați devenit, cu munca pe care o făceați, cu tomurile ce se adunau unul peste altul pe masă, o entitate de care cineva totuși trebuia să țină seama, inclusiv sistemul.

A.Z. : Analiza mi se pare corectă, înclin să cred că opțiunea mea de atunci a fost bună, că și moralmente, și din punct de vedere profesional am cantonat într-un spațiu care îmi asigura un eșafodaj, o bază de sprijin pentru ceea ce voiam să fac mai departe. Aș adăuga că, în scopul realizării acestor masive biobibliografii (întrucât după Kogălniceanu a urmat un Xenopol, după Xenopol – un Pârvan), am parcurs atent un secol și jumătate de cultură și istorie românească. Biobibliografiile mi-au creat în același timp un orizont cultural, care începea să fie alimentat și de problematica teoretică, metodologică a istoriografiei, astfel încât, la începutul anilor '70, eram în măsură să produc lucrări relativ consistente, inclusiv o teză de doctorat despre Kogălniceanu, a cărei dactilogramă însuma peste 1400 de pagini. S-a tipărit repede la Junimea, într-o formă care atunci a făcut impresie, oarecum sincron cu altă monografie, *Pârvan: efigia cărturarului*. Erau două lucrări ce aveau semnificația lor în epocă, fiind apreciate de specialiști și premiate de Academie. Observ acum că a fost nevoie de un deceniu, după ieșirea din închisoare, pentru ca aceste volume să se înfiripe. Ele veneau în prelungirea altor eforturi de explorare a materialului faptic și a tendințelor, a curentelor culturale, a unor restituiri secvențiale. Se contura de fapt un mic proiect, al unui personaj care nu mai putea fi ocolit prea ușor, nici de profesioniștii domeniului, nici de autorități. De fapt, această cantonare a mea într-o zonă ce părea tehnică (însă nu era doar atât) a mulțumit și pe profesioniști, și oficialitățile care vedeau că nu au de ce se opune proiectelor mele.

S.A. : Și aceste cărți, care apăreau într-un ritm foarte susținut, erau construite într-un mod cât se poate de laborios. Nu era pur și simplu o eseistică superficială. Volumele savante stăteau și pe o masă crescândă de publicistică, de articole ce începeau să apară în cele mai multe reviste culturale din țară și alcătuiau, ca să zic așa, pînza de fond și interfața civic-politică, nu doar culturală – prin ea, dumneavoastră comunicați un mesaj, mesajul volumelor mari pe care le-ați scris. În

legătură cu aceasta aş vrea să vă întreb un lucru sensibil: m-a frapat (cred că din acest motiv am venit lângă dumneavoastră şi cred că din acelaşi motiv am rămas) natura patriotismului de care daţi dovadă, în general natura raportării dumneavoastră la seria istorică şi culturală românească.

În 1965-1968 se relansează în România preocuparea pentru originile naţionale, pentru întreaga mitologie etno-naţională. Cineva spunea că, dacă ne uităm la perioada 1965-1970 şi mai târziu, la prelungirile ideologice şi culturale ale acesteia, am putea spune că nu partidul-stat a avut pînă la urmă cîştig de cauză în înfruntarea sa simbolică, dar şi foarte concretă, cu opozaţii şi contestatarii săi, ci mai curînd aceştia, ieşind din închisori, foarte mulţi dintre ei legaţi de naţionalismul interbelic, de paradigma culturală naţională interbelică în ansamblu, au reuşit să-şi impună mesajul şi să controleze într-un fel canonul partidului-stat. Cred că lucrurile sînt la mijloc, nici unii, nici alţii nu au pierdut sau cîştigat total. A existat o negociere foarte complexă între cele două canoane: canonul perpetuu şi imprevizibil schimbător al partidului-stat, proverbiala „linie a partidului”, ce îşi căuta, rămînînd în interiorul „lagărului socialist” şi după stalinism, o „cale naţională”, despre care se vorbea tot mai insistent; pe de altă parte, canonul organic al acestei lumi ce fusese luată cu asalt în fel şi chip, inclusiv prin epurări, genocid şi recludere în masă. Cele două canoane se întîlneau din nou într-o luptă simbolică, de această dată pentru a domina printr-o ideologie hibridă, în care fiecare dintre părţi încerca să impună cît mai mult din ce avea. Din nefericire, la întîlnirea dintre aceste două canoane şi în urma negocierii lor, România ceauşistă a produs naţional-comunismul, un fel de sincretism (în sens teologic), cu forma sa paradigmatică, protocronismul.

Ce m-a interesat la abordarea dumneavoastră, la munca dumneavoastră savantă, la mesajul dumneavoastră civic şi personal a fost faptul că, parcurgînd seria istorico-culturală naţională modernă, aţi venit pînă la Pârvan şi foarte puţin după aceea la figurile interbelice care erau modelate şi moderate de un civism superior ce integra cauza naţională într-un program politic şi social mai vast. Aţi rămas de-a lungul deceniilor şi pînă astăzi credincios unui mesaj regenerativ. L-aţi formulat şi la serbarea de la Putna, şi în începuturile dumneavoastră de cercetare, l-aţi legat de tradiţia noastră cea mai

luminoasă din secolul al XIX-lea, naționalismul de tip *Risorgimento*, ce relansează, renaște, catalizează energii, este afirmativ, pozitiv, senin. Or, după anul 1965, recuperările pe care le face regimul nu merg în direcția acestui naționalism luminos și afirmativ, ci spre un naționalism radical, la început foarte prudent și recuperator, apoi din ce în ce mai xenofob, izolaționist și virulent. Canonul statului-partid se dezvoltă spectaculos în paradigma protocronistă: modelul unui naționalism autarhic, autohtonist, sumbru se desparte de tradiția „sigiliului Romei”, preferînd un autohtonism din ce în ce mai abisal și mai puțin documentabil. Așa se construiește noua cetate asediată a partidului-stat.

Dumneavoastră ați rămas de la început pînă la sfîrșit departe de această nouă evoluție a ideii naționale. Asta cred că a fost marea ambiguitate de care ați dat dovadă, dar în sens pozitiv: partidul-stat, ce se ocupa de construcția și diseminarea protocronismului, nu vă putea ignora, pentru că, la rigoare, opera dumneavoastră se putea asocia, dacă nu se putea subordona programului protocronist; dar și dumneavoastră v-ați păstrat libertatea spirituală, pentru că nu ați intrat „cu arme și bagaje” (așa cum au făcut-o alții) în antecamera, în notele de subsol sau chiar în coloana vertebrală ideologică și metafizică a naționalismului de partid. Asta este trăsătura caracteristică a activității și operei dumneavoastră. Din păcate, acesta a fost un exemplu foarte rar. Oamenii erau tentați să „colaboreze”, probabil fiindcă ajungeau mai ușor la notorietate și avantaje dacă intrau efectiv în mașinăria protocronismului. Ultima mea considerație pe această temă e următoarea: cred că forma dumneavoastră de naționalism și patriotism care s-a exprimat la Putna a reluat dimensiunea regenerativă a serbării inițiale (care, pe parcurs, se schimbase foarte mult, ajungînd să fie recuperată de extrema interbelică). Rămînînd în acel orizont, ați rămas credincios și acelui organicism spontan și acelor intuiții precoc (despre care vorbeam la început) în legătură cu o misiune, cu un mandat, cu o „datorie a vieții noastre” (ca să-l parafrazăm pe unul dintre modelele dumneavoastră), fiind astfel și mai aproape de nevoile reale ale societății românești.

A.Z.: Ai propus o vedere interesantă, și în planul sistemului, și în planul problematicei românești – subscriu la ea în linii mari. Aș observa numai că regimul Ceaușescu, instalat în 1965, n-a fost uniform, că

protocronismul nu s-a impus de la început, că unele erau așteptările din primul deceniu al acestui interstițiu și altele după aceea, în momentul când Ceaușescu a devenit stăpînul absolut al statului român, al partidului, și a putut să-și impună după plac voința, cu un aparat ce l-a servit cu obediență. Trebuie deci să facem aceste distincții. Pe de o parte, să observăm că, în primii ani, a existat o propensiune de tipul amintit, regenerativă, de reconsiderare a trecutului, „valorificarea moștenirii” devenind un program de stat. Aici și-au făcut loc oameni de carte autentici, care au lucrat pe texte, au construit ediții ajunse pînă la cîteva zeci de volume, lucru foarte important pentru o cultură relativ nouă în aceste forme moderne. S-a creat astfel un fundament de care nu s-a putut face abstracție mai tîrziu, chiar și în momentele cînd partidul-stat a dorit să controleze mai bine domeniul.

A trebuit deci să mă strecor, în această perioadă, destul de anevoios. Și nu numai sub forma biobibliografiilor amintite sau a micilor reconstituiri secvențiale, ci chiar printr-un travaliu de editor, care nu e lipsit de importanță. De exemplu, un volum de corespondență și de acte ale lui Pârvan, care a cerut ani de muncă, pentru că era o primă explorare a domeniului și exista încă o rezistență redutabilă la acceptarea savantului. Acest volum nu a putut fi inclus într-un plan editorial decît după aproape cinci ani de stăruințe și tratative, de persuasiune cărturărească, interesînd pe cîte unul și altul în proiect. Tot așa, ediția Kogălniceanu, care dubla deopotrivă bibliografia și monografia. Lucram pe un teritoriu destul de vast și aveam posibilitatea să păstrez contactul cu materialul concret, cu faptele ca atare. Deraparea mea era mai dificilă (nici nu o doream, bineînțeles). Aveam pe ce sprijini un proiect care să profite, pe de o parte, și de acel trend regenerativ, să profite și de noile tendințe din lume, care intrau în dialog sau măcar în conjuncție cu respectivul trend. Nu numai la noi, fiindcă același lucru se întîmpla și într-un spațiu mai larg, poate cu motivații analoage. De acest lucru trebuie să se țină seama și cînd analizăm negocierea dintre statul-partid și lumea inteligenței. Pentru că erau discursuri ce trebuiau să intre în contact în mod normal, dar, în același timp, fiecare avea motivațiile lui, rațiunile lui de a continua și de a se apăra în raport cu celălalt. Este o temă extrem de complexă, s-a scris deja o întreagă bibliotecă pe seama ei și probabil că analiza nu se va sfîrși prea curînd. Dar, așa

cum spuneai, cred că adevărul trebuie căutat undeva la mijloc, pentru a recunoaște că nimeni nu a câștigat, de fapt, partida în întregime, deși finalmente s-a văzut că această cărturarime, cu un proiect bine articulat, cu o filosofie subiacentă care dădea satisfacție și societății românești, dar și tendințelor existente în lume, avea șanse să se impună.

S.A.: După reinstalarea dumneavoastră în câmpul academic, inclusiv pe plan birocratic (deși nu ați fost acceptat, din păcate, în învățămîntul superior), urma „descoperirea Occidentului”. Această descoperire avusese loc în cazul dumneavoastră prin lecturi. Se conturase astfel ca o aspirație rezistentă. Cred că ea a însoțit dintotdeauna programul acesta naționalist și patriotic risorgimental, dar devenea o necesitate în măsura în care, pe de o parte, canonul istoriei universale se schimba rapid, pe de altă parte, întregile evoluții politice, sociale, culturale din Occident trebuiau cunoscute de la sursă. Cum ați ajuns acolo, care au fost tribulațiile? Știu că lucrurile nu s-au făcut de la început și nu s-au făcut ușor. Ce vă atrăgea către Occident, de ce voiați să vă duceți acolo?

A.Z.: O chestiune retorică. Se putea evita confruntarea cu o lume care gîndise și crease în mod normal, fără inhibiții și fără limitări de natură politică, ideologică? Această confruntare trebuia asumată la un anumit moment. În cazul meu, problema se punea *cum*, în ce formă se poate obține o ieșire în străinătate, atunci cînd ieșirile erau ținute sub un control foarte sever. Trebuie să spun că și aici am avut puțin noroc (ca în multe situații ale vieții mele). Am avut norocul să întîlnesc la începutul anilor '70 un profesor de la Freiburg, român la origine, care profesa acolo, la catedra de romanistică, Paul Miron. El începuse să umble prin lumea românească și a identificat pe unii tineri sau mai puțin tineri, care promiteau ceva, și i-a ajutat apoi să cunoască Occidentul.

Avizul pentru prima călătorie s-a dat în noiembrie 1973, pentru un colocviu Cantemir, o aniversare importantă ce s-a ținut acolo, la Freiburg, marcînd 300 de ani de la nașterea cărturarului. Trei zile s-a discutat pe această temă. Românii veniți din țară constituiau o echipă diversă și spectaculoasă. Ea începea cu Mircea Malița, Mihnea Gheorghiu, Virgil Cîndea și Zoe Dumitrescu-Buşulenga, pentru a se încheia cu P. Caraman, Edgar Papu și Alexandru Zub – ultimul, cu

voia ta. Am ajuns (cu peripeții pe care nu le mai evoc) la Freiburg și acolo l-am cunoscut pe profesorul Gottfried Schramm, venit și el să participe la colocviu, alături de Eugen Coșeriu și alte nume importante. Bineînțeles, am putut să contez pe sprijinul lui Schramm, care s-a oferit repede să-mi devină gazdă dacă obțineam avizul pentru bursa „Humboldt”, o bursă pentru care făcusem demersuri și care putea, în felul acesta, să intre imediat pe rol. Nu s-a întâmplat însă așa, au fost necesari ani de stăruințe pentru a obține avizul. Când spun „ani”, mă refer la mai mult de patru. Abia în 1977, la o lună după cutremur, am reușit această ieșire, ea s-a făcut datorită unei intervenții directe din afară. Au venit câțiva istorici germani, iarăși cu profesorul Miron, la Iași și la Tîrgu-Neamț, localități în care s-a desfășurat un colocviu itinerant pe o temă de interes comun. Atunci s-a găsit soluția practică de scoatere a subsemnatului din țară. S-a întâmplat într-un mod foarte nostim, voi povesti.

Cei din grupul german s-au dus la București, au făcut niște vizite de curtoazie, s-au dus și la ministerul care se ocupa cu toate lucrurile acestea și au pus, între altele, problema mea, o veche problemă, renegociată, readusă mereu pe tapet. S-a spus atunci, după câte se pare, că Zub e deja în străinătate, după aceea s-a mai spus că...

S.A.: Chiar așa?

A.Z.: Da, chiar așa, apoi s-a sunat unde trebuie și s-a ajuns la concluzia că, de fapt, personajul în cauză avea pașaport, dar nu se interesa de el. Drept care am primit pe loc un telefon cu subînțeles, nostim, să termin cu această „neglijență de sine” și să vin acolo. Echipat cu câteva lucruri de strictă și personală utilitate, am urcat în primul avion spre București și am luat de acolo avionul spre Frankfurt, încât am ieșit înaintea celor din grupul german, care veneau cu mașinile. A fost miracolul produs de Paul Miron, cu mari consecințe și pe plan personal, și pe plan profesional, fiindcă a însemnat doi ani de ședere în Germania, o bursă „Humboldt” și posibilitatea unor contacte permanente cu lumea germană și cu specialiști din afara lumii germane. Sigur, nu era o regulă a jocului, ieșirile nu au fost ușoare, fiecare plecare era negociată, au existat întotdeauna o tensiune și o tentativă de a distruge acest echilibru, fie în sensul unei subordonări a solicitantului, fie în sensul unui control jenant pentru profesionistul care eram.

S.A. : Ce ați făcut în Germania? Eu, cunoscîndu-vă, am ajuns în scurt timp beneficiarul activității dumneavoastră de bibliograf și asistent de cercetare: am descoperit nu numai biblioteca dumneavoastră oarecum publică, „de împrumut”, extraordinară prin diversitate și prin volum, ci și o bibliotecă aproape privată, care se făcuse prin fotocopiere. Zeci și zeci de mii de pagini – am observat că făceați fotocopii din ce în ce mai mici, pentru că trebuiau cărate în spate înapoi, în biroul de la Iași. În orice caz, îmi imaginez cîtă muncă de informare a însemnat stagiul compact din Germania și, după aceea, vizitele succesive. Toată cariera mea, cîtă a fost, în anii '80, s-a construit esențialmente pe această colosală infrastructură privată, care fusese adusă de dumneavoastră în spinare, după „metoda Badea Cîrțan”. Pe lîngă asta, ce a însemnat întîlnirea dumneavoastră cu Occidentul, cum v-ați raportat la această lume, pe care o puteați vedea, în fine, direct? Românii au avut de la începuturile istoriei lor moderne o problemă la întîlnirea cu Occidentul. Chiar și atunci cînd mergeau în mod voluntar să îl descopere, cu o dorință programatică de a-l imita, românii au avut reacții ambivalente la aceste întîlniri. Ce ați adus înapoi din experiența occidentală, cum credeți că v-a marcat? Ați avut șansa unei familiarizări directe cu Occidentul, de la nivelul cel mai rudimentar al existenței cotidiene la funcționarea unor instituții. Ce ați regăsit acolo din fostul canon românesc modern, pierdut ca urmare a instalării comunismului? Cred că și asta a fost o șansă: întîlnirea cu ceea ce a fost sau putea să fie și în țara noastră.

A.Z. : Îmi ceri poate prea mult, nu pot decît să schițez cîteva elemente, de natură să definească experiența mea referitoare la Occident, mult prea complexă și prea dificilă, încît trebuie să mă rezum doar la un cadru.

Mai întîi, trebuie să precizez că ea s-a petrecut cînd aveam 43 de ani, deci o vîrstă cînd omul este format, cînd disponibilitatea de a accepta schimbări esențiale în ființa și structura lui este foarte mică. Pe de altă parte, eram deținătorul unor proiecte ce se cereau continuuate – eu nu am ieșit din proiecte, ci am dorit să le desăvîrșesc. Resimțeam confruntarea mea cu lumea ca fiind necesară în plan teoretic și metodologic, dar nu speram și nu s-a produs de fapt un impact foarte serios. A fost o extindere a orizontului, o verificare a limitelor, o completare a instrumentarului pe care eu îl creasem aici,

cu lucrările disponibile. Prin ieșirile în alte zone, mai ales în cele ale lumii apusene, am încercat de fapt să-mi verific instrumentele, să le completez, să-mi adjudec așadar șanse optime pentru a continua ceea ce începusem. Nu putea fi vorba deci despre o schimbare radicală a paradigmei, și apoi nici nu eram prea convins de încercările care se făceau în Occident. Cred că ceea ce învățasem eu prin Kogălniceanu mă trimitea în lumea lui Humboldt, după cum Xenopol mă apropia de lumea școlii etnopsihologice din anii '60-'70 ai secolului al XIX-lea, cu Steinthal, Lazarus etc., de care se leagă un bun moment românesc, avîndu-l în centru chiar pe Eminescu. Totul se regăsește în aceste căutări, care apoi s-au rafinat, au ajuns la Max Weber și la marii înnoitori ai domeniului din secolul XX, dar toate preexistau și eu mă regăseam, cumva, în efortul de a acomoda paradigma organicistă la ceea ce se întîmpla în lume. Nu eram foarte contrariat și am găsit destule punți între ceea ce știam și îmi convenea într-un fel și ceea ce găseam în „lumea nouă”, apuseană. A fost, prin urmare, un fel de a controla domeniul în care lucram, un fel de a încerca să asimilez noile sugestii, metode, canoane, dar fără mare profit (era poate și prea tîrziu). Ai văzut foarte bine că m-am întors cu un material enorm. La vama din Nicolina era o întreagă încăpere ocupată de lăzile mele cu fotocopii și cărți, care au stat luni și luni de zile, pînă cînd s-a ajuns la Cornel Burtică, mi se pare ministru al comerțului exterior atunci, care a dat dezlegarea pentru a-mi recupera materialul. Era, evident, desfăcut, dar bănuiesc că nu și parcurs, de vreme ce eu n-am izbutit să o fac integral nici pînă acum.

S.A.: Au știut „să țină secret”...

A.Z.: Da, „secretul” a rămas deplin, cărțile au ajuns în rafturile mele (uneori și în ale prietenilor care îmi călcau pragul) și am putut să produc cumva mici efecte, uneori chiar sesizabile, pentru că, dacă îmi dai voie să mă refer chiar la tine, ai putut vedea ce era esențial acolo, aș spune că uneori într-o măsură mai mare decît mine, fiindcă eu eram prins deja de proiecte, iar lucrurile acestea nu-mi mai serveau în mod direct.

S.A.: Acest lucru era natural. O spun fără modestie, pentru că era normal ca eu, în căutarea unor proiecte, să umblu mai mult prin cărțile acelea și, poate mai important decît cărțile, prin masa colosală

de fotocopii de articole. Întrucît e totuși mai ușor, o știu din proprie experiență, să găsești cărțile mari, să le fotocopiezi și să le aduci cu spinarea înapoi. E o muncă de o cu totul altă natură – și logistică, și intelectuală, academică – să identifici oferta cea mai interesantă din noianul de publicații, chiar din cele mai prestigioase. Deci eu am beneficiat, alături de cărți, de această publicistică de specialitate enormă care a venit aici prin dumneavoastră (și, pe lângă mine, bineînțeles, au fost și alții). Am avut și îndrăzneala să cer, deși mitul popular era că toate aceste lucruri sînt ținute sub șapte lacăte. Am avut imediat surpriza să observ că nici nu apucam bine să cer ceva și eram imediat copleșit de cît mi se oferea. A existat acolo o dimensiune pe care eu am remarcat-o imediat: dimensiunea altruistă a acestui proiect. În mod clar (o știu mai bine acum, după ce ambițiile mi s-au mai temperat cu vîrsta, măsurate nu doar cu propriile proiecte, ci și cu propriile împliniri), era imposibil ca un singur om să parcurgă toată acea bibliotecă ideală. Era cu totul neverosimil ca un singur individ să-și iasă din sine, chiar abandonîndu-și proiectele proprii, pentru a parcurge întreaga imensitate de informații, care era de nivelul unui institut de cercetări, nu al unei biblioteci personale. Am avut deci imediat siguranța că era vorba despre un proiect instituțional. El se făcea „haiducește”, pentru că acestea erau mijloacele (expresia v-a plăcut întotdeauna), dar era vorba despre un proiect instituțional. Un proiect ce se putea împlini doar printr-o echipă. Și, prin aceasta, v-aș aduce tocmai la impactul pe care bibliografia importată de dumneavoastră (cu sprijinul ministerului de resort: al comerțului exterior, bineînțeles!) l-a avut asupra generației mele în Iași, pentru că am putut să-l măsoz. Și poate că vorbim puțin despre anii '80 (dacă nu sar prea repede, dacă nu „ard etapele”), în care prezența dumneavoastră la Institutul „A.D. Xenopol” și în oraș era deja foarte marcată și, cu toate că discretă, începuse să producă efecte în rîndul celor mai mult sau mai puțin tineri.

A.Z.: Aș vrea să revin mai întîi asupra tentativei mele de a preface gestul haiducesc în instituție. A fost de fapt miza aventurii mele, și din interior, și din afară. Cele două aspecte se completează. Eu nu am făcut altceva decît să realizez și mai dramatic carența instituțională de la noi și faptul că nu putem întîrzia prea mult, fără să ne coste, în acest comportament haiducesc în materie de cultură. Trebuie

să spun însă că toată masa informațională, pe care eu am încercat să o țin la curent prin ieșiri aproape ritmice în afară, să-i păstrez actualitatea și să o fac cât mai productivă, a rămas, în bună măsură, în inerție, fiindcă în afară de tine și de încă vreo câțiva nu am găsit oameni care să se intereseze. Poate că nici eu nu am avut abilitatea de a-i apropia de aceste lucruri; nu aveam instrumente la îndemână ca să fac gestul mai productiv. Este însă o mare mîhnire pentru mine să constat că, și după atîția ani (un sfert de secol aproape), sînt cutii de fotocopii nedesfăcute, pe care eu nu am putut decît să le grupez vag tematic, în așteptarea unui moment cînd ele vor putea fi plasate biblioteconomic într-un spațiu și puse la îndemîna celor ce vor să accedă la ele. Or, aceasta este o mare suferință, mai întîi pentru mine, că am adunat fără să pot valorifica decît parțial, că am dorit să le fac accesibile și n-am reușit, apoi că nici interesul din jur nu a fost pe măsura așteptărilor mele. Este o mare problemă, și cred că aici este una dintre marile suferințe ale culturii noastre: că adoptăm conduite care pot duce uneori la rezultate spectaculoase, dar ele nu au continuitate și nu produc pe termen lung, cum s-ar cuveni. Acest lucru este esențial pentru cultură.

S.A.: Un fel de blestem al discontinuității...

A.Z.: Exact, blestemul rupturii...

S.A.: Într-o cultură obsedată de continuitate, care a ridicat ideea continuității pînă la ideologie și mitologie.

A.Z.: Doar pentru a ne scuza că nu sîntem în conformitate cu ideea unui *continuum* în domeniul culturii. Or, într-o cultură modernă nu se mai poate reduce discursul istoric la condiția de produs al unei aventuri personale. El trebuie legat de instituții, de instrumentar, de echipe care se mobilizează pentru a face ceea ce nu stă în puterea unui singur om. Noi sîntem acum, la început de nou secol și de nou mileniu, încă aserviți unei conduite de secol XIX, care nu a depășit pozitivismul în materie de istoriografie, care se mulțumește cu acest fel de a se purta într-un domeniu ce comportă un anume dinamism, s-a înnoit între timp și are oferte extrem de interesante, care nu mai pot fi puse la lucru din acest motiv sau și din acest motiv. Vorbim despre o carență instituțională, care este numai un aspect, dar sînt multe altele ce ar putea fi luate în discuție.

S.A. : Și la care o să revenim ceva mai în amănunt. Cu toată această mîhnire, pe care eu o înțeleg și la care subscriu în bună măsură, există și ceva care s-a produs: un efect instituțional real în anii '80 și '90, cel puțin cît am putut eu să văd direct. Îmi amintesc de pildă că, pentru tinerii ce se ridicau în jurul revistelor *Dialog* și *Opinia Studențească*, a apărut foarte repede un extraordinar respect și chiar o afecțiune pentru dumneavoastră, deși în cvasitotalitatea lor nu erau istorici de profesie. Erau filologi, lingviști, studiau limbi străine, erau psihologi, filosofi, sociologi, nu erau din disciplinele istorice. Așa încît, dacă îi amintesc pe Liviu Antonesei, Mihai Dinu Gheorghiu, Andrei Corbea-Hoișie, Dan Petrescu, Luca Pițu (care mă trimitea insistent la dumneavoastră, în ciuda spiritului său iconoclast ce nu ar fi anunțat o atare aderență, la un asemenea om și un asemenea proiect), Valeriu Gherghel, Ștefan Afloroei, oameni care începuseră să confirme în anumite domenii și care se interesau foarte mult de activitatea dumneavoastră. Chiar îmi amintesc că, la un moment dat, ați fost omagiat într-o revistă studențească ieșeană și sînt două lucruri pe care le țin minte, două titluri și articolele respective, foarte revelatoare. Mihai Dinu Gheorghiu a scris, simplu, un articol care se numea „Uzina vie”. Cu toată aluzia ironică la literatura stalinistă și la imaginarul stalinist, spunea prin această formulă pregnantă ceea ce observaserăm și noi cu toții, dar nu putuserăm numi pînă atunci. Liviu Antonesei își intitula articolul său „Cafeaua la Zub”, vorbind de ea ca despre o instituție. Și, într-adevăr, instituția cafelei la Zub, din care iese și această conversație a noastră (ca atîtea altele înainte și, sper, altele după), devenise o instituție în oraș. Și pot să mai spun că nu eram numai noi, tinerii de la revistele studențești, cei care ne încrucișam cărările, uneori planificat, alteori nu, aici, la cafeaua dumneavoastră, ci erau și oameni din alte domenii de activitate, de toate vîrstele, din mediul universitar, din domeniul învățămîntului general, din instituțiile culturale, inclusiv oameni care veneau din alte orașe (nu doar foștii colegi de reclusiune, pe care i-am descoperit treptat). Am cunoscut în acest birou multe figuri ale vieții culturale românești, „de toată mîna”, aș putea spune, și de absolut orice fel de orientare. L-am întîlnit și pe Dan Zamfirescu, l-am întîlnit, ca să rămîn la rădăcina etimologică, și pe Mihai Zamfir. Și mă opresc la două exemple polare. Era un sentiment că ușa aceasta este deschisă și că dispunerea cărților dumneavoastră pe toți pereții din jur nu era

o formă de baricadare față de viața reală. Un prieten comun german, Jörn Rüsen, care v-a văzut la fel în „bîrlogul” de aici, după 1990, mi-a comunicat prima dată impresia lui entuziastă după ce a intrat în biroul dumneavoastră. Atunci a înțeles mai bine ceea ce îi povestisem eu înainte: cum se poate articula o instituție într-o instituție, uneori împotriva sensului general al instituției, oricum împotriva curentului oficial, dacă există un program individual. Eu mai curînd aș scoate un mesaj optimist din toată această activitate cvasiinstituțională în care ați fost totdeauna angajat.

O să vorbim poate puțin și despre activitățile savante din jurul acestei rețele. Eu veneam însă (și nu numai eu) aici și în momentele de cumpănă, în momentele cele mai grele pe plan personal, pe plan intelectual. Și aici găseam cu toții reconfort, găseam sfat, îndrumare, o carte nouă, chemarea la un proiect nou. De multe ori, venea o ofertă concretă pe care cel ce o primea nu și-ar fi putut-o asuma spontan. Aici s-au croit ori s-au limpezit mai multe destine. Nu spun vorbe mari. E o dovadă că, atunci cînd cineva își asumă un proiect (care îi depășește puterile individuale, fără discuție), el creează emuli. Poate nu în numărul și nu la nivelul sperat de „antrenorul cultural”, dar acest efect se produce. Ne putem imagina cum ar fi arătat România sub comunism dacă ar fi fost mai numeroase și mai insistente asemenea proiecte în generația care o precedă pe a mea.

Deci aș scoate un mesaj optimist de aici. V-aș ruga să spuneți ceva despre perioada cea mai productivă a grupului meu de atunci, *Dialog – Opinia studentescă*, momentul cercului de modele culturale.

A.Z.: Sînt tentat să spun multe, dar am să mă rețin, întrucît nu e cădere mea să examinez acest lucru. De altminteri, ai descris momentul foarte bine, în ce privește poziția mea aici, într-o incintă ce putea să ofere surse de informare suplimentare față de ce aveau deja cei care veneau la mine, printr-o anumită disponibilitate legată de proiecte, dar și de relațiile interumane. Cred că, dacă îmi pot revendica o calitate, ea este aceea de a fi rămas deschis către lume, chiar și atunci cînd nu aveam aerul, cînd eram aplecat asupra propriului proiect și, aparent, eram indisponibil. De fapt, eu păstram ușa deschisă, la fel cum o fac și acum. Sînt foarte bucuros de observația că, totuși, lucrurile acestea au produs un anume ecou în afară. Aproape că uitasem pagina din *Opinia studentescă*. A trecut atîta timp de

atunci... Îmi amintesc cu emoție de acele momente. Ele erau legate de un scenariu vechi, de o instituție iarăși veche, cafeneaua – trăiam cu toții nostalgia cafenelei. Eu nu făceam asemenea lucruri conștient, eram doar o simplă gazdă care voia să fie amabilă. E bine că lucrurile s-au ținut cumva și în jurul unor simboluri. Veneau din diferite părți, dar cred că acest lucru era legitim, pentru că momentul se consuma sub semnul unei multidisciplinarități și al unei transdisciplinarități, care pretindeau din partea tuturor depășirea domeniului propriu, pentru a intra în dialog real cu ceilalți. Dacă aceasta se întâmpla prin mine și prin textele pe care le puteam oferi, prin informațiile puse la dispoziția celorlalți, nu pot fi decât prea bucuros. Erau oameni mai tineri decât mine, cu mult, parte din ei pe cale de a se realiza, dar la o vîrstă cînd încă erau în căutare, cînd simțeau nevoia să se controleze sub raportul informațiilor, așa încît pot înțelege acest lucru. Și îmi explic de ce modestele noastre reuniuni din bibliotecă (cercul de modele culturale, comunicările, colocviile) sau chiar cele de aici, din cabinetul meu, au putut lăsa urme în cei ce au trecut pe aici, care uneori simt nevoia să se raporteze la momentele respective. Dacă am regrete, este fiindcă totuși, în breasla mea, ecoul a fost mult mai redus, că gesturi de recunoaștere nu s-au produs atunci în interiorul breslei, ci mai mult în afară, acolo unde nu mă loveam de prejudecăți pozitiviste și unde ambițiile profesionale nu intrau în conflict. Dar trebuie să ne bucurăm că ansamblul stă sub semnul dialogului și al unei căutări, care a putut să dea unele rezultate, măcar prin alții.

S.A. : Nu putem expedia toată perioada anilor '80 și ce a însemnat ea pentru noi toți, dar aș vrea să punem totuși capăt evocării acelei etape și să însoțim firul vieții dumneavoastră pînă în momentul vorbirii, ajungînd acum la convulsia din decembrie 1989, la perioada de maximă criză a sistemului, din toamna lui 1989 și la explozia ce a urmat. Îmi amintesc că, în chiar ziua „revoluției”, am intrat în biroul dumneavoastră și am avut un schimb de replici despre un lucru foarte precis. Am văzut că unii colegi de-ai noștri (între timp ajunsesem și eu să lucrez la Institutul „A.D. Xenopol”, sub îndrumarea dumneavoastră, în colectivul de istoria culturii, alături de Ștefan Lemny), colegi mai iuți de mîină și de picior, ieșeau vijelios pe stradă, la demonstrație, după ce totul devenise clar, democrația

triumfase la orașe și sate. Ieșeau cu steaguri din care rupseseră stema comunistă și plecau voioși la „zaveră”, într-un elan năvalnic. Eu am fost indignat de amănuntul că persoanele care erau acum purtătoare de drapel nu erau exact acelea de la care să fi așteptat o reconstrucție a lumii românești. Ba dimpotrivă! Voiam atunci să fac un întreg caz din chestiunea aceasta, eram indignat și înflăcărat, v-am spus totul destul de febril. Dumneavoastră mi-ați replicat foarte calm, oferind ceea ce pentru mine a devenit interpretarea cea mai bună a „revoluției” din decembrie 1989. Numai că, în momentul respectiv, nu eram pe deplin conștient de asta. Mi-ați spus: „Nu te mira, când știi cine avea cheile de la steaguri!”. Și, cu adevărat, am înțeles atunci, într-o clipă: cei care aveau cheile de la steaguri au făcut „revoluția”!

După acest moment ați devenit director al Institutului „A.D. Xenopol” din Iași și, în fine, profesor la Universitatea „Al.I. Cuza”. Lucrurile s-au schimbat foarte mult. Prezența dumneavoastră publică a devenit și mai pregnantă în condițiile libertății de expresie. A urmat pentru dumneavoastră o perioadă foarte agitată pe plan personal și instituțional. Să ne uităm acum în urmă, la 12 ani de schimbare istorică: cum i-ați trăit? Au fost de toate: deziluzii personale, realizări și dezamăgiri profesionale, tentații de angajare și mai intensă în viața publică, oferte din partea sistemului politic care se năștea. A fost o perioadă de enormă confuzie, pe care abia acum începeți să o depășiți.

A.Z.: Mi-e greu să o definesc așa, cu toate precauțiile care se cer într-o asemenea estimare. Fapt este că eu intram în această epocă destul de vîrstnic, aveam 55 de ani, eram, aș spune, în faza cînd omul începe să devină bilanțier și se preocupă mai curînd de conservare decît de proiecte și avînturi legitime, într-un moment al schimbării precum acela. Iată un aspect; al doilea privește viața mea strict personală, care era destul de dificilă, dar nu vreau să insist. În al treilea rînd, există o problemă legată de un dezacord între ce aștepta lumea de la mine și ceea ce credeam eu că sînt îndrituit să ofer. Eram un om care se formase într-un anumit spirit, un profesionist și un om cu scrupule, cu multe scrupule, aș spune: cu prea multe, într-un moment cînd biruia absența scrupulelor și cînd oamenii se credeau în drept să propună orice și să ofere orice, crezîndu-se la locul lor. Or, eu am fost extrem de reținut. Reținut, pe de o parte,

sub acest unghi al formației mele, al nevoii de rigoare, al faptului că reclamam competență din partea celui care se implică în treburi publice. Competență de variate forme, dar competență totuși. Apoi mai simțeam că schimbarea merge într-o direcție ce nu concordă cu discursurile oficiale, cu ceea ce se proclama ca principii orientative, ca programe asumate. Era, de fapt, un fel de a prelungi formele vechi, instituțiile vechi, ascunse sub etichete noi; mi se părea că elementul de continuitate prevalează.

În aceste condiții, era aproape imposibil ca eu să găsesc un loc confortabil, fără a-mi trăda propriile aspirații, felul meu de a mă raporta la lume. Or, vorbeam la începutul discuției noastre de un angajament pe care mi-l făcusem în perioada anchetelor de la Securitate și a anilor de reclusiune, acela de a nu ceda în lucrurile importante și a rămîne fidel unui crez. Nu mă puteam apăra în anii dictaturii decît printr-o mobilizare pe linie profesională și prin apărarea unui domeniu pe care îl construiam cu obstinație, prin resursele mele sau cointeressînd pe cît posibil și pe alții. Era un mod de a rezista în interiorul unei asemenea construcții, de altminteri dinamică, dar totuși una pe care încercam să o controlez. După 1989 însă, intram într-o lume incontrollabilă, în care societatea părea că așteaptă mult de la mine. Am fost solicitat în mai multe direcții, crezîndu-se că eu aș fi nimerit pentru asumarea unui rol sau a altuia, dar personal eram reticent. Și pentru faptul că aveam o anumită vîrstă, pentru că nu aveam nici o experiență pe acest tărîm și nu eram omul care să improvizeze sau care să facă salturi mortale spre a se racorda la cei din jur, ei nefiind obligați să știe de unde vii și care sunt, în fond, determinațiile tale. A trebuit să decid negativ, refuzînd pe rînd oferte locale sau centrale, așa încît am fost lăsat la o parte treptat, deoarece s-a văzut că eu nu le pot fi util, că nu sînt omul manipulabil, care să răspundă la prima chemare, să intre în jocul făcut de alții și controlat din culise. Atitudinea mea trebuie înțeleasă și ca un mod de a fi consecvent cu propriile mele principii, și ca o măsură de precauție de a nu face rău (cred că este un lucru esențial, precum în medicină : pentru ca un medicament să fie bun, el trebuie ca mai întîi să nu facă rău). Nu știi cît rău poți produce dacă ai intrat într-un rol ce nu e al tău, nu ți se potrivește, iar deciziile sînt luate de alții și, din păcate, nu întotdeauna cele mai bune. Este o problemă în care nu

am decis cu ușurință – nici astăzi nu sînt deplin convins că a fost soluția cea mai bună, oricum, a fost una consecventă cu ceea ce făcusem înainte și, în fond, cu un proiect ce avea o valabilitate dincolo de schimbarea de sistem la care asistam atunci.

S.A.: Pe plan profesional, vă numărați printre puținii care nu au trebuit să se recicleze. Și asta este o trăsătură remarcabilă, pentru că, după anul 1990, am văzut nenumărate salturi mortale, pe plan academic și pe plan social, oameni care au trebuit să-și schimbe practic de azi pe mâine prioritățile, limbajul, conduita, ideologia. Mulți au trecut cu greu prin proba reciclării cu cronometrul în mînă (o să vorbim despre aceasta atunci cînd vom avea o conversație ceva mai aplicată despre profesia de istoric).

Etică și istorie

Imperativul categoric, 81 • religie și Biserici, 81-84 • criza normativității occidentale, 84-86 • etica fără transcendență, 86-87 • Occidentul: speranțe și deziluzii, 87-89 • etica profesională a istoricului, 89 • vulgata etno-națională, 89-90 • așteptările societății, 91 • răspunsul istoricilor, 91-92 • bătălii canonice în cultura postcomunistă, 92-94 • există un echivalent în istoriografie?, 94 • direcția demitizantă și impactul ei, 94-100 • istoricii români și teoria istoriei, 101-105 • ce putem salva din tradiția istoriografică?, 105-106 • interesul popular pentru istorie, 106-107 • controversa manualelor alternative, 107-108 • dialogul istoricilor cu societatea, 108-111.

S.A. : Să trecem acum de la această retrospectivă asupra unei biografii individuale, plasată „sub vremi”, la câteva lucruri de natură mai generală, care se deschid către spiritul civic și angajamentul politic, apoi să ne ducem spre o discuție despre profesiunea noastră, pentru a ne întoarce spre sfârșit la obsesiile, preocupările, urgențele societății noastre și a încheia prin câteva gânduri despre viitor.

Spuneam că sînteți un om al imperativului categoric, în sens kantian. Imperativul categoric s-a format în cazul dumneavoastră și s-a susținut de-a lungul anilor pe o structură etică intrasigentă și (de la un timp am început să înțeleg) pe un sentiment religios, pe o încercare individuală de a susține etica prin ceva mai adînc și mai înalt. Nu o să vă cer, bineînțeles, o profesiune de credință în sensul literal – sînt printre aceia care cred că religia este o chestiune privată, și nu aș vrea să confundăm sferile.

Sentimentul religios, în cazul dumneavoastră, transpare totuși în adîncul și la cea mai mare altitudine a proiectelor savante și a prezenței dumneavoastră publice. Toată această raportare la lume s-a făcut mai întîi pe fundalul unui regim care se declara ateist, a reprimat sau descurajat sistematic apropierea omului de religie și a reușit, de altfel, cu sprijin substanțial din partea instituțiilor bisericești, o

îndepărtare a proiectelor individuale de temelia lor naturală de ordin spiritual. Cum vedeți, din această perspectivă, a unui om care își construiește și rămîne credincios unui imperativ categoric, degringolada vieții noastre spirituale și criza instituțiilor ecleziastice din România, timp de 40 de ani și după aceea? Este o problemă a multor români, o sfidare pe care mulți au trebuit să o întâmpine, și anume să rămînă la o altitudine spirituală, în condițiile în care, pe de o parte, ansamblul societății se „animaliza” în sens nietzschean, devenea infrauman și, pe de altă parte, dispăruse aproape cu totul sprijinul instituțional pe care altădată Biserica (de orice confesiune) știa să îl acorde societății în ansamblu și indivizilor luați unul cîte unul. Cum s-a mai putut păstra temelia imperativului categoric într-o lume ca a noastră, care au fost raporturile dumneavoastră cu instituțiile bisericești?

A.Z. : Răspunsul meu este oarecum previzibil, pentru că am evocat deja cîteva elemente din anii copilăriei, ai formației mele medii sau mai înalte, care cereau neapărat o raportare la dimensiunea spirituală a existenței, la nevoia conectării cu ceea ce este mai consistent și mai durabil în viața unei comunități. Sigur că într-un fel se percepea rolul religiei atunci cînd discursul ateist era dominant și devenise politică oficială, alte exigențe s-au impus după schimbarea de regim, cînd cel puțin formal se declarase libertatea de opțiune și exercițiul liber al oricărui cult în România. Trebuie totuși să spunem că, între așteptare și realitate, este întotdeauna un mare decalaj, că lumea a sperat atunci, în decembrie '89, producerea unui miracol regenerativ, că miracolul va lucra în primul rînd asupra corpului clerical din orice cult, ceea ce va antrena o îmbunătățire progresivă a societății. Se aștepta, de fapt, ca, prin elitele societății, mai ales prin cele ce trebuiau să asigure continuitatea discursului spiritual, să se producă ameliorarea, or se pare că nu a fost așa, dimpotrivă, pînă astăzi asistăm la convulsii, polemici și confruntări de o mare violență, întemeiate pe simplul fapt că nu a existat curajul unei autocritici, al unei analize de sine severe, care să fie exemplară și pentru societate. La începutul schimbării de regim, cînd s-a întîmplat ca și aici, la Iași, să vină un vlădică nou, îmi imaginam că, operînd o schimbare de atitudine la acest nivel, se pot antrena schimbări profunde în comunitatea românească. Numai pe acest temei îmi puteam închipui o

concertare a intereselor și pe alte planuri. Dar nu s-a întâmplat nimic important; s-a văzut curînd că, la fel ca în spațiul politic sau în alte domenii, elementul de continuitate a fost prevalent, iar disponibilitatea de a revizui critic experiența ultimei jumătăți de secol a fost minimă, dacă nu aproape nulă. Nu era tocmai exemplul așteptat.

Este ușor să critici, e greu să fii în postura omului care își analizează critic propriile gesturi, propria mișcare prin viață. Nu vreau să risc judecăți prea drastice – nu este, cred, momentul; nu e nici rolul meu. Dar constat că aici, unde ar fi trebuit să se facă cel mai mult și unde schimbarea ar fi trebuit să comporte o certă radicalitate, autoanaliza critică nu s-a întâmplat. După cum nu s-a întâmplat nici în învățămînt, nici în justiție, nici în corpurile profesionale care produc modele și care, tocmai de aceea, pot avea efecte benefice *à la longue*. E o realitate căreia nu avem cum să-i întoarcem spatele. Trăim acum, în fond, urmările acestei nelimpeziri la timp a lucrurilor. Fiindcă într-un fel ar fi trăit lumea românească o confruntare directă a situațiilor și a pozițiilor în 1990, și altceva este acum, după mai bine de un deceniu, timp în care interesele s-au complicat, s-au țesut inextricabil, în care informațiile înseși nu mai sînt nealterate și nu se mai poate conta pe ele, în care posibilitatea de a manipula și de a șantaja este, practic, nesfîrșită. Se poate înțelege așadar și de ce am fost eu rezervat, fiindcă am intuit de atunci cum se petrec lucrurile și cine controlează de fapt desfășurarea evenimentelor mai departe. Am asistat inițial la descurajarea oricărei tentative reale de a institui democrația, de a o instituționaliza, de a o face să funcționeze în virtutea normelor ce o guvernează. Și atunci, bineînțeles, mie nu-mi rămînea decît sau să-mi asum un joc perdant (din punctul meu de vedere, în numele imperativului categoric), sau să rămîn pe teritoriul meu, această mică citadelă de cărți, de informații, de proiecte, care s-a putut extinde la nivelul unui institut, dar nu prea mult, și în condiții deloc entuziasmante, pentru că, de fapt, trăim într-o epocă de criză. Ea nu s-a sfîrșit, nici nu-și anunță încă sfîrșitul.

Cu alte cuvinte, viziunea mea nu este tocmai reconfortantă, dar nici lipsită de optimism, pentru că schimbările care nu s-au produs deloc sau nu destul de profund se produc în timp, fie și prin simplul fapt că intră în joc alte generații, cu interese care cer ca lucrurile să capete o limpezime, o coerență a lor, chiar și atunci cînd ele privesc trecutul comunității noastre.

S.A. : Eu am legat această întrebare de chestiunea unui fundament pentru etică, dar și de dimensiunea pe care am evocat-o la începutul conversației, dimensiunea utilitaristă, de construcție comunitară, chiar de construcție socială și națională, pe care viața religioasă și instituția religioasă ar trebui să le susțină. Societatea românească se găsește într-o situație de confuzie absolută, pentru că, pe fundalul unei inevitabile crize de valori care a fost adusă și dramatizată de anul 1989, întreaga lume românească s-a trezit dintr-o dată lipsită complet de criterii de sens, de sisteme de orientare. Așa fusese și înainte, dar de data aceasta era pusă în situația de a genera liber criterii de sens.

Înainte de 1989, în „animalitatea” comunismului, lumea trăia cum se nimerea, proiectele, câte erau, trebuiau să rămână doar la scară individuală, iar oportunismul era singurul vector al afirmării de sine. Prea puține alte scenarii rămâneau disponibile pentru cei ce doreau să crească drept, consistent, cu un imperativ categoric. Era o lume a compromisului, a lipsei de temei; pe cînd lumea anilor '90 a adus șansa unei mobilizări, a unui nou început, fără să aducă însă și criteriile de orientare în noul haos. O circumstanță agravantă a fost deja evocată aici, și o reformulez: lipsa unei prezențe sociale convingătoare și mobilizatoare a instituției bisericești. Insist, mă refer la toate confesiunile, poate în grade diferite. Nu aș vrea să scot în evidență doar demisia Bisericii Ortodoxe, lucrurile nu au mers perfect nici la alții; de altminteri, lucrurile nu au mers perfect în nici una dintre țările ex-comuniste protestante, majoritar protestante sau chiar majoritar catolice. Aș vrea să evit o derivă huntingtoniană, prin care să blamăm exclusiv Biserica Ortodoxă și să reducem toată această chestiune la o problemă de teologie politică, persistența modelului bizantin al *simfoniei* și alte asemenea clișee. Nu aș vrea să facem o lectură de tip huntingtonian sau, dacă vreți, ceadaevian a inabilității lumii ortodoxe, de la teologie și pînă la instituție, inclusiv la stat, de a se mobiliza și de a se articula democratic.

În legătură cu criza noastră profundă de societate, mai exista o circumstanță defavorizantă, una externă. România anului 1990 se putea racorda din nou la o lume occidentală către care foarte mulți din țară tindeau, dar care abandonase de cîteva decenii bune ideea normativității și propriul său imperativ categoric. Occidentul trecuse

prin convulsii extraordinare în secolul XX. Pe unele le trăiserăm și noi în priză directă, la unele participaserăm, într-un fel sau altul. Dar, în momentul în care România s-a izolat, după al doilea război mondial, de istoria în care fusese integrată înainte, vreme de 100 de ani, Occidentul a continuat într-o direcție care, oricât de multă admirație i-aș purta, nu mai era direcția către care tindeau românii luminați pînă la al doilea război mondial. Deci a avut loc totuși o trădare a Occidentului, pe care aș vrea să o discutăm nu atît în sensul că Occidentul ne-a trădat și abandonat pe noi, cît în sensul că Occidentul s-a trădat pe sine, abandonînd valorile cardinale care îl constituiseră. De la sfîrșitul anilor '50 și foarte spectaculos în anii '60, Occidentul a reușit să își epureze, în condiții de libertate și democrație, propriile-i valori constitutive și genetice. Cred că fenomenul care a avut consecințele cele mai devastatoare a fost abandonul general, la nivelul întregii lumi occidentale, al normativității. Ideea de normă, ideea de sistem de valori, ideea de ierarhie – toate aceste principii care întemeiaseră Occidentul – au fost abandonate, fiind lăsate la discreția unor grupuri de marginali radicali, marxiști de toate tipurile, extremă sîngă de toate nuanțele, de la troțkism și maoism, pînă la situaționism și altele asemenea. Apoi *mainstream*-ul occidental a fost erodat sistematic, a fost lăsat la discreția altor grupuri de marginali, care reprezentau interese punctuale: de la feministe, la activiștii homosexuali, de la ecologiștii radicali și societățile pentru drepturile animalelor, la *lobby*-urile metafizico-epistemologico-politice și ideologice de toate felurile. Cu atît mai greu a fost pentru noi, care eram lipsiți și de fundamentele locale, ancorate în experiența proprie. Drama noastră a fost și mai adîncă, pentru că nici rudimentele unei societăți civile nu mai existau, un cadru în care asocierea voluntară să conducă în timp, criză după criză, către articularea, printr-o capilaritate socială și politică naturală, a necesităților locale și traducerea nevoilor în programe politice la scară națională. Religiozitatea românească, atît cît a renăscut după 1990, este mai curînd una de tip *New Age*. Ateismul militant și educația tehnico-științifică, sărăcirea radicală a imaginarului social de elementele care îl legau de tradiția religioasă ca urmare a revoluției tehnico-științifice în variantă sovietică și-au spus ultimul cuvînt. Am ajuns într-o lume care, în loc de temelie spirituală, avea un fel de năclăială generalizată, în mare măsură prin *New Age*, în care o soteriologie individuală

înlocuise de fapt ceea ce oferea înainte religia, și anume încadrarea dramei individuale în drama generală a mîntuirii. Pe de altă parte, cum spuneam, nici în lumea secularizată a Occidentului reperele nu mai existau. Nici măcar la nivelul anilor '20-'30, cînd Occidentul se găsea oricum în criză (Husserl o spunea memorabil după primul război mondial).

Ne-am trezit deci într-o lume lipsită de repere și, din păcate, nici pînă astăzi nu am reușit să producem repere, prin autoscopie, prin meditație, prin reflecția asupra experiențelor noastre traumatice de-a lungul unei perioade de 12 ani. De aceea cred eu că demisia lumii ecleziastice (care nu este totală, dar e semnificativă) a jucat în cazul nostru un rol absolut pernicios.

De aici aș vrea să trec la următorul lucru : insurmontabila dificultate de a trăi în comun fără etică. Lipsiți de o temelie spirituală, încercăm totuși, cei mai mulți (cei care își mai pun problema unei etici), să construim o etică minimală. Jan Patočka a putut să creadă la un moment dat că etica se poate construi pe un fundament secular. Au existat nenumărate tentative în istoria filosofiei morale de a construi sisteme etice în care elementul transcendent nu joacă nici un rol sau poate fi pus între paranteze. Mă refer la Patočka din motive precise. O dată, că el este un filosof al spațiului nostru central și est-european, care a avut tot răgazul să mediteze la tribulațiile lumii moderne și sub un regim comunist, dar care se lega prin formația lui de fenomenolog cu cea mai înaltă tradiție a filosofiei europene interbelice. Patočka, într-un eseu fulgurant, vorbește despre drama primului război mondial și despre faptul că – încerc s-o spun cu vorbele lui – atunci s-a putut naște o „solidaritate a celor zdruncinați”. A celor care, de o parte și de alta a frontului, trăiseră aceeași dramă absolută, a măcelului generalizat, ce aducea la limita sa negativă o societate occidentală crescută în peste o mie de ani de aspirație către înalt. Patočka a văzut în această oroare bestială a războiului de poziții, a măcelului la scară europeană din primul război mondial, o șansă pentru Europa de a-și reîntemeia simțul etic. Discutînd cu mai mulți colegi și prieteni despre ideea lui Patočka, am ajuns însă la concluzia că nu se poate totuși construi o etică fără transcendență și că încercarea aceasta are limite insurmontabile.

Mutatis mutandis, e totuși extraordinar că, după 1989, nu s-a constituit în România în nici un fel o societate a celor zdruncinați de

experiența comunismului. Societatea a rămas fragmentată, pulverizată, aproape atomizată, pînă în zilele noastre sau, și mai rău, nu au supraviețuit și prosperat decît rețelele mafiote, complicitățile articulate pe structuri clanice și pe interese meschine. În acest sens, cred că absența unei etici a solidarității, a unei etici care să subîntindă un proiect civic comun, este o problemă cardinală a acestei interminabile „tranziții”. O problemă care merge de la etica muncii la etica relațiilor interumane. Din păcate, nu găsesc nicăieri temelia pe care o nouă etică s-ar putea așeza în țara noastră. În mod evident, viața împreună este cu neputință. Societatea bună, nu societatea perfectă. Societatea suportabilă, măcar, dacă nu societatea bună. Societatea perfectă este o himeră pernicioasă, care se întoarce întotdeauna în contrariul ei. Dar societatea suportabilă ar putea să fie un ideal pentru noi. Însă nu reușim să ajungem nici aici.

Aș vrea să vă întreb: ce ne lipsește cel mai mult, de ce nu reușim cu nici un chip să ne imaginăm o bază pentru o etică minimală, care să facă posibilă viața noastră împreună, într-o societate suportabilă?

A.Z.: Aș relua puțin analiza, observînd că „zdruncinații” din cele două războaie mondiale au alimentat mai degrabă extremele și au încercat să producă soluții care nu s-au dovedit deloc benefice pentru lume. Că lucrul acesta, în măsuri diferite și în forme ce au variat, este valabil și pentru Occident, și pentru lumea est-central-europeană. Aș spune apoi că e cu atît mai dramatic faptul că așa ceva s-a putut întîmpla în Occident, cu cît, după al doilea război mondial, speranța că Occidentul a rămas o sursă de refacere pentru lumea Răsăritului era enormă, iar la momentul schimbării din 1989 s-a contat la fel de mult pe asistența Occidentului, pe oferta de natura imperativului categoric, a normativității etc. și pe o asistență nu mai puțin practică. Or, acest lucru nu s-a întîmplat decît în forme modeste, prea modeste și uneori piezișe, așa încît nici nu s-a putut înțelege dacă Occidentul vrea cu adevărat să intre în acest proces de redresare sau doar mimează gesturile de asistență. Este, pentru noi, încă un paradox să observăm că, după ce ne-am construit structurile moderne, instituțiile moderne prin raportare la modelele lumii apusene, am încercat o reoccidentalizare rapidă și dramatică în anii '90 ai secolului trecut pînă în momentul de față, dar fără a avea de fapt o justă percepție a acelor lucruri și fără să înțelegem că Occidentul

însuși nu mai este ceea ce credeam noi că a fost. Era de fapt un Occident imaginar, unul care se contaminase de realitățile Răsăritului – știm astăzi – în forme destul de concrete și dezamăgitoare; și mai știm acum că n-a fost deloc inocent în evoluțiile de după al doilea război mondial și că nici în momentul de față nu se produc clarificări destul de hotărâte, încât noi să putem ști care sînt datele problemei, pe ce contăm, în ce fel să gîndim situația actuală. O analiză în această direcție ar fi interesantă, dar nu cred că poate fi prelungită în cadrul creat aici. Ea ar trebui să constituie, în orice caz, obiectul unor dezbateri publice, al unor lucrări foarte serioase.

Ce aș putea să spun apropo de reinstalarea normativității, de *minima moralia* care să prezideze iarăși la articularea solidarităților din societatea românească... Este oarecum de prevăzut, fiindcă se poate deduce din activitatea mea, în care am căutat să valorific tocmai acele elemente ce pot colabora la un discurs al solidarității, dar unul care să nu însemne xenofobie, să nu însemne intoleranță, să nu însemne extremism de nici un fel, ci o justă definire a realităților proprii și o justă raportare la celălalt. Și, în orice caz, proiecte realiste, care pornesc de la *bic et nunc*, de la propria existență și propria răspundere asupra felului cum se desfășoară activitatea din jur. Este ideea ce se degajă și din volumul, publicat în 1986, *Cunoaștere de sine și integrare*: o sintagmă mereu valabilă.

Nu aș propune deci soluții miraculoase, un sistem gata să producă de îndată ce l-ai evocat sau l-ai transpus în anumite forme, oricît de precare, ci aș spune că fiecare trebuie să se supună acestui exercițiu autocritic și acestei voințe de a construi, dar nu neapărat prin raportare la o lume aflată la distanță, la Occident, ci la propriile noastre realități și fără a ignora că trăim într-o lume în care nu mai există o realitate autonomă, care să funcționeze de la sine, că toate lucrurile se leagă și că există o globalizare căreia trebuie să-i facem față, vrînd-nevrînd, că există o gîndire „politicește corectă”, care de asemenea funcționează în lume, chiar dacă anumite aspecte ale ei nu ne plac. Trebuie să luăm lucrurile în serios, să ne examinăm situația fără complezență și să facem atît cît putem, dar nu mai puțin. Ori de cîte ori se vorbește despre un proiect ameliorativ, îmi vin în minte cuvintele lui Xenopol de la serbarea putneană din 1871 (iată, sînt 130 de ani), prin care el ne sfătuia să lăsăm lucrurile să curgă și să le ameliorăm din mers, dezvoltînd fiecare cît mai mult sfera binelui din

jurul său. Dacă această normă minimală de comportament, acest imperativ ar funcționa într-o societate, fie și sub presiunea nevoii, ar putea să producă în ansamblu soluții diverse de solidaritate, de construcție și de reconstrucție. Cu alte cuvinte, lăsând la o parte orice retorică vizînd ameliorări spectaculoase ale unui întreg sistem, aş spune că trebuie să ne întoarcem asupra noastră cu această voință de revizuire critică și de extindere a discursului autocritic, cît se poate, o dată cu gestul constructiv pe care trebuie să-l facem în permanență.

S.A. : Imediat după „revoluția” din 1989, tocmai în ideea de a relansa etica profesională în disciplina dumneavoastră și, într-un fel, a noastră, ați semnat acel „Apel către istoricii români”. Era un text programatic, scris sub imperiul momentului, dar care propunea întregului corp profesional al istoricilor o revizuire critică, pe de o parte, și, pe de altă parte, un proiect comun de relansare pe baze etice a profesiei. Prietenul nostru comun Andrei Pippidi mi-a povestit relativ de curînd, la Budapesta, într-un registru burlesc, aventura lui din antecamera studioului Televiziunii Române Libere, în perioada „revoluției” din ’89, un moment în care, însoțit de o doamnă colegă (mai bine conectată, din cîte am înțeles, dar nu suficient, totuși), a încercat să „iasă” pe postul de televiziune și să citească acest apel. Au fost foarte multe tribulații, pentru că momentele erau de mare agitație și ultimul lucru la care se gîndeau regizorii transmisiei în direct a „revoluției” era acest apel.

Ne uităm acum, în urmă, la 12 ani de evoluție a profesiei (care bineînțeles, nu se poate despărți de evoluția societății românești în ansamblu, nici de evoluția contextelor internaționale) și aş vrea să discutăm puțin despre starea disciplinei – sau a tuturor disciplinelor din ansamblul științelor istorice –, gîndindu-ne la acel ambițios și mobilizator apel și la ecurile sale, la roadele pe care a putut să le dea și la societate în genere (adică să nu discutăm exclusiv tehnic nevoile, primenirile și crizele istoriografiei românești, cît să raportăm această profesiune centrală la evoluția generală).

Am moștenit în 1990, în istoriografie și în sfera publică românească, atît cît era și așa cum era, o vulgata istoriografică etno-națională, care a fost cu siguranță rafinată de istoriografia protocronistă în anii ’80, dar care construia pe temelii ale vulgatei istorice naționale anterioare

perioadei comuniste. Era un tablou foarte variat. Nici o judecată globală și rapidă nu poate să facă dreptate enormei diversități de preocupări, de valori, de idealuri, de discursuri. Nu putem noi să facem aici o hartă completă a domeniului, deși ea ar fi extrem de necesară pentru orice evoluție viitoare a disciplinei. Vom vedea numai câteva elemente ale acestei evoluții și ne vom îndrepta către o discuție a istoriei recente, a memoriei sociale, către lucrurile care interesează mai mult societatea și pe cei din afara profesiei.

Vulgata etno-națională a istoriografiei noastre reținuse, într-un mod extrem de selectiv, elemente ale istoriografiei române clasice din secolul al XIX-lea. Reușise, de altfel, să scape de multe elemente ale gândirii critice din interiorul studiilor istorice și arăta în mare măsură ca o mitologie națională romantică, adaptată nevoilor unui partid-stat. Propaganda și comunicarea de masă de tip modern, în versiunile ei staliniste apoi național-comuniste, au adaptat-o pentru proiectul general de control simbolic asupra societății românești. Analiza pe care o facem acestei vulgate trebuie să fie și ea nuanțată, deoarece nu avem un text unic, nu avem un text omogen; această diversitate e foarte greu de surprins într-o conversație fatalmente scurtă. Ce se profila în 1990 ca alternativă la vulgata națională? Ce se putea pune pe masă în locul acelei vulgate? Sau, mai curînd, cum se putea reformula vulgata (pentru că nici o societate nu poate trăi fără o vulgata istorico-națională – ea este un metatext, un metatrop cultural crucial pentru orice fel de proiect comun, altfel nu ar exista nici o societate)? Existau elemente înainte de 1990 care puteau fi reconfigurate și asociate unui nou proiect, pentru a putea construi o vulgată pozitivă, luminoasă, afirmativă, organizată desigur în jurul interesului național, dar fără toate laturile negative care au ajuns să prevaleze sub național-comunism?

A.Z.: Cred că atunci, la schimbarea de regim, corpul istoriografic trăia, în chip firesc, cam ce trăia societatea românească în ansamblul ei; cele două realități sînt consubstanțiale. Nu se poate imagina un discurs istoric decît în strînsă relație cu mediul. Este un produs care, pe de o parte, conferă identitate, participă la discursul despre sine. În același timp însă, trebuie să respecte distanța necesară pentru a conștientiza ceea ce se întîmplă în sînul comunității. Și aceasta într-un sens diacronic, care să îi asigure perspectiva: o justă estimare

în timp și spațiu. Or, istoriografia care a debutat atunci, dar numai o parte a ei, prin semnalarea unei voințe de înnoire, prin amintitul apel către breaslă, n-a reușit să facă practic acest lucru decît în mică măsură și cred că explicația este aceeași ca și în alte sectoare (armată, justiție, școală etc.). Toate au fost subminate de faptul că structurile vechi nu au putut fi scoase din joc, ele vădindu-se mult mai rezistente decît ne închipuiam. Bineînțeles, oamenii au început să devină nerăbdători, au formulat tot felul de reproșuri, considerînd că istoriografia nu răspundea la apel. De fapt, ea nu putea răspunde imediat, deși putea să o facă într-o mai mare măsură, bineînțeles. Oricum, nu putea fi vorba despre o schimbare spectaculoasă, pentru că aceasta nu avea cum să se întîmple într-o lume atît de convulsivă, turbulentă, confuză cum era societatea românească, în care corpul istoriografic nu mai avea aproape nici o importanță, iar atunci cînd se manifesta totuși, era perceput mai curînd ca un element negativ, care întîrzie să aibă soluții miraculoase și imediate. Or, asemenea soluții, se știe, nu sînt posibile nicăieri, în nici un domeniu.

Ar fi trebuit să luăm în calcul încă o dată o iluminare bruscă, un miracol care să mobilizeze elitele, să le facă solidare cu un proiect, și astfel să se poată lucra în toate registrele, cum s-a întîmplat, presupun, în secolul al XIX-lea, cel puțin într-o anumită măsură. Atunci elitele comunicau cu alte straturi sociale pe diverse căi și ajungeau să mobilizeze celelalte „stări” ale societății, pentru a colabora la proiectul comun, pentru a-și da, în fond, fiecare obolul. Fiindcă degeaba se construiește un discurs la nivel politic, ideologic, cultural – în cazul nostru, un discurs istoric – mai permeabil și mai interesant, mai transparent și mai apt să exprime aceste realități dinamice, dacă nu există un auditoriu care să-l sprijine, să aibă nevoie de așa ceva, să-l valorifice. Ne putem închipui, de altfel, ce s-ar fi întîmplat cu cărți importante care ar fi apărut atunci, imediat. Pentru cine? Cine le-ar fi citit, ce efecte ar fi produs? Sigur, s-a spus: „Nu avem sinteze”. Pe de o parte, sintezele nu se produc peste noapte. Pe de altă parte, cîteva sinteze s-au produs totuși. Ce efecte au rezultat? Ele sînt ignorate de regulă, dar se pretinde că nu sînt bune, că nu sînt destule etc. Sîntem într-un domeniu în care niciodată nu se poate spune că există un discurs satisfăcător, pentru simplul motiv că lumea este în plină schimbare, că ne adresăm unor sensibilități mereu modificate. Or, dacă revin la proiectul de înnoire

exprimat de apelul istoricilor, acela era produsul câtorva inși care s-au pus repede de acord, pentru că ei lucraseră și înainte în virtutea unor principii congruente și erau în măsură să accepte un set de norme care să inspire, eventual, breasla istoriografică în viitor. Dar nu s-a întâmplat nimic în ordinea practică. Pasul următor ar fi trebuit să însemne convocarea lor (prin mijloace oricât de modeste) pentru a discuta cu adevărat câteva zile, a încerca să producă un proiect comun și a căuta resurse cu care să-l pună în practică.

Aici, la Iași, s-a încercat ceva, știi bine, întrucât am parcurs primii pași împreună și sînt bucuros să observ că ai fost un element foarte dinamic, de inspirație înnoitoare și de lucru efectiv, care a contat în ce mă privește. Nu vreau să insist, dar iată, am construit o fundație academică susceptibilă să complinească lipsurile unei instituții ce părea prea strîns legată de vechile structuri, ca să oferim astfel o libertate de inițiativă, un mijloc de a procura resursele necesare unui proiect complementar. Acest lucru nu a mers însă prea departe; oricum, nu în măsura dorită de noi, pentru că, repet, societatea nu era încă aptă să adopte aceleași reguli, să servească mai bine un asemenea proiect. O fundație lucrează, dacă există și sponsorii care să-i susțină proiectele, nu? Sponsorii nu există mai nicăieri, iar sistemul de *granturi*, instalat în ultimii ani, nu funcționează destul de bine pentru a sprijini chiar proiectele menite să înnoiască istoriografia sau oricare alt domeniu. Mai curînd contează relațiile personale, măsura în care instituția este percepută ca fiind importantă pentru sistem și demnă de sprijin... Dar, încă o dată, nu s-au găsit instrumentele care să ducă la o înnoire de fond, de structură, care să producă rezultate durabile. Din nou insist asupra nevoii de a lua în calcul elementul timp, indispensabil în asemenea construcții. Și răbdarea noastră nu e niciodată pe măsura cadenței pe care timpul o are într-o epocă sau alta. Adică timpul are o cadență vertiginoasă, în lumea contemporană, iar posibilitățile noastre de a revizui discursul istoriografic, de a construi, de a pune în operă structuri care să producă valabil mai departe sînt mult mai reduse. Dezacord inevitabil, sursă de insatisfacții.

S.A.: Ca în orice alt domeniu și ca în orice altă cultură, atunci cînd în *mainstream* nu există o serioasă tradiție critică și autocritică, criticile vin din zonele marginale ale profesiei. Și ele, pentru a fi audibile,

aproape în mod necesar trebuie să fie radicale. Când *mainstream*-ul nu se autoanalizează, numai iconoclaştii mai pot spune ceva, numai formele radicale de critică se mai remarcă. Această determinare structurală face ca, în toate culturile şi în toate domeniile în care numai marginalii şi radicalii pot să se îndeletnicească serios cu critica să apară contestări absolute ale canonului, revizuii drastice şi holistice, mai curînd decît revizuii critice, care să aibă în vedere schimbări graduale, pe termen mediu şi lung.

Nu s-a întîmplat altfel nici în literatură, dacă ne referim la situaţia culturii româneşti, pentru că, în istoria literaturii române de după 1990, au apărut foarte repede o serie de texte iconoclaste, produse la început de specialişti ai culturii române aflaţi în străinătate, oameni cum au fost regretatul Ioan Petru Culianu, cu texte incendiare despre tradiţia culturală românească şi despre cultul lui Eminescu, sau, într-un registru mai sobru, retoric mai măsurat, dar la fel de radical în fond, Virgil Nemoianu. Foarte repede însă, această bătălie canonică a cuprins întreaga lume literară, istoria literară şi teoria literară românească, bineînţeles cu excepţia acelor profesionişti, unii dintre ei stimabili, care erau prea strîns legaţi de canonul literar al naţional-comunismului pentru a se putea desprinde de el într-un mod credibil. Polarizarea s-a produs imediat şi rezistă pînă astăzi. Aş putea să spun, încercînd să fiu analitic şi relativ obiectiv (deşi am un *parti-pris* pentru una dintre tabere), că majoritatea specialiştilor din domeniul criticii şi teoriei literare (în care intră şi literatura comparată, şi toate celelalte domenii) s-au raliat procesului absolut salutar (nu doar sanitar, ci şi salutar) de revizuire a canonului. Vîrfurile lumii noastre literare şi culturale, aproape fără excepţie, s-au angajat în această controversă. E o operaţiune vastă, cu enorme implicaţii simbolice. Astăzi, la 12 ani după începuturile radicale, se poate spune că asistăm la o pluralitate canonică interesantă şi fertilă, asistăm chiar, de cîţiva ani, la încercări de construcţie a unui canon alternativ, literar şi cultural, în special pentru perioada interbelică. Aceasta este o iniţiativă interesantă, deşi nu întotdeauna inocentă şi pozitivă, care încearcă să contrapună figurilor simbolice centrale pentru cultura noastră („Generaţia '27”, marile figuri interbelice) un canon alternativ, organizat în jurul avangardei literare şi artistice, în jurul unor spirite prooccidentale, ca Eugen Lovinescu şi alţii.

Deci există în lumea literară, dar cu implicații asupra întregii serii cultural-istorice românești, o pluralitate sănătoasă și dinamică, în care supraviețuiește, uneori în forme absolut vehemente și ridicole, chiar grotești, pînă și național-comunismul, protocronismul cel mai feroce și mai trivial. Dar important este că, repet, există o pluralitate canonică, iar majoritatea vîrfurilor din aceste domenii sînt prooccidentale. Conversația s-a schimbat. Cei din studiile literare sînt în legătură cu adevăratele curente contemporane din disciplinele lor pe plan mondial. Este foarte adevărat că, în facultățile de filologie, în special la departamentele de limbi străine, dar nu numai acolo, a existat întotdeauna o deschidere bibliografică și spirituală către referința externă. În general, cercetătorii din aceste domenii erau poligloți, la curent cu evoluțiile altor literaturi și altor culturi, aveau un nivel destul de înalt de reflecție teoretică și metodologică asupra propriei îndeletniciri: nu scriau inocent. Printre ei, bineînțeles, au existat întotdeauna cercetători pozitivisti, care făceau o treabă mai mult sau mai puțin utilă, mai mult sau mai puțin serioasă. Nu lipseau autorii care aveau o acribie comparabilă cu acribia unora dintre cei mai serioși profesioniști din studiile istorice. Dar, pentru orientarea generală a canonului, nu aceștia erau importanți, ci figurile care lucrau la un nivel metodologic și teoretic mai înalt, fără să se despartă însă (din fericire) de empirismul lumii noastre culturale și istorice, propunînd uneori lecturi foarte îndrăznețe, plurale, pentru toată tradiția culturală românească.

Îmi face impresia (sînt chiar convinși) că, în domeniul studiilor istorice, nu avem un echivalent al procesului de redefinire a canonului. Mai curînd, asistăm în linii mari la o relansare a unui neopozitivism, uneori stimabil, admirabil chiar, dar de cele mai multe ori pedestru, care se ține la o distanță sănătoasă de discuția metodologică și teoretică, solidar orbește cu canonul cel mai vetust al disciplinei, în opoziție absolută cu orice fel de reflecție sau de metadiscurs, refuzate ca fiind pură speculație de către așa-ziiși profesioniști.

În condițiile în care un consens neopozitivist de autoprotecție a apărut în rîndurile celor care, într-o formă sau alta, serviseră național-comunismul, chiar făcînd lucruri utilizabile (însă, de cele mai multe ori, nefăcîndu-le), a apărut un fenomen de contestare radicală a întregii tradiții istoriografice, care este acum cunoscut sub numele „Școala Lucian Boia”. Colegul nostru Boia, fără îndoială exasperat că, din interiorul breslei, nu apărea în *mainstream* o atitudine critică

de reflecție asupra tradițiilor și asupra prezentului studiilor istorice în România, s-a angajat într-o critică iconoclastă a vulgatei naționale și a oferit în cărțile sale, apoi prin colaboratorii și discipolii săi, într-o serie de alte publicații (și suflul acestei mișcări a mers pînă la o parte din manualele alternative de istorie pentru învățămîntul preuniversitar), o critică radicală, o revoltă anti-canonice, desfășurată, sub specia necesară, sanitară, cel puțin pentru o durată scurtă a deriziunii. Printr-un rîs homeric, Lucian Boia și emulii săi au încercat să se despartă de tot ceea ce aveam mai pernicios în tradiția istoriografiei naționale. Acest rîs homeric, după părerea mea, nu s-a înălțat întotdeauna pînă la nivelul ironiei, care este un metatrop cultural ceva mai complex, ci a rămas la un nivel și la o sferă de preocupări care, pe de o parte așază totul sub semnul mitologizării și demitologizării (deci tratează toată această istoriografie, care prin excelență este o literatură secundară eminamente la nivelul imaginarii colectiv) și, pe de altă parte, eșuează în relativism. Deci sînt două probleme aici: inadecvarea la obiect, prin neglijarea elementelor critice și autocritice deja existente în istoriografia românească (e adevărat, marginalizate de vulgată, însă importante), și extinderea acestui iconoclastism pînă la limita sa absurdă, absolutul relativism.

După șocul (cum spuneam, absolut salutar) produs în mediul studiilor istorice, mi se pare că, la nivelul anului 2001, această revoltă anticanonică s-a resorbit. Ea va continua ca activitate academică, alături de celelalte elemente ale cercetării istorice, dar nu am senzația că a produs o relansare sau o criză și o priză de conștiință în rîndul majorității profesioniștilor. A fost totuși foarte ușor să dai la o parte toată această critică radicală (a fost ușor pentru breaslă, vreau să zic), fiindcă ea miza prea mult pe deriziune și demistificare. Ar fi cazul acum să ne gîndim cum s-ar putea face o critică la fel de radicală, dar care să fie mai dreaptă la adresa canonului studiilor istorice românești și, pe de altă parte, mai abilă în folosirea elementelor solide de critică pe care istoriografia românească le-a produs, plasate în context teoretic-metodologic mondial. V-aș propune să ne întoarcem la o dimensiune din interiorul studiilor istorice românești, pe care ați tratat-o în cărți apărute înainte de 1989, cum ar fi *De la istoria critică la criticism* sau *Istorie și istorici în România interbelică*, lucrări ce au cartat și analizat în același timp o tradiție extrem de rezistentă, extrem de prețioasă, care este „criticismul

intern” dezvoltat de figurile cele mai înalte ale istoriografiei noastre și care ar putea să fie baza unei relansări a spiritului critic în plin *mainstream*, și nu la margine.

A.Z.: Ai amintit două dintre cărțile mele, eu aș mai adăuga una, *Istorie și finalitate*, care era scrisă înainte de schimbarea sistemului, dar a fost publicată abia în 1991. Acolo, partea cea mai importantă a textului privește tocmai problematica mitogenezei și a felului în care istoricul profesionist trebuie să se raporteze la aceasta. Evident, nu vreau să propun textul respectiv ca model de abordare a acestor teme, foarte gingașe de altfel, dar aș sugera că un bun exercițiu al profesiei produce, aproape vrînd-nevrînd, și soluțiile de corectare a exagerărilor, ținînd seama, în același timp, și de ofertele care vin din afară. Dacă mă întorc la paralela pe care o făceai, între comportamentul din interiorul istoriei literare și al criticii literare, din istoria artei, într-o bună măsură, și, respectiv, istoriografie, cred că acolo găsim deja sugerate, de-a lungul ultimelor două secole, modalități de comportament și explicații pentru ritmul diferit în care se manifestă istoria literară în raport cu istoria. Din momentul în care cîmpurile au avut veleitatea de a se disocia (astăzi au preocuparea de a se pune din nou de acord), istoria literară a și luat distanță. Ea a avut o altă evoluție și un alt ritm de înnoire.

S.A.: ...și prin desprinderea de misiunea legitimării statului național...

A.Z.: ...iar în timpul dictaturii comuniste, istoria literară, artelor dădeau posibilități mai mari de a oculta discursul oficial și de a-ți adjudeca o anumită libertate, prin simplul fapt că erau mai criptice, apelau la un simbolism greu de asimilat și pervertit de către discursul puterii. A fost acolo, în realitate, o întreagă evoluție. Se pot urmări, de fapt, modalitățile folosite spre a găsi un refugiu pentru libertatea de care avea nevoie gîndirea ca să rămînă autentică. Istoria, din nefericire, a fost întotdeauna în proximitatea puterii, folosită ca mijloc de legitimare și, de aceea, mai strict supravegheată. Cartea lui Marc Ferro, *L'Histoire sous surveillance*, dezvoltă această temă, explicînd ce s-a întîmplat în Rusia, nu de la Rusia bolșevică, ci chiar înainte, pentru că Rusia țarilor a fost și ea atentă la aceste aspecte și a inițiat un proces de subordonare a discursului istoric. Evident că această subordonare nu s-a generalizat și că a existat întotdeauna un filon critic, școli ce

au cultivat libertatea de spirit, rigoarea metodologică, o adevărată teoretică în raport cu câmpul disciplinelor despre om în ansamblu. Toate acestea au coexistat, dar într-o măsură prea mică. De aceea, și sub regimul comunist a supraviețuit o istoriografie onorabilă, care continua linia lui Xenopol.

Dar să ne raportăm la Kogălniceanu, fiindcă e „cap de serie”, legat de pulpana lui Leopold von Ranke, într-un moment când încă nu exista complexul nostru de inferioritate, instalat abia în generația următoare, cea a lui Eminescu și, să spunem, a lui Xenopol (deși Xenopol nu a ascultat de acel îndemn, dimpotrivă). Dar, dacă ne gândim la modelul Kogălniceanu, există o linie critică, o istoriografie genetică, una care a dat ce trebuia comparatismului, pentru a relativiza discursul autohton. Totul fără complexe, fără a exagera nuanțele specifice și nevoia de a te identifica la modul absolut, de a te diferenția în chip exclusivist. Cu alte cuvinte, era un anumit spirit ecumenic care s-a deteriorat între timp și trebuie recuperat acum, măcar de erudiți, spre a fi pus în circulație și a arăta că vulgata nu a dominat tot timpul, nici integral istoriografia, ci numai o anumită latură a ei, cea care, din nefericire, a produs manualele și, prin ele, o recurență a discursului mitologizant în societatea românească, cu efectele cunoscute. Dar acest lucru trebuie să ne facă mai profesioniști, cu toate rigorile, cu toate precauțiile conceptuale și de metodă, pentru a nu produce un discurs alternativ la fel de grosier ca și vulgata (prin negare). O altă față, un alt fel de a produce vulgata, însă una „pe dos”, care poate satisface unele spirite, dar nu cred că ar conveni nici adevărului științific, nici interesului național de refacere a identității într-un moment dramatic, în fond, când pierderea de identitate este periculoasă pentru oricine. Individul intră repede în derută și rămîne la dispoziția celor din jur, iar comunitatea se tot autoflagelează, în loc să construiască un discurs pozitiv, permeabil și nuanțat, nu unul care să cultive apăsător disprețul de sine și să creadă că o vulgată numai aici s-a produs ori că s-a produs în forme inacceptabile doar în acest spațiu.

Nu e cazul lui Lucian Boia, care a prevenit din capul locului că mitologizarea istoriei este un proces general. Dar aceasta nu schimbă efectele. Efecte derutante și mai curînd negative decît benefice pentru marele public. Pentru că breasla, în partea ei bună, nu avea nevoie de asemenea exagerări, iar pentru ceilalți această critică este

un discurs refutabil *de plano*. Revenind acum, nu vreau să fac o nedreptate colegului Boia, am încercat să analizez această problemă într-un mic eseu despre discursul istoric și seducția imaginarului, căutînd tocmai să văd ce rezistă și ce este o exagerare asupra căreia trebuie să revenim tot noi, din motive profesionale, dar și preocupati a urmări efectele unui asemenea discurs. Prea multă ironie strică, prea mult negativism strică, a pune totul în cheie derizorie, atunci cînd omul are nevoie de raportări cît mai solide și care să-i asigure o continuitate, este contraproductiv. Îmi aduc aminte de o expresie a lui Pârvan, îmi pare rău că nu o pot reproduce aidoma. Era în momentul cînd Dimitrie Gusti intra la Academia Română, iar Pârvan, răspunzîndu-i, căuta să-l situeze în planul lumii românești, al culturii noastre, și chiar într-un plan mai larg. Pârvan amintea atunci faptul că prea mulți în lumea carpato-danubiană acceptau să ȝopăie de la o idee la alta, de la un proiect la altul, astfel încît lucrurile nu se legau, nu aveau minima coerență necesară discursului solid, credibil, cu o valabilitate cît mai durabilă. Fiindcă nu ne putem face iluzii în privința eternității unui discurs, nici vorbă de așa ceva. Discursul istoric, ca și istoria, se află într-o continuă schimbare și este naiv să credem că putem conta pe o lungă durată a lui. Dar ceva rămîne, ceva care trebuie să ajute și sub raportul conduitei față de realitatea în schimbare, nu numai ca achiziție definibilă din punct de vedere științific.

S.A. : Această critică, la care vreau să mai revenim puțin, inițiată de Lucian Boia și preluată (în forme pentru care Boia însuși nu este responsabil, bineînțeles) de o publicistică foarte diversă, a întărit și a schimbat în același timp o dimensiune endemică în cultura românească, pe care eu însumi am analizat-o, cea a deriziunii de sine, a disprețului de sine, a autostigmatizării. Dar a adus, în același timp, în tradiția aceasta de autocritică exacerbată, o nuanță de veselie și bășcălie, care a explodat în publicistica despre care vorbim (inspirată de exercițiul mult mai înalt și mai subtil propus de Lucian Boia) într-un rîs generalizat la adresa, eu știu, a subȝiorii păroase a lui Mihai Viteazul sau a dentiției lui Sinan Pașa. A consunat cu o înclinare generală a societății noastre după 1990 către deriziune, bășcălie, vulgaritate, către această iconoclastie joasă, nedemnă, de altfel, intelectual și etic, neinteresantă, pentru care nu-ți trebuie prea multă inteligență. Astfel, critica s-a pierdut în bășcălie. Lucian Boia a propus o critică radicală, cititorii săi, care au început să scrie la gazete sub

influența sa, i-au preluat critica, pentru a o transforma în bășcălie, deci au adăugat tradiției noastre de autostigmatizare (indisociabilă de cultura înaltă, în secolul XX, cel puțin) această bășcălie groasă la adresa tradiției naționale.

E foarte ușor, de pe o poziție de demnitate minimală (individuală și colectivă), să respingi un asemenea exercițiu. Pentru că nici individul, nici colectivitatea nu se pot edifica pe bășcălie. Trebuie ceva mai adânc, mai serios, uneori chiar tragic. Ironia este o însoțitoare absolut necesară, vitală, pentru orice formă de gândire critică, bășcălia este cu totul altceva. Mai ales că e vorba, în cele mai multe cazuri, despre o bășcălie, cum spuneam, joasă, nu de aparenta bășcălie a lui Caragiale, care este expresia culturală superficială a unui exercițiu mult mai puțin vesel: o sistematică și devastatoare critică a lumii românești. Am și observat periodice românești care sînt mai înclinate spre această formă de bășcălie ușoară, uneori spumoasă și amuzantă, de cele mai multe ori, pentru mine cel puțin, destul de plictisitoare și de puțin interesantă. Aș da ca exemplu *Dilema*, un săptămînal în care tendința de bășcălie generală, de multe ori inteligentă, subțire și cu adevărat amuzantă, a proliferat. Nu vorbesc despre *Academia Cațavencu*, fiindcă acolo convenția bășcăliei e asumată și tocmai prin aceasta subvertită. E foarte ușor pentru național-comuniști, pentru neo-protocroniști, să desființeze o asemenea formă de critică. Asta s-a și întîmplat. Au existat unele manuale alternative care, continuînd și amplificînd bășcălia, au dus-o la limitele sale extreme, ele însele ridicole, și astfel viața acestei explozii de iconoclastie a fost scurtă. Și s-a încheiat destul de nedemn, aș putea să spun, deși cei care au urlat de la tribuna Parlamentului și au chemat la *autodafé* sînt absolut grotești și ei. Actul lor însă a avut o credibilitate socială (chiar dacă într-o formă sforăitoare, demagogică, aproape pur național-comunistă), pentru că el rima totuși cu o nevoie a imaginarului social și cu bunul-simț popular, care spune că, deși nu e sănătos să ne extaziem la nesfîrșit în fața efigiilor înaintașilor, nici exercițiul contrar, demolarea sistematică a idolilor tribului, fără dorința de a pune ceva pe soclu, nu duce absolut la nimic.

De aceea, mă întreb: pe cine să invocăm din tradiția studiilor istorice, cum să ne gândim la o formulă în care spiritul critic s-ar manifesta cu toată puterea, cu toată feroarea, fără să eșueze în aceste extreme?

A.Z.: Ai definit deja riscul de a citi istoria în cheia derizoriului. Nu există istorie respectabilă fără obsesia realului, fără preocuparea de adevăr, iar în acest efort nuanța contează. Aș spune că sacrificarea nuanței de dragul unui succes asigurat de un discurs mai grosier este intolerabilă și că norma istorică ar trebui să fie aceea a poetului, care spunea că nu dorește culoarea, ci numai nuanța. Or, accentul pe culoare, pe culoarea fundamentală, grosieră, care este vizibilă și ușor de reprezentat pentru marele public, în timp ce nuanța este sacrificată, a dus la consecințele pe care le putem vedea sub ochii noștri. Profit n-a rezultat de acolo nici pentru breaslă, care a respins cu relativă ușurință, fie și tacit, acest discurs, nici pentru societatea românească, o societate ce nu avea nevoie tocmai acum să se îngroașe discursul negativist, unul în care disprețul de sine se accentua, în loc să fie diminuat printr-un alt fel de relativizare, mai măsurat și mai atent la nuanțe, prin raportare sistematică la ceilalți, prin analogii, comparații și așa mai departe.

Din nou ne confruntăm cu cele două laturi fundamentale ale discursului istoric: una legată de aspectul cognitiv, de aflarea adevărului și difuziunea lui, alta de problema ecoului, de dimensiunea formativă, a participării la discursul public și la orientarea comunității. Or, istoricul nu poate să ignore nici una dintre laturi. Mi se pare că, în cazul evocat adineauri, tocmai așa s-a întâmplat, poate din dorința de a șoca și a produce un frison în societate (nu cred că breasla a fost prima vizată, ci corpul social) ceea ce a dus la contestații, refuz și neînțelegere.

S.A.: Dintre criticii din afara studiilor istorice, dar ca unul strâns legat și interesat de ele, Andrei Cornea a sesizat fundătura epistemologică în care acest exercițiu ajunge: relativismul. Eu insist aici și spun că este vorba despre un *relativism absolut*. Pare un oximoron, dar de fapt este relativismul dus la limită. E vorba despre o poziție epistemologică care susține în linii mari că totul este posibil, *anything goes*, conform lui Paul Feyerabend, sau care spune, pentru a ne referi strict la domeniu, că o infinitate de narațiuni echivalente rezultă din unele și aceleași date istorice...

A.Z.: ...că oricine este îndrituit să producă discursul său asupra trecutului. Or, problema tocmai aceasta este, că nu oricine are competența de a se rosti *en historien*. Există un discurs pe care îl

produc profesioniștii, singurul legitim, discurs în care există prudență, există metode, există orizonturi teoretice în care se înscriu reconstituiri. Numai profesioniștii au mijloace să asigure o anumită continuitate a discursului.

S.A.: Exact, este vorba despre o pluralitate de discursuri paralele, nu despre o infinitate. Noi am asistat la un salt mortal, de la o monomanie a trecutului național, cultivată de național-comunism, de protocronism, de la viziunea unică, organizată teleologic, în virtutea unui adevăr unic, la o feroare a relativismului. Galeria națională a eroilor României, organizați ca schițe stângace ale portretului final, adică Nicolae Ceaușescu, era un lucru reprobabil și, bineînțeles, trebuia să terminăm cu ea o dată pentru totdeauna. În orice caz, să nu îl înlocuim pe Ceaușescu cu Antonescu sau cu o altă figură totemică, *summum* al tuturor tradițiilor anterioare, înflorite într-o personalitate teleologic necesară. Dar saltul de la închiderea în monocauzalitate și în teleologie autohtonistă nu trebuia făcut către o infinitate de posibilități, ci către o pluralitate. Or, cred că aici a intervenit criza de comunicare cu ansamblul societății și cu ansamblul breslei.

Eu însumi, în măsura în care am publicat cărți apropiate studiului istoric, am fost perceput de multe ori și de studenții mei de la Universitatea din București (cu unii, din fericire, am reușit să mai repar prin conversații ulterioare această impresie greșită) ca un om care, în primul rînd pentru că nu scrie istorie evenimentială, pledează pentru teorie și metodă, în detrimentul faptelor. E un fenomen absolut clasic în istoriografiile insuficient consolidate: să se opună aceste două direcții care, de fapt, nu numai că sînt complementare, dar sînt consubstanțiale. Pledoaria mea era pentru un scris istoric ce a depășit scrisul inocent, rapsodic, patriotard și are o conștiință metadisciplinară în legătură cu diversitatea de opțiuni (nu infinită, insist mereu, ci plurală) aflate la îndemîna istoricului creator de narațiuni, pornind de la fapte pe care el este chemat să le studieze cît poate de exhaustiv. De la o idolatrie a faptelor se poate trece ușor la o idolatrie a teoriei. Dar ambele sînt aberații, ambele trebuie respinse de la început, iar pledoaria trebuie făcută pentru, încă o dată, o negociere continuă între aceste două tentații și aceste două paliere, astfel încît, realmente, trimerile ideologico-metodologice

să se topească undeva în text și în notele de subsol, dacă se poate să dispară în momentul în care scrisul istoric se angajează realmente în studiul unui anumit subiect.

A.Z.: O bună abordare a faptelor, cu „sistemă”, cu metodă, duce și spre o teorie, așa cum sugera, la vremea lui, Goethe, spunând că ar trebui să admitem, în ultimă instanță, că tot ce este faptic, deci real, controlat, conține deja teoria. Și n-ai decît să explorezi acea dimensiune a realului și să fii riguros în raport cu faptele pentru a ajunge la rezultate valide, integrabile teoretic.

S.A.: Din punctul meu de vedere, problema pentru breasla noastră din România este că majoritatea istoricilor de la noi nu reușesc să se desprindă de imaginarul metodologic și teoretic tradițional al disciplinei, așa cum s-a formulat el la sfîrșitul secolului al XIX-lea și, prin urmare, nu pot încă să accepte construcția unei pluralități de narațiuni pe baza unei bune cercetări empirice. Istoricii noștri, fiind chemați întotdeauna să justifice, „să apere și să illustreze”, nu au putut să-și permită (vorbesc despre ansamblul corpului profesional) o distanță suficient de mare pentru a introduce elemente de pluralism într-un text ce trebuia construit fără fisuri, din moment ce era folosit în permanență de un stat național în curs de constituire sau, mai tîrziu, rămas în criză de legitimitate și în nevoia presantă de a folosi studiile istoriografice pentru scopuri străine în fond istoriografiei moderne, cum ar fi afirmarea dreptului istoric, reglarea unor diferende de drept internațional, lămurirea unor chestiuni în legătură cu minoritățile naționale sau confesionale și lingvistice. Această perpetuă mobilizare a „frontului istoriografic” pentru scopuri precise ale statului național, în condițiile în care birocrăția statului național nu reușea singură să se achite de sarcinile de consolidare instituțională, a făcut ca pluralitatea narațiunilor să nu poată fi practică într-o prea mare măsură, deși oamenii capabili să-și imagineze narațiuni plurale nu au lipsit niciodată. Nu e vorba despre cazuri extreme, ca „falsul patriotic”: să-ți imaginezi că s-a întîmplat ceva ce nu s-a întîmplat și să mergi pînă la a produce dovezi imaginare de tipul cronicii lui Huru sau al capitulațiilor. Este vorba despre a construi ipoteze, chiar scenarii contrafactuale. Toți istoricii noștri mari au făcut la fel, timp de peste un secol. Ei au admis un anumit pluralism al narațiunilor, ei înșiși au construit narațiuni plurale. Aș putea spune că, în tradiția

noastră istoriografică, au coexistat multă vreme narațiuni plurale, care veneau pe filiera tradițională, în general rankeană, și trecuseră printr-o primă fază de distanțare față de narațiunile ceva mai rudimentare și mai evident *prodomo* ale romantismului. Ce s-a sacrificat cel mai repede în istoriografia noastră din perioada comunistă a fost tocmai ideea de pluralitate. Dar ea nu poate fi în nici un caz reabilitată, dacă pledezi pentru infinitate. Curios lucru pentru mine, care mă interesez foarte mult de această chestiune teoretică, este că, în străinătate, oamenii care au faima cea mai proastă de relativști (și așa da exemplul lui Hayden White) nici vorbă să creadă într-o infinitate de povești care se pot spune pe baza acelorași fapte. În România se naște o atitudine față de istorie care merge mai departe decât iconoclastia lui Hayden White! Într-o conversație pe care am avut-o de curând, Hayden White mi-a spus, replicând la constatarea mea că nu merge cu relativismul foarte departe: „Da, sînt un relativist relativ”. Aici este toată chestiunea: să rămîi un „relativist relativ”, nu unul care transformă relativismul într-o dogmă absolută, intrînd într-un paradox, într-o formă sofistică, de paralogism.

Aș vrea să mă întorc însă la faptul că rămîne dificil pentru majoritatea istoricilor noștri să considere chiar fie și posibilitatea unor scenarii alternative plauzibile, și atunci cînd documentele lipsesc, și atunci cînd documentele sînt supraabundente. În nici una dintre situații, nici cînd au prea multe documente și monumente, nici cînd au prea puține, istoricii noștri nu reușesc să se distanțeze de imperativul sau de obsesia unei narațiuni unice, nu au distanță față de propria practică. Observ mereu absența unei metadimensiuni a scrișului istoric; „metaistoria” nu înseamnă respingerea documentelor, ci, dimpotrivă, citirea lor corectă. Nu înseamnă speculație pură, ci, dimpotrivă, o chestionare a masei evidențiate, în așa fel încît, cu adevărat, ea să răspundă unor întrebări. În istoriografia noastră, cercetătorii nu vor să accepte că există diverse *mises en intrigue* sau *emplotments* (punerî în intrigă, narativizări, puneri în narațiune) ale seriilor de fapte. Și atunci, pentru că ansamblul corpului profesional al istoricilor nu a mers prea departe cu reflecția referitoare la propria disciplină (deoarece rezistă „eroic” construcției unei pluralități narrative, care să rămînă totuși la nivelul seriozității și demnității), s-a născut această viziune, prin care fiecare spune o istorie ce îi convine, n-are nici o importanță, pînă la urmă toate sînt o apă și un pămînt,

o deriziune generală. *Astérix*, banda desenată, nu a înlocuit *De Bello Gallico*, și nici nu cred că asta se va întâmpla prea curînd, dar s-a alăturat lui *De Bello Gallico* în seria posibilităților numeroase (însă nu infinite) de a pune în intrigă un anumit set de date istorice. Profesionistul nu va jura însă niciodată pe *De Bello Gallico*, crezînd că este izvorul ultim, după cum nu va jura, dacă e iconoclast, nici pe *Astérix*. El va căuta, cu mijloacele specifice profesiei, să folosească toate izvoarele, distanțîndu-se simultan de toate și construind (nu reconstruind!) povestea lui.

A.Z.: Eu aș ține să remarc mai întîi că reflecția teoretică nu s-a bucurat niciodată de mare interes la noi. Să ne gîndim la atitudinea față de teoria istoriei elaborată de Xenopol, care propunea un sistem interpretativ, *seriile*, și astăzi interesant, dar nu a avut posteritate, nu a avut efectele scontate. Să ne gîndim la timiditatea cu care Iorga aborda la acest nivel istoriografia, refractar la sistem, considerînd chiar că ce propunea el erau simple *generalități*, că nu trebuia să fie o teorie la mijloc, cu atît mai puțin o filosofie. Era deci o reacție ostilă la teorie, care a continuat pînă destul de tîrziu, și ea este de fapt cea care a impus o atitudine, spre deosebire de spațiul celălalt, al filologiei, unde înnoirile au fost mult mai sincrone cu ofertele lumii apusene. Este adevărat că istoriografia are o vocație conservatoare, mai mult decît alte discipline umaniste, și nu e rău că ține la măsură. Putem vedea ce se întâmplă astăzi în noua istorie, în noua noastră istorie, unde s-au produs, de asemenea, reacții de refuz, întrucît breasla se vădește prudentă. Ea ține mai mult la elementul de continuitate, de asigurare în planul analizei factologice, decît la spectacolul pe care îl dau jocul de idei, imaginile, combinațiile caleidoscopice etc.

Dacă revenim la această problemă, într-adevăr foarte importantă, trebuie să observăm mai întîi că demersul de la finele lui '89 nu a avut efectele scontate în primul rînd de breaslă. Nu au existat discuții serioase, nici o analiză sistematică, nici o reuniune care să fie dedicată acestei probleme, care finalmente trebuia să șocheze. De ce programul în cauză nu a interesat breasla, de ce nu a sensibilizat instituțiile de resort, care să intre în joc și să dea răspunsuri la provocare, de ce au eșuat tentativele de a mobiliza lumea la discuții cît de cît articulate în materie de teorie istorică, de cultură istorică?

Pe de o parte, este o reticență în sinul breslei, motivată și istoric, deoarece nu există niște tradiții care să se fi impus. Pe de altă parte, cred că este și linia minimei rezistențe, a minimului efort. A intra în asemenea discuții presupune să te informezi la pagină în domeniu, ceea ce nu e tocmai la îndemână, cu instrumentele pe care le avem, cu formația existentă la diferite generații de istorici. Cauzele sînt mai curînd obiective. Eu sper că se va reveni la discuții, este absolut necesar să se vadă și în public ce trebuie să producă profesioniștii. Am sentimentul că discursul istoric trebuie să fie elaborat la diverse niveluri, în funcție de adresant, că există un discurs pentru erudiți (care „iese din arhivă, ca să se închidă în arhivă”), pentru istoricii de foarte strictă aplicație, care îl folosesc pentru a nuanța. Discursul public însă are alt rost și trebuie făcut cu foarte multă precauție, pentru a nu produce reacții anapoda.

Deci eu aș încerca să semnaliez aici o carență instituțională, să observ din nou că partea mai bine situată din punctul de vedere al echipamentului teoretic, metodologic trebuie să-și asume o anumită răspundere în privința tratării acestor aspecte, că e nevoie de programe pentru viitor, nu de reacții intempestive, neprevăzute, spectaculoase, ce pot să impresioneze o clipă, dar nu dau rezultatele necesare.

S.A.: Mă întreb, în continuare, ce s-ar putea relua din tradiție. De ce, de exemplu, nu ne-am putea lua din Școala critică, din Xenopol, din revelația (tardivă, din păcate) a lui Iorga în legătură cu istoria universală, în momentul cînd a început să se gîndească la *Istoriologie*, de ce nu luăm din practica scrisului istoric a unui autor cum a fost Gheorghe Brătianu, absolut sincron cu Școala de la *Annales*, scriind exact ca omologii săi francezi? De ce nu putem să relansăm această tradiție, aducînd istoriografia noastră actuală „măcar” la acel nivel, lîngă acel canon?

A.Z.: Dar aceste modele sînt încă active, ele produc lucrări demne de stimă în diverse centre universitare, în acord cu tradițiile locului. Marea linie a istoriografiei ardelenene continuă la Cluj, Sibiu, Tîrgu-Mureș, și, mai recent, la Alba-Iulia, Arad, Baia Mare, Brașov, Oradea, Timișoara – oriunde s-au încheiat instituții academice. Tot astfel, școala critică își prelungește mesajul prin institutele de resort din București, ca și prin cele din Iași, oraș în care s-au produs, de la cronică pînă la formulele „postmoderne”, atîtea înnoiri semnificative.

Nici unul dintre istoricii amintiți anterior n-a rămas fără posteritate, chiar dacă urmașii de azi se complac mai curînd în epigonism. Tradiția și înnoirea se cuvin gîndite ca ipostaze ale unui singur fenomen, în care continuitatea și ruptura coexistă mereu.

S.A. : Cum să refacem continuitatea distrusă de comunism? Acesta ar putea fi un proiect foarte interesant (individual sau instituțional) : a revedea, a revizita canonul istoriografiei naționale și a scoate de acolo (într-un mod poate mai accesibil decît în cărțile dumneavoastră, care sînt tehnice, mai ușor de comunicat pentru breaslă în ansamblu, care poate că nu are dispoziția, înclinația, timpul să consulte toate aceste lucrări la un asemenea nivel) o viziune despre scrisul istoric ce să poată tenta mai multă lume.

A.Z. : Această direcție, pot mărturisi în cunoștință de cauză, nu a fost nicicînd abandonată. Tradiția critică, una ce a dus la rezultate destul de importante și absolut sincrone în raport cu istoriografia apuseană, a continuat. Ea a produs și produce încă, numai că rezultatele nu sînt spectaculoase. (Cred că există un anumit grad de nervozitate, de neliniște din care rezultă stimularea, încurajarea discursului spectaculos, care dă impresia unei sinteze ușor de asimilat și întotdeauna valabile, în timp ce profesioniștii rămîn, oarecum, în umbră. Dar să nu uităm că și sub regimul comunist au existat inițiative, individuale sau de echipă, care sînt demne de stimă, inițiative concordante cu ce s-a produs în istoriografia noastră mai veche și chiar în Occident.) Așadar, nu trebuie să relansăm, ci să stimulăm aceste grupuri, aceste tendințe deja existente. Și, bineînțeles, cu sublinierea că este nevoie de o lectură a textelor importante din lumea istorică contemporană, pentru a vedea ce se gîndește, ce sugestii noi au apărut, ce este valid în ele și trebuie să ne intereseze, fie numai și pentru a nuanța ceea ce producem pe seama unei raportări continue la istoriografia tradițională.

S.A. : Dar de ce istoricii, care țin de tradițiile cele mai luminoase ale istoriografiei noastre critice și care, de altminteri, sînt și în contact cu achizițiile recente și dezbaterile curente din istoriografia internațională, de ce nu reușesc să comunice public mai bine, de ce nu reușesc ei să participe mai convingător, mai persuasiv, mai audibil la o discuție publică despre canonul istoriografic? Este foarte interesant de văzut cum, printr-o infrastructură de publicații destinate

consumului de masă (cum ar fi *Dosarele istoriei*, *Magazin istoric*, și alte reviste cu rubrici ce pun istoria în discuție), canonul care circulă cel mai mult în societate este tot un canon neopozitivist.

Societatea în ansamblu (în orice parte a lumii) vrea răspunsuri unice la întrebări presante, răspunsuri care să aibă autoritatea unor cercetări serioase, făcute de istorici de meserie. Asta așteaptă, realmente, comunitățile de la istoricii lor. Nu doar statele naționale cer răspunsuri scurte și clare. Ele, în fond, reușesc să le și obțină pe acelea de care au nevoie, în total dezinteres față de adevărul istoric. Societățile însă, chiar și atunci când vor să uite de sine, au nevoie de forme de adevăr comunicabile public (și o să vorbim puțin și despre istoria recentă, mai încolo).

Dar, în ansamblu, pentru istoria națională, există o curiozitate populară. Ea se manifestă prin setea cu care publicul, chiar în condițiile în care dispune de nenumărate alte oferte de amuzament și de informare, continuă să se intereseze de elemente ale tradiției noastre istorice. Lumea se uită la filme istorice când ele sînt reprogramate pe postul național de televiziune, pe TVR 2 (din păcate, tot acelea semnate de Sergiu Nicolaescu, pe care un coleg mai tînăr, Răzvan Pârâianu, le-a analizat ca o componentă vizuală a vulgatei național-comuniste) – există deci o cerere. Lumea, în continuare, merge la muzee de istorie, merge la monumente, nu întotdeauna împinsă de la spate. Există o resurecție a istoriei locale, un interes (de multe ori manipulat demagogic de politicieni) pentru istorie. Nici un trib nu poate trăi fără idoli. Oricît de postmodern ar deveni el, idolii aceia trebuie să subziste, într-o formă sau alta. Lumea îi caută și îi produce atunci când nu-i găsește, îi secretă în imaginar, apoi luptă pentru ei.

În controversa manualelor alternative, istorici profesioniști foarte stimabili, unii dintre ei autori de manuale, nu au reușit să comunice public eficient și să încerce nu să convingă o societate, care poate nu vrea să se mai lase convinsă, dar, cel puțin, pe oamenii inteligenți și cu o gîndire flexibilă (în ansamblul societății sînt foarte mulți) să-i convingă de oportunitatea, de utilitatea și chiar de consistența științifică a întreprinderii lor. Am văzut, la un moment dat, o înfruntare televizată între Sorin Mitu, colegul nostru de la Cluj și echipa lui, și personalități din *mass-media* (cel mai pasionat dintre ei era publicistul și scriitorul Cristian Tudor Popescu). În acea discuție, din care nu am văzut decît un fragment în reluare, am fost dezamăgit de

prestația colegului nostru Mitu care, dintr-o delicatețe exagerată sau dintr-o neînțelegere a situației de comunicare în care se găsea, a preferat să-l lase pe vehementul și adeseori jignitorul Cristian Tudor Popescu să spună pînă la capăt ce avea el de spus, ca diletant inteligent, cu opinii foarte solide în chestiuni pe care le ignoră, în loc să vină cu argumentația valabilă universal pentru justificarea proiectului pedagogic de manuale alternative, un proiect ce nu este contestat nicăieri în lume, cu excepția, mai de curînd, a Vietnamului (în care un proiect al Băncii Mondiale de introducere a manualelor alternative a fost anulat). Noi ne aliniem acum, prin ordinul ministrului Învățămîntului de a reduce numărul de manuale alternative la trei, pentru sistemul liceal, în loc să se lase liber jocul pieței. Revin la Sorin Mitu și la alți autori de manuale alternative care, fără îndoială, erau perfectibile, dar în nici un caz nu ar fi meritat arse pe rug, așa cum s-a sugerat de corifeii național-comunismului, în frunte tocmai cu cineastul Sergiu Nicolaescu, politician în orele sale libere. Mi s-a părut că profesionistul nu a știut să se apere, nu a știut să vină cu o formulă convingătoare, puternică, cu o pledoarie pentru dreptul la pluralitate (nu infinitate), la o formă de relativism care nu merge pînă la extrem, să pună pe masă achizițiile moderne în istoriografie și să le apere, ba, mai mult, să fie nu permanent în defensivă, ci să facă propuneri într-un mod cît mai persuasiv societății în care trăiește.

Mi se pare că mulți istorici de calitate au preferat rezerva, au preferat să rămînă în atelierul lor, să producă lucruri care sînt citite cu mare profit și cu satisfacție de colegii cu aceeași formație și cu același nivel teoretic-metodologic, dar sînt ignorate inclusiv de majoritatea celor din breaslă. De ce nu apare o strategie de comunicare publică mai inteligentă și mai eficientă, care să formeze treptat un gust public pentru pluralitate? Aici cred eu că este cheia ieșirii din închiderea neopozitivismului (onorabil sau național-comunist). Cred că aliatul istoricilor luminați ar putea fi publicul educat, care există. Noi avem o societate mijlocie, din punctul de vedere al educației. Din păcate, acești oameni nu sînt clasă de mijloc prin venituri, dar am produs în secolul XX o clasă mijlocie care, chiar dacă a fost decimată de stalinism, s-a refăcut mai mult sau mai puțin, la nivelul educației și al aspirațiilor; avem această clasă de mijloc, care trăia pînă mai deunăzi în deplină frugalitate, iar acum se zbate în absolută

precaritate. Lor însă nu le mai vorbește nimeni, astfel încît gustul popular, viziunea, canonul istoriografic, chiar și printre oamenii inteligenți, au rămas extraordinar de primitive.

Această percepție socială face ca figurile publice și mediatice mai importante ale istoriografiei românești să fie supraviețuitorii național-comunismului, care acum s-au reinstituționalizat, ba chiar domină instituțiile de cercetare și învățămînt în domeniul istoriografiei, modelînd și percepția publică despre canonul istoriografic. Ce s-ar putea face? De ce istoricii, care au o înțelegere mai bună a disciplinei și a lumii lor, nu reușesc să comunice mai bine? Nu cred că izolarea în profesionalism este o soluție. Într-o societate liberă, există o piață liberă de comunicare, unde viziunile diferite trebuie să intre în contact și competiție, trebuie să negocieze. Aici văd o problemă, care ține și de absența, endemică la noi, a unei sfere publice pentru o conversație intelectuală convenabilă.

A.Z. : Cred că ai dreptate, istoricul nu se poate izola și nu se poate mulțumi cu ce produce pentru breasla lui. El trebuie să iasă în afară și să elaboreze discursuri la diferite niveluri, inclusiv pentru marele public. Dar mi se pare că există în această atitudine rezervată a istoricilor ceva care supraviețuiește din regimul trecut. Atunci era o măsură de prudență, în unele cazuri, pentru a nu se expune prea mult și a exercita cît mai riguros profesia. Continuată însă în noile împrejurări, atitudinea respectivă este explicabilă, poate, dar nu mai poate fi admisă. Sigur, ar fi trebuit să ne așteptăm la reacții de restructurare în cadrul breslei, care să producă instrumentele necesare unui dialog efectiv cu lumea din jur, cu societatea, cu diverse registre ale societății, nuanțînd discursul de la caz la caz, dar nu s-a întîmplat așa. Nu cunosc nici măcar o singură tentativă din partea istoricilor de a organiza o reuniune la nivel național după 1989, deși există o Societate a Istoricilor Români, există și alte mecanisme care, în mod normal, trebuiau să producă asemenea gesturi de analiză, de revizuire, de programare a intereselor proprii. Neexistînd asemenea inițiative, mișcările s-au produs pe zone restrînse, în mici grupuri de profesioniști (cum se întîmplată la Cluj, de exemplu). Ceea ce nu e destul, dacă gîndim problema în ansamblu.

S.A. : Există chiar grupuri care vor să reconstituie, în plan istoriografic, paradigma național-comunistă.

A.Z.: Se poate înțelege de ce se întâmplă așa, pentru că sfera istoriografică comportă o strictă analogie cu fenomenul general românesc, în care schimbarea nu a fost destul de profundă pentru a determina soluții noi, de revizuire critică și reconstrucție. Disocierea de trecut este anevoioasă.

S.A.: Sigur... Și, prin ambiguitatea și rolul disciplinei, istoriografia chiar are o poziție ambivalentă, între științele umanistice și științele sociale „tari”, ca și în sensul în care canonul nu s-a revizuit destul. Seamănă oarecum cu științele umanistice în măsura în care o dezbatere despre canon s-a inițiat, dar nu a ajuns niciodată atât de importantă și nu a dat niciodată rezultatele pe care le-a dat acolo, ci mai curînd tinde să își reproducă în mod absolut neștirbit canonul de dinainte de 1989, ceea ce s-a întâmplat în domenii apropiate din științele sociale „tari” (științele juridice, științele economice), unde contestarea este aproape de zero. Lucrurile s-au petrecut aproape ca în domeniul științelor naturale: cine știa înainte să rezolve ecuații sau să disece șobolani, știe probabil să o facă și acum. În științele atât de marcate de izolaționismul național-comunist, științele juridice, științele economice, nu am observat nici un fel de contestație. Acolo, toată disciplina s-a regenerat spontan, toți cei care predau socialism științific sau economie centralizată sînt acum personalități de marcă ale drepturilor omului, economiei de piață și așa mai departe. Istoria, ca disciplină, foarte interesant, s-a plasat între cele două cîmpuri disciplinare și, încă o dată, și-a confirmat statutul „amfibiu”.

A.Z.: Este chiar vocația ei, dacă nu mă înșel, pentru că, fiind strîns legată de istorie, o secreție a istoriei reale, ea nu s-a putut îndepărta prea mult de realitatea istorică. A rămas pe o linie mediană, chiar în condițiile unor momente convulsive, spectaculoase, și încearcă să țină un anumit echilibru. Dar ai dreptate în privința exigenței de a nu prelungi această atitudine prea mult, este nevoie de o revizuire. Ea trebuie produsă pornind, evident, de la ce se întâmplă în lume și de la situația noastră specifică, de la faptul că, din 1989, a intrat totuși pe fagaș o generație nouă, care a făcut și studii în străinătate (ai încercat să definești situația lor într-un eseu care m-a interesat foarte mult). Acest tip de analiză trebuie extins, explorînd cît mai deplin posibilitățile existente. Să nu ne imaginăm minuni, pentru că

ele nu au cum să se producă, dar să stimulăm acele voințe de revizuire a discursului propriu și de reconsiderare a lui în limite discrete, modeste, așa cum se cere să fie istoricul.

S.A.: Evocam mai înainte existența unui gust public pentru istorie. Acesta a fost întreținut, în bună măsură împotriva scopului central al socializării comuniste, chiar de sistemul învățământului comunist. Referința istorică permanentă, care putea să ducă la saturație și la exasperare un public obișnuit, a rămas totuși prezentă, și există în imaginarul colectiv românesc al tranziției un loc în care discuția despre istorie se poate oricând insera, se poate oricând relansa. De altfel, există frecvent referințe istorice, conversația despre afacerile curente este saturată de ele, există o oarecare obsesie a trecutului. Bineînțeles, putem avea rezerve față de memoria colectivă a societății noastre, în sensul că ea a reținut inevitabil clișeele propagandei național-comuniste, în detrimentul unor lucruri edificatoare, importante, și ele constitutive de identitate, dar legate de experiența reală a trecutului național. Noi ar trebui, ca intelectuali cu prezență publică și ca istorici, să interogăm mai frecvent acest gust public pentru istorie și chiar să încercăm să-l modelăm. Să încercăm a servi setea populară de istorie cu o conversație inteligentă, nu specioasă, nu absconsă, ci inteligibilă, pusă într-o bună formă de comunicare, astfel încât să putem introduce în discursul public sistemul categorial și de referințe care, în lume, modelează astăzi o asemenea raportare la trecut. Fiindcă societățile occidentale, și ele, sînt saturate de referințe istorice. Civilizația de consum, subculturile de tineret, apariția mediilor electronice de comunicare în masă, revoluția informatică, a doua, a treia, a patra, a cincea industrializare nu au șters complet nevoia de rădăcini, de identitate și de istorie, nicăieri în lume. Deci nu ar trebui să ne găsim noi mai postmoderni decît occidentalii, în sensul în care ștergem cu buretele absolut totul și ne amintim, în cel mai fericit caz, o mitologie cu totul rudimentară și care, în fond, nici nu poate constitui temelia unei identități colective sănătoase.

Memorie, istorie, viitor

Memorie și istorie, 115-118 • pseudomemoria naționalistă, 118-119 • „trecuturi utilizabile”, 119 • Holocaust și Gulag, 119-120 • studiul istoriei recente în România, 120-121 • piața memoriei colective, 122-124 • despărțirea simultană de fascism, comunism și fuziunea lor, 124-126 • istoricii, activiștii memoriei și viitorul, 126-127 • România și Republica Moldova, 127-128 • integrarea minorităților în narațiunea istorică și în viitor, 129-130 • discurs istoric și pedagogie națională, 130-132 • piețele profesionale, 132 • fragmentare și solidarizare, 133-135 • oglinzi retrovizoare, 135-136 • violență, consens și contract, 136-138 • reconciliere și justiție retrospectivă, 138-139 • o viziune a viitorului, 140-141.

S.A. : La noi, discuția despre memorie și istorie se găsește la început. Dacă referințele istorice sînt omniprezente, ubicue, o discuție savantă (dar cu gândul la public) a acestei probleme se află încă la primii pași. Ați inițiat și dumneavoastră, la Institutul „A.D. Xenopol”, inclusiv prin revista *Xenopoliana*, o dezbatere pe aceste teme. Dar mie îmi face impresia că dezbateră nu a prins și mă întreb de ce. Ce ne lipsește ca să ne putem raporta la problematica „memorie și istorie”, la 12 ani după sfîrșitul comunismului?

A.Z. : Interesul public pentru istorie, cel puțin la publicul de o anumită vîrstă, cred că este o realitate și una care trebuie să ne bucure, în măsura în care nici istoria nu este ipostaziată în absolut și redusă la un discurs unic, ci e înțeleasă ca un exercițiu de gîndire asupra experiențelor consumate și ca o șansă de a regîndi și reprograma interesele proprii. În ce privește însă generațiile mai noi, mă tem că lucrurile nu stau chiar așa, cred că există o voință de rupere de trecut, un dezinteres legat de noile modele ale Occidentului, care sînt imitate cu frenezie, și, în același timp, de o anumită atitudine de refuz față de oferta instituțională existentă. De aici se poate ajunge la un clivaj, la o tensiune între lumea care încă mai are conștiința unui trecut, a unor valori specifice, și cei care par să devină

indiferenți la specificitate, la rostul propriu comunitar în lume. Sînt lucruri ce nu au fost adîncite destul, nu s-au articulat în discursuri care (fie-mi iertată formula) să mobilizeze puțin conștiința publică.

Ce e de făcut în această privință? Multe sînt de făcut, și eu cred că, dacă ar fi să căutăm o explicație pentru situația evocată, ea ne obligă să vedem ce se întîmplă de fapt cu școala, cu celelalte instituții formative, în ce măsură corpul didactic participă la crearea unui fond aperseptiv, totdeauna necesar într-o comunitate, la nivelul școlii, discuțiilor publice și așa mai departe. Or, nu mi s-a părut că între corpul de profesioniști care produc un discurs deja pluralist și între ceilalți există un dialog autentic, soluții de comunicare susceptibile să producă efecte de durată. Și aici, în fond, este o carență de structurare a intereselor, de instituționalizare a raporturilor dintre diferite categorii sociale, profesionale. Ne întoarcem, de fapt, mereu la aceleași probleme: carența instituțională, lipsa voinței de a depăși starea de inerție. Abia dacă pot să-mi explic de ce, după 1989, s-a creat o asemenea stare de autodenigrare, de acceptare benevolă a unor imagini excesiv de negative, nejustificate de o corectă analiză a lucrurilor, o stare răspîndită cu frenezie în mass-media, care a acaparat deja planeta prin distorsiuni și reduționisme specifice. S-a ajuns ca mai toată lumea să fie de acord că românul nu e bun de nimic, că trecutul lui nu e decît o serie de mistificări, că nu avem de a face, pînă la urmă, decît cu tentative de a ne construi și reconstrui un trecut nedemn. Problema ar trebui discutată mult mai serios, mai sistematic, de breasla însăși, ar trebui implicate instituțiile de resort și puse în situația de a garanta, pe cît posibil, efectele acestor discuții.

Încă o dată: numai la nivelul unor inițiative individuale sau chiar de grupuri restrînse nu se poate ajunge prea departe. Este nevoie de dezbateri publice, în care oamenii de meserie și cei din domeniile afine să se adune, să caute soluții, fiecare în branșa lui, dar avînd posibilitatea de a comunica, de a se reuni (instituțional, și nu la voia întîmplării, nu cînd ne apasă din nou disperarea și constatăm că se întîmplă lucruri inacceptabile, care trebuie neapărat respinse). Avem nevoie, nu mai puțin, de o conduită pedagogică, pentru că și ea trebuie să existe la nivelul unei comunități care se respectă.

S.A.: Fragmentarea memoriei reproduce, fără îndoială, fragmentarea societății noastre prezente. Există întotdeauna și în toate societățile

o luptă pentru un canon al trecutului sau pentru un trecut canonic. Toate societățile luptă pentru asta, iar în interiorul lor, diverse fracțiuni, facțiuni, grupuri de interese, școli de gândire construiesc „trecuturi utilizabile”, cum a spus cineva, pe care să-și articuleze identitatea prezentă și, eventual, un proiect de viitor. În România, din nefericire, absența unui proiect de viitor sau, mai bine zis, a unor proiecte credibile de viitor a exacerbat preocuparea pentru trecut, astfel încât există un paseism în rîndul unora dintre români (și dintre românii care se exprimă public), un paseism care ne reservește la nesfîrșit trecutul produs de vulgata națională, un trecut monolitic, organizat teleologic, organizat, pe de altă parte, conform categoriilor unui marxism vulgar, chiar și după ce referințele directe la Marx au dispărut, astfel încât avem de a face cu un fel de pseudomemorie națională, construită la nesfîrșit prin repetarea clișeeilor vulgatei, care creează o identitate xenofobă colectivă, la rîndul ei monolitică, fără nici un fel de legătură cu istoria așa cum s-a întîmplat ea de fapt, *wie es eigentlich gewesen*. Mi se pare o enormă trădare din partea istoricilor care încurajează acest lucru, o trădare față de societatea lor, pentru că istoricii care reproduc la nesfîrșit o vulgată a memoriei naționale, clișeizată și construită propagandistic, refuză concetățenilor lor dreptul de a-și aminti cu adevărat de unde se trag, cine sînt, ce s-a întîmplat în spațiul acesta înainte ca ei să se nască și cum s-ar putea găsi în trecut elementele care să ne ducă mai departe.

De pildă, în canonul memoriei sociale românești nu există aproape nici o minoritate (etno-națională, lingvistică, confesională). Am reușit să ștergem cu buretele într-un mod absolut brutal toate aceste memorii fragmentare, care erau odată organic integrate în memoria noastră colectivă. Istoriografia clasică din secolul al XIX-lea și din prima parte a secolului XX nu a făcut niciodată așa. Citești istoria orașelor românești medievale sau premoderne, pînă în secolul al XIX-lea și chiar pînă la al doilea război mondial, monografiile orașelor, comunelor și satelor și, din această literatură de istorie locală, uneori integrată în sintezele marilor noștri istorici, răzbate o lume plurală, o lume de identități multiple, dinamice, vii. Pentru mine – o lume fascinantă, în care găsim vectorii ce ne-ar putea lega astăzi de Europa. Există în trecutul nostru, care a fost, în procesul elaborării identității normative, pauperizat de vulgata națională, o extraordinară resursă de diversitate, din care noi ar trebui să ieșim îmbogățiți,

mai deschiși, mai pregătiți pentru această sfidare absolută ce stă în fața societății noastre astăzi, și anume integrarea în Europa.

Eu aveam în anii '80, pe cînd eram profesor de liceu, o sadică bucurie văzînd că literatura română, limba română, istoria se predau din ce în ce mai prost în școală și deveneau din ce în ce mai indiferente elevilor. Mă bucuram din următorul motiv: toată propaganda statului-partid național-comunist era articulată pe această pseudomemorie naționalistă, uneori șovină, a societății românești. Disparația referințelor cultural-istorice (cel puțin dispariția lor din mintea generațiilor tinere) era o condiție – mi se părea pe vremea aceea – pentru dispariția sistemului de propagandă național-comunistă. Pur și simplu, acei tineri, care nu mai citeau literatura română clasică, nu mai citeau despre istoria națională, deveneau imuni la propaganda național-comunismului, care păstrase foarte puțin din lupta de clasă, marxism și toate celelalte, și miza totul pe vulgata națională. După 1990, am fost tot mai puțin bucuros să văd că trendul a continuat și că, o dată cu această formă primitivă de globalizare în care a intrat România, a apărut o formă sinucigașă de conștiință istorică, prin care țara își șterge propriul trecut sau, mai curînd, revine la memoria colectivă a vulgatei, la rîndul ei sinucigaș, pentru că ne exclude din Europa, ne închide, ne izolează, nu ne apropie nici măcar de vecinii noștri, ca să nu mai vorbim de restul continentului.

În anii tîrzii ai comunismului, s-a produs o ruptură în imaginarul social, între viziunea individuală și populară despre prezent, despre viitor, despre trecut și ceea ce științele istorice reușiseră să producă, să genereze, să colporteze înainte. Astfel încît, astăzi ne găsim în fața unei situații publice în care canonul memoriei naționale este definit de supraviețuitorii și continuatorii național-comunismului. Pentru că istoricii occidentalizanți, dacă ar fi să luăm această tipologie brută și să o folosim în opoziție cu autohtoniștii, au propus mai ales un studiu tehnic, *werfrei*, cum ar spune Max Weber, obiectiv, al diverselor fragmente de trecut, iar cînd a fost să producă un fel de „mică filosofie a destinului național” (parafrazîndu-l pe Cioran) au produs o filosofie suicidală, filosofia despre care vorbeați mai înainte: o istoriosofie negativă autostigmatizantă. Societățile nu au nevoie de un asemenea trecut. Nu slujește nimănui persistența maniacală a acestei autostigmatizări. Aici eu aș vedea o demisie a

intelectualității din România, a intelectualității occidentalizante, care nu a reușit să impună un spirit critic la adresa trecutului, adică altceva decât autostigmatizare.

Asta s-a întâmplat. Asta ne-a făcut să devenim din nou prizonierii unui trecut utilizabil doar de către național-comuniști și de către continuatorii lor. În această confruntare simbolică, dar care este și profesională, și la nivelul discursului public, mă tem că occidentalizării au pierdut, deocamdată, partida. Pentru că ei, în loc să ia distanță față de retorica autodisprețului, care merge pînă la ura de sine, și în loc să întoarcă acest trend pentru a folosi autoscopia, tendința de a te autoanaliza, într-o manieră constructivă, au demisionat și au oferit societății numai această autostigmatizare, încît s-a constituit (fără ei) o nouă memorie colectivă, dominată de canonul memoriei produs de național-comunism. Eroii sînt amalgamați cu criminalii de război; îi prețuim pe marii noștri voievozi din Evul Mediu pentru multe dintre lucrurile bune pe care le-au făcut, fără să ne amintim deloc alte lucruri minunate, însă care nu se pot înscrie în sumarul vulgatei naționale, și (bineînțeles) fără să ne amintim cîtuși de puțin defectele, erorile, lucrurile omenești, prea omenești, care au ținut de epoca respectivă. Și așa mai departe. Traversăm așadar o criză a memoriei colective, așa că preocupările pentru istoria recentă se articulează cu greutate.

Aș vrea să vă aduc, pînă la urmă (după acest excurs, poate prea lung), la o întrebare destul de tehnică. Alain Besançon vorbea într-o carte a sa despre hipermnazia Holocaustului și hipomnezia Gulagului, analizând în termeni generici acest curent mondial, în orice caz occidental, din discuțiile despre istoria recentă. România s-a confruntat în anul 1990, în condiții de libertate, cu existența pe plan internațional a unui canon al discuțiilor despre memorie și istorie. Istoricii români nu au participat la elaborarea acestei noi paradigme. Am fost în izolare, am trăit sub cenzură, nu am putut niciodată să intrăm realmente în discuție. Cînd am putut să ne racordăm la ea, jocurile erau, într-un fel, făcute: era prea puțin loc pentru memoria cea mai traumatizantă a trecutului nostru recent, ea nu se putea discuta decât schematic. Spațiul de discuție care ni se lăsa la dispoziție era un spațiu al discuției legate de Holocaust. Asta a făcut ca în România, pînă în momentul vorbirii, să nu avem o discuție modernă despre

memorie și istorie. Nici la nivel teoretic nu avem ceva substanțial, și nici la nivelul aplicațiilor practice. Este un haos total, o confuzie generală din care lipsește vocea profesionistului critic. Dumneavoastră, care sînteți și supraviețuitor al represiei comuniste, ca și alții care au cunoscut, măcar din cărți, această experiență, aveți de jucat un rol important: cred că a venit momentul ca societatea românească să-și reamintească trecutul recent, să nu mai fugă în trecutul cel mai îndepărtat pentru a-și purta luptele sale curente, simbolice și politice, prin intermediul imaginii lui Mircea cel Bătrîn. Unde sîntem noi acum (breasla, dar și societatea) în abordarea istoriei recente?

A.Z.: Nu se poate simplifica o asemenea problemă prea mult, fără riscul de a da o imagine falsă a eforturilor existente în acest domeniu. Cred că există totuși o preocupare reală, forme instituționale care au deja un asemenea program de recuperare a memoriei recente și de a găsi forme de drenaj sistematic. Mai remarc faptul că și aici asistăm la o disproporție între inițiativele individuale sau de grup și ceea ce au dorit să facă instituțiile statului. Avem un Institut Național de Istorie a Totalitarismului, dar nu știu să fi existat vreo tentativă de a sistematiza convingător rezultatele și de a le face publice. Există documente acolo, o revistă, cărți de tot felul, dar nu și dezbaterile la care te-ai referit și care era indispensabilă. Dimpotrivă, inițiative s-au putut produce în grupuri marginale, la Timișoara, la Iași, la Cluj, dar tot în forme restrînse și fără publicitatea necesară, fără să angajeze în fond conștiința publică. Din nou trebuie să remarc o carență instituțională, fiindcă toate lucrurile acestea, limitate la demersuri de grup, nu pot să meargă prea departe. Există un Institut de Istorie Orală la Cluj, cu preocuparea de a analiza și a pune în circuit public datele de istorie recentă, există acolo și o revistă, s-au publicat volume tematice, ca și la Timișoara, cu sprijinul unor fundații străine. Au apărut unele cărți de analiză, au fost inițiate și cîteva reuniuni de caracter mai larg, care au permis dezbateri relative la spațiul românesc, dar și analogii cu spații vecine. Radiodifuziunea are un departament de istorie orală, Academia Civică desfășoară de mult o activitate prodigioasă, iar Institutul Român de Istorie Recentă și-a asumat de curînd misiuni analoage. Asemenea preocupări există și la Iași, unde Institutul de Istorie a cunoscut de la începutul anilor '90

o semnificativă deplasare de la istoria mai veche spre istoria recentă (aș spune că acesta este chiar punctul forte în momentul de față). A existat aici un nucleu menit să se ocupe de istoria imediată, dar nu s-a bucurat de sprijin eficient și nu s-a putut dezvolta în mod convenabil, iar revista *Xenopoliana* a fost gândită de la începutul noii etape, în primii ani ai deceniului trecut, tot ca un instrument care să provoace breasla la o reflecție mai sistematică asupra marilor teme, inclusiv istoria recentă și opoziția evocată mai înainte. Aceste lucruri au rămas însă oarecum într-un cerc restrâns, abia dacă se cunoaște numele revistei în societatea mai largă, mă refer la cea cu acces la carte și cu interes pentru mișcarea de idei.

Se poate vorbi despre o lipsă de comunicare, dar și de ineficiență în modul de a prezenta rezultatele unei activități. Dacă cineva ar dori acum să examineze mai din aproape ce s-a întâmplat în tot acest ultim deceniu, am vedea că există manifestări destul de importante, care ar merita să fie puse în valoare mai bine. Aș aminti (se cuvenea poate să încep cu ea) o inițiativă a societății civile, la București, unde Ana Blandiana și Romulus Rusan, între alții, au pus în operă un întreg sistem de legături și reuniuni care să adune supraviețuitorii vechiului sistem concentraționar împreună cu oamenii de specialitate, istorici (din păcate prea puțin profesioniști), politologi, sociologi etc. care să contribuie la o explicare mai completă, mai nuanțată, a trecutului imediat, pentru a recupera această memorie colectivă, produsă de istoria recentă. Au ieșit pînă acum zeci de volume. Apare periodic și o publicație, *Analele Sighet*, ajunsă deja la volumul nouă – toate acestea există și sub raportul faptelor și al analizelor, chiar dacă ici-colo ele nu satisfac (tocmai pentru că nu sînt produse întotdeauna de profesioniști), dar asta nu are importanță, într-o dezbatere publică trebuie să luăm în calcul și mărturia directă, oricît de subiectivă și de secvențială, alături de tentativele profesionale de a restitui aspecte, teme, momente, figuri, tot ce merită a fi luat în seamă, pentru a ne înțelege pe noi înșine, ca indivizi și comunitate, în spațiul istoriei recente. Există o mulțime de lucruri pe baza cărora s-ar putea produce acum analize mai serioase, mai interesante, pentru înțelegerea dimensiunii specifice a sistemului totalitar din România.

S.A.: Aș vrea să aduc în discuție o problemă legată de ce spuneți, într-un mod mai tehnic. Ea are două aspecte. Primul ține de concurența

pe piața memoriei colective între grupuri foarte diferite, cu diverse (uneori polare) interese, filozofii, ideologii, proiecte politice. Acest lucru este valabil în toate societățile. E o competiție în care sînt angajați profesioniștii studiilor istorice, politicienii și grupurile lor de sprijin și, în fine, un grup foarte eterogen, care se clasează între grupurile amintite mai sus, activiștii civici ai memoriei, între care, în România, îi găsim în primul rînd pe militanții Alianței Civice. Adică acești activiști civici ai memoriei, pe care o distinsă colegă de la Columbia University, Carol Gluck, îi numește *memorians*, spre deosebire de *historians*. Le-aș spune deci în românește, pentru prima dată, *memorici*, pentru a păstra aluzia la *istorici*. Sînt oameni ce promovează anumite viziuni despre trecut, pentru care au un interes existențial. Sînt grupuri care se găsesc peste tot: veteranii de război, supraviețuitorii lagărelor naziste, supraviețuitorii închisorilor comuniste, mamele și bunicile de *desaparecidos* din Argentina, rudele victimelor și supraviețuitorii *apartheid*-ului. Pe de altă parte, avem o situație pe care România o moștenește de la național-comunism și nu a fost rezolvată nici pînă astăzi. La început, un monopol absolut, astăzi, o situație de cvasi-monopol asupra resurselor de stat, controlate de grupul istoricilor național-comuniști: institutul de istorie militară, trecut prin prefaceri, ajuns astăzi altceva; institutul de istorie al partidului, alte instituții, catedrele de istorie a românilor, toate erau dominate în departamentele lor de istorie contemporană de servitorii cultului lui Ceaușescu și de specialiști care în linii mari aparțin național-comunismului. Este o problemă foarte serioasă, o supraprezență, statistică, publicistică și mediatică a acestui grup, care și în momentul de față este probabil majoritar în comunitatea celor ce se ocupă de istoria recentă, numită pînă în 1989 „istorie contemporană”.

Pentru a introduce pe piața discursurilor publice din România o nouă viziune despre memoria colectivă, una modernă, plurală, una care să nu fie direct dependentă de ideologia național-comunistă, trebuie făcute eforturi, și pînă astăzi nu cred că, instituțional, am ajuns prea departe. Cunosced aceste nuclee în diferitele universități românești, în institutele de cercetare, știu că există și o activitate de bună calitate. Chiar și Institutul de Studii asupra Totalitarismului produce ocazional lucruri utilizabile. Dar lipsește în momentul vorbirii o interfață, o instituție care să aibă vocația de coagulare a unei

discuții, chiar a unei dispute publice privind istoria recentă. Noi doi sperăm că Institutul Român de Istorie Recentă, sub direcția colegului și prietenului nostru Andrei Pippidi, își va manifesta această vocație, iar conferința mai recentă (la care eu, din păcate, am lipsit) de la institutul amintit, din iulie 2001, a încercat să inițieze crearea acestui mediu, în care diversele fragmente de trecut, viziunile (eventual) conflictuale asupra trecutului recent sau mai îndepărtat să poată dialoga. Cred că este singura formulă de ieșire din izolarea reciprocă în redutele unor discursuri reciproc excluse, pentru a încerca să angajăm o discuție publică, un mediu de comunicare, mai întâi pentru profesioniști și apoi, în cercuri tot mai largi, pentru un public educat și pentru societate în ansamblul ei.

Credeți că avem, în momentul de față, resurse pentru a face un asemenea lucru? A trecut destul timp de la 1989 pentru ca să putem lansa și la noi, după modelul Germaniei, procesul despărțirii de trecut, *Vergangenheitsbewältigung*?

A.Z.: Mă tem că este încă prematur să vorbim despre o asemenea despărțire, din moment ce arhivele Securității sînt încă la dispoziția Securității oculte, SRI, și din moment ce accesul la dosare este încă atît de dificil, parțial, și în condiții ce nu asigură deloc un contact cu documentele veritabile. Cred că poziția noastră este mai precară decît a altor țări aflate pînă în 1989 în aceeași situație, dar nu înseamnă că trebuie să disperăm, de vreme ce există deja, cum spuneam, anumite nuclee, anumite forme instituționalizate care, treptat, produc o igienă a memoriei, o recuperare a ei și o instrumentalizare pe direcții pe care le-am dori fecunde la nivel național. Sigur, trebuie să ne preocupăm ca între aceste nuclee să existe o comunicare reală, cum se și încearcă în ultimul timp. Ai evocat ceea ce s-a petrecut de curînd la Institutul Român de Istorie Recentă, a fost acolo un coleg de-al nostru, Cătălin Turliuc și am deja la îndemînă o broșură elaborată de institutul respectiv, tocmai pentru a defini rețeaua de interese existente la ora actuală și a sugera astfel modalități de articulare a unui program comun. Firește, lucrurile acestea cer timp și există rigori profesionale care nu se pot manifesta în orice împrejurare. Ele au nevoie de un anumit climat, de o reglementare, de o instituție care să servească activitatea respectivă. Cred că putem spera la o schimbare treptată a mentalității, la dislocarea blocului istoriografic despre care

vorbeai, care e încă foarte activ și foarte puternic, pentru a lăsa loc unui discurs mai respectuos față de realitate, mai permisiv în ceea ce privește posibilitatea de a interpreta pluralist trecutul imediat.

S.A.: Noi, din nefericire, trebuie să ne „despărțim” simultan de trecutul legionar și antonescian, precum și de cel comunist. Asta face despărțirea măcar de două ori mai grea, decât a fost cazul despărțirii de Germania hitleristă. Germania, aflată sub ocupație americană, a fost încurajată pe toate căile și în toate felurile ca să se despartă de trecutul ei nazist.

A.Z.: Tot din păcate, cele două discursuri au și fuzionat la noi multă vreme (ca să nu spun că și în clipa de față), lucru semnificativ pentru ceea ce ni se întâmplă de fapt. Extremele, stînga și dreapta, se întîlnesc, colaborează, sînt cointeresate să păstreze lucrurile în nedisociere, indistinție, confuzie, fapt susceptibil de urmări periculoase. Mie mi se pare extrem de elocvent faptul că un P.P. Panaitescu a putut să pledeze la sfîrșitul celui de al doilea război mondial pentru cooperarea dintre legionari și comuniști, printr-un acord care să facă posibilă nu numai coexistența, dar și o fraternitate între stînga și dreapta. Sigur, nu i-a mers nici lui prea bine în perioada care a urmat, dar el rămîne semnificativ în interiorul istoriografiei, în aceea istoriografie care a dorit să fie și politică, iar în măsura în care a făcut politică a trebuit să facă și compromisuri, să producă gesturi inadmisibile pentru cei deprinși cu o rigoare profesională, cu o anumită severitate a spiritului, cu nevoia de a construi pe temelii cît mai solide.

S.A.: Eu cred că această dispută pe marginea trecuturilor, pe care fiecare dintre grupuri vrea să și le amintească într-un anumit fel, are o importanță cardinală pentru întreaga breaslă istorică din următorul motiv: societatea românească și-a propus, inclusiv prin intermediul sistemului său politic, o schimbare dramatică de curs prin enunțarea dorinței de a se integra în Uniunea Europeană și în NATO (numite la noi insistent, parcă fiindcă nu ne vine să credem, „structurile euro-atlantice”). Și în această direcție avem mai multe grade de falsitate, dublu limbaj, bovarism. Avem un grup destul de consistent de activiști civici, intelectuali publici și politicieni prooccidentali care pledează pentru o integrare rapidă în structurile amintite, o integrare

superficială în același timp, dar care trece în cazul unora dintre ei printr-o pledoarie de cele mai multe ori explicită pentru redefinirea interesului național. Există, pe de altă parte, un nivel al birocrăției înalte de stat, care se complăce într-o formă de minciună de stat, într-o formă de mitologie politică în care nici ei nu cred și pe care insistă să o reproducă la nesfârșit în spațiul public, pentru a încerca să-și păcălească nu atât societatea (care nu-i crede), cât partenerii occidentali, ce sînt pe bună dreptate relativ rezervați în momentul în care văd că foștii naționali-comuniști, educați și crescuți în dublitate, perorează la nesfârșit pe tema „integrării euro-atlantice”.

Ce văd că se întîmplă? Cînd s-au făcut, de către unii activiști civici în domeniul integrării europene (Gabriel Andreescu, Renate Weber, Valentin Stan și alții), primele studii ce au discutat într-un mod obiectiv chestiuni cardinale (problema Basarabiei, de pildă) și cînd s-a emis pentru prima dată în spațiul public românesc ideea că interesul național este schimbător, că el se articulează mereu în funcție de așteptările și nevoile societății reale, lumea a fost extraordinar de șocată, deoarece în studii de acel tip s-a pledat pentru o abordare pragmatică a chestiunii raporturilor noastre istorice cu Basarabia și pentru o folosire inteligentă a proceselor de integrare europeană, chiar înainte ca noi să devenim membri (într-un viitor incert), pentru a stimula apropiere tot mai mari și o integrare *de facto* a celor două state suverane. Această abordare era mult mai inteligentă și mult mai pragmatică, aș spune eu, decît tiradele despre „podul de flori”, în care erau angajați politicienii național-comunismului și corespondenții lor basarabeni. În linii mari, vorbesc despre Adrian Păunescu și Corneliu Vadim Tudor, pe un mal al Prutului, sau Grigore Vieru și Leonida Lari, pe celălalt (pînă cînd le-a venit bine să imigreze aici), pentru a personifica această antantă a național-comunismului și gorbaciovismului basarabean.

Cred că, dacă sîntem consecvenți și dacă dorim într-adevăr integrarea europeană, aceste dezbateri privind memoria națională au o pondere formidabilă, pentru că în dezbaterile profesionale și civice privind memoria noastră recentă putem găsi elementele cu care să ne construim un scenariu de viitor, o politică națională de integrare europeană, bazată pe o redefinire a interesului național, care să spună pe scurt: „dorim prosperitate, societate deschisă și identitate

națională”. Aceste trei elemente trebuie articulate, pentru că ele sînt, cred eu, elementele interesului național, ceea ce își dorește societatea. Oamenii de rînd înțeleg mai bine ce înseamnă prosperitate, oamenii cu o educație mai bună și angajați în sfera publică înțeleg foarte bine ce înseamnă societate deschisă, cu toții înțeleg ce e aceea identitatea națională. Inclusiv oamenii de afaceri, pe măsură ce intră tot mai mult în legalitate, dacă și cît intră, pot subscrie la aceste principii.

Aș vedea în acest proiect de redefinire, de discuție a interesului național un mare rol pentru istorici și pentru intelectualii publici, în general. Or, în acest punct, nu mi se pare că istoricii și intelectualii noștri publici fac mare lucru. Cred că societatea nu aude de la ei destul, nu aude de la istorici ce ar trebui să audă: elementele din trecutul nostru istoric, recent sau mai îndepărtat, care ne dau speranța că, într-o istorie ce are continuități și rupturi, am putea totuși să ne imaginăm cu adevărat alături de Occident, angajați într-un înalt proiect de civilizație, de la care am fost ruși timp de 50 de ani, însă către care am tins în momentele cele mai faste ale istoriei noastre naționale. Cred în proiectul Uniunii Europene; chiar dacă nu vom ajunge în viitorul sondabil la apartenență deplină la Uniunea Europeană, forme de integrare vor exista mereu. Dar, în ideea acestui viitor, care mi se pare singurul plauzibil și singurul dezirabil (imediat îți imaginezi scenariile contrare și înțelegi unde sfîrșești: nu ne mai oprim pînă la Vladivostok în momentul în care începem să ne imaginăm altceva: sau pînă la Stambul...), cred că ar trebui să începem să pledăm pentru o reconsiderare critică a trecutului nostru recent și mai îndepărtat. Istoricii nu prea participă la această discuție. Astfel că, am văzut recent într-un volum editat de Polirom, *Un concept românesc privind viitorul Uniunii Europene*, pe cineva care făcea cu ingenuitate propuneri geopolitice pentru o federație danubiană sau pentru rolul României de lider regional în Balcani, aparent fără să știe nimic despre trecutul acestei chestiuni, care are și bune, și rele. Ideea de lider regional în Balcani nu i-a venit lui Emil Constantinescu prima dată (sau consilierilor săi cu studii de istorie). Ea are un trecut, cu lucruri foarte bune, cu gafe monumentale, cu promisiuni și cu eșecuri. Or, e regretabil că istoricii nu participă la această conversație, în care ei ar trebui să vină nu doar cu notele de subsol de natură cultural-istorică, ci și cu o interpretare care să

servească politicianilor în momentul cînd aceștia își elaborează strategiile geopolitice și de integrare.

A.Z.: Istoricii depind și ei de climatul unei societăți, au propriile lor determinații din interiorul profesiei, dar și din afară. Poate că se exprimă excesiv de timid, totuși au o atitudine sau au manifestat atitudini de-a lungul deceniului trecut vizavi de problematica identității naționale, chestiunea integrării euro-atlantice și așa mai departe. Chiar aici, în institutul unde ne aflăm, aceste discuții au fost la ordinea zilei și prin comunicări publice, și prin dezbateri. Apoi *Xenopoliana* are cîteva numere referitoare la problema identității. Am organizat nu demult și o dezbatere pe aceeași temă, preocupări îndeosebi de dilemele basarabene în trecutul apropiat și în prezent. Eu însumi am adunat într-un mic volum reacțiile la problematica respectivă, intitulînd acel opuscul *Impasul reîntregirii*, socotind că ne aflăm numai în impas, dar în cadrul unei evoluții ce va trebui să ducă din nou la articularea acestei lumi românești într-un stat care să fie în deplină consonanță cu valorile europene, cu logica integrării. România cu Moldova istorică este diferită de o Românie fără Moldova, fie și din motivul că respectul față de trecut, de cultura și imaginea proprie cere să nu uităm că o parte din noi a fost amputată sever, în mai multe momente ale istoriei, și am ajuns acum să nu mai știm ce se întîmplă cu acea parte, care se află în plină confuzie, în continuă căutare a unei identități, dincolo de retorica obișnuită a spațiului politic. După două secole de dominație străină, de comunicare dificilă cu corpul etnocultural mai mare, se întîmplă lucruri importante, mutații care contează într-un moment cînd trebuie să ne regăsim traseul bun în istorie și să impunem soluții favorabile devenirii noastre.

Sigur, istoricii ar trebui să facă mai mult. Poate că, din ce s-a întîmplat după 1989, ar fi cîteva concluzii de tras, dar, încă o dată, inițiativele trebuie să vină nu numai din partea istoricilor, care au un anumit tip de discurs, un gen propriu de analiză; în momentul cînd ating istoria prezentă și interesele din jur, ei intră sub semnul contestației. Oamenii politici ar trebui să imagineze soluții de comunicare cu istoricii, de folosire a travaliului istoriografic pentru a limpezi spațiul politic, spațiul social. Or, aici nu a fost o voință clară, de la început. Retorica „podului de flori” nu era o fatalitate. S-a întîmplat așa numai pentru că atît la București, cît și la Chișinău erau echipe

de politicieni care nu doreau realmente o aliniere și mimau doar comunicarea simbolică, pentru a o refuza în planul construcțiilor politice. Și asta s-a văzut de-a lungul timpului, nu s-a îndreptat nimic, nici măcar atunci când o guvernare creștin-democrată și liberală părea în măsură să impună un traseu mai bine gândit, care să producă rezultatele dorite. Nu aş pune problema respectivă sub semnul impa-cienței, care poate fi neproductivă, dar cred că problema trebuie să fie clar formulată, altminteri nu se poate obține nimic. Să nu uităm, s-a vorbit despre imposibilitatea adoptării formulei germane, cu o republică federală care înghite landurile răsăritene.

S.A.: România nu e federală, e supercentralizată și nu e prosperă!

A.Z.: Exact, și România nu era nici liberală, comunismul nu-și epui-zase resursele, iar dorința de integrare europeană părea doar un element de retorică în relațiile externe. Între timp, cred că lucrurile s-au schimbat puțin, există o presiune care face din România un element ce trebuie asimilat, încet, încet, cu toate opozițiile ei, cu toate distorsiunile produse aici. Până la urmă, este însă un drum pe care România trebuie să se angajeze, ceea ce-i obligă chiar și pe cei din vechiul aparat, care acum vor trebui să intre în joc. Nu se poate mima la nesfârșit.

S.A.: În privința Basarabiei, singura voce publică în limba română care a conturat un fel de viitor (mișcător, însă delirant) pentru acest teritoriu este Paul Goma, în unul dintre interminabilele sale volume. Are el un fel de utopie sau ucronie, care se numește Nistria și care construiește într-un mod oarecum fiziocratic un fel o Basarabie prosperă, ceea ce ni se pare nouă un fel de contradicție în termeni. Nistria nu a fost discutată, după părerea mea, nici de istorici, nici de specialiști în relațiile internaționale, fiindcă ei nu citesc de regulă literatură. Este o viziune arcadian-fiziocratică foarte emoționantă, foarte frumoasă, bine scrisă. În mediul profesional al istoricilor nu am întâlnit până acum o pledoarie pentru integrarea Basarabiei care să țină seama de realitatea complexă de acolo, și anume de existența unei diversități etnice și lingvistice. Pledoariile pentru integrarea Basarabiei și, în momentele mai exaltate, pentru unirea Basarabiei cu România – mai corect, a Republicii Moldova cu România – s-au făcut în numele exclusiv al grupului etnicilor români de acolo, fără a se ține seama de nevoile și realitățile celorlalte grupuri.

Aici cred că istoricii ar trebui să aibă un cuvînt de spus, pentru că ar trebui să reamintească societății și clasei politice că România Mare a avut o performanță proastă în privința tratamentului la care au fost supuse minoritățile. România Mare s-a „trezit” cu 28% minorități, după ce Regatul avusese doar 8%. Climatul internațional de atunci nu favoriza un interes pentru minorități, ba dimpotrivă. România, din punctul acesta de vedere, nu este excepțională. Nu trebuie să ne punem cenușă în cap la nesfîrșit, trebuie să regretăm acel tratament aspru rezervat minorităților și trebuie să condamnăm în special excese și chiar crimele ce s-au produs către sfîrșitul perioadei interbelice, în primul rînd împotriva evreilor și, pe o scară mai mică statistic, împotriva țiganilor. De asemenea, trebuie să regretăm faptul că România interbelică nu a știut să acomodeze minoritatea maghiară într-un mod convenabil. Minoritatea germană nu a avut prea mare nevoie de sprijinul statului român, pentru că, devenind un fel de „coloană a cincea” a celui de al III-lea Reich, ca peste tot în regiune unde erau astfel de enclave, au devenit un fel de minorități dacă nu hegemonice (cum fuseseră ungurii), în orice caz, minorități favorite. Pentru ei, discriminarea pozitivă s-a aplicat înainte de a exista conceptul.

Acum și pe viitor, problema se pune cu totul altfel. Există o sofisticată retorică internațională și chiar un nou aparat conceptual elaborat pentru tratamentul minorităților. Sînt, în general, împotriva ideilor de discriminare pozitivă și de drepturi colective, deoarece eu cred că modernitatea politică este bazată pe drepturile individuale și că filozofia constituțională a statului național este construită exclusiv pe ideea de drept individual (și doar prin abuz se extinde la drepturile întregului popor, văzut ca o entitate monolitică, mono-etnică). Am impresia că istoricii și intelectualii noștri publici (istoricii ar fi fost cel mai bine echipați, fiindcă erau un corp profesional destul de numeros, spre deosebire de politologi, de exemplu, care au apărut oarecum peste noapte, prin reciclări sumare, prin formații destul de rapide, într-un interval destul de scurt) ar fi trebuit să articuleze în această discuție publică despre Basarabia faptul că trebuie să ne gîndim serios la ce putem să facem sau cum am putea deveni atrăgători, înainte chiar de a avea prosperitate economică, pentru consistentele grupuri minoritare etno-lingvistice din Basarabia.

Ceea ce ar trebui să ne reamintească una dintre puținele performanțe pozitive ale României de după 1990, și anume tratamentul pe

care statul nostru, cu toate tribulațiile sale post-revoluționare, a știut să-l asigure, destul de consecvent, minorității maghiare, cea mai organizată (nu știu dacă și cea mai numeroasă) minoritate etnică din România. Cred că este o experiență românească pozitivă, nu numai în opoziție cu Balcanii, unde se produc lucruri cu totul diferite (e ușor să faci mai bine decât să declanșezi un genocid). Am oferit dacă nu un exemplu, cel puțin o ilustrație a unei atitudini inteligente, dincolo de tiradele șovine și de suprareprezentarea politică a unor grupuri cu mesaje șovine și în speță antimaghiare, ajunse la proeminență națională și din alte motive (sau poate în primul rînd din alte motive). Noi ar trebui să punem această chestiune în balanță și ar trebui să inițiem o discuție publică în care să relevăm existența unei experiențe pozitive, să ne arătăm și nouă înșine că am făcut mai bine decât a făcut România în anii '30. Că sîntem pregătiți instituțional și chiar mental pentru un pluralism destul de avansat. Lucrurile acestea, negocierile de drepturi colective, nu merg nicăieri prea ușor. Occidentul, care ne dă lecții, are și el problemele sale, acolo unde minoritățile au subzistat și nu au fost distruse înainte să apară discuția despre drepturile minorităților (cazul Franței, de exemplu). Este o experiență prețioasă, care ne-ar pune și pe noi într-o lumină mai bună, în primul rînd față de noi înșine, și cred că ar produce o lecție în timp. Fiindcă oamenii obișnuiți ar putea să înțeleagă că nu doar antagonismul ne caracterizează, nu doar refuzul alterității. Ar trebui să ne reamintim de istoria noastră, care este o istorie a pluralismului – pluralism cultural, lingvistic, etnic, religios. Și acest lucru trebuie readus în conștiința publică. Ar trebui să existe, pentru o perioadă, un fel de *bipermnezie* a acestui pluralism, ar trebui să ne amintim foarte mult, poate mai mult decât ar fi normal într-o societate așezată, de toate aceste elemente din trecut, care ne dau o speranță. Românii n-au fost angajați doar în genocid și discriminare împotriva minorităților, ci au știut să trăiască în societăți plurale. Orașele noastre, de pildă, sînt cea mai bună dovadă în acest sens.

A.Z.: Ai dreptate, pentru că discursul istoric trebuie să fie în același timp și o pedagogie națională, în măsura în care valorifică bine experiența trecutului și încearcă să o pună la lucru într-o anume perspectivă. Desigur, nu e numai treaba istoricilor. Mi se pare că aici primul rol aparține științelor politice, iar analize asupra trecutului

foarte apropiat apar deja în *Sfera Politicii*, în revista 22, în *Polis* și alte publicații, unele de caracter chiar mai aplicat cu privire la minorități și problematica identitară. Oricum ar fi, trebuie să imaginăm o modalitate de a pune în dialog analiza diacronică cu analiza structurală, orizontală, care trebuie făcută din mers și în permanență (cum cred că se și întâmplă). Și avem motive să ne bucurăm, întrucât ceea ce s-a produs în ultimul deceniu este absolut remarcabil, dacă ne gândim că s-a petrecut imediat după întreruperea discursului monolitic asupra unui trecut care, și el, trebuia să fie unic, precum discursul oficial. Este, cred eu, o evoluție notabilă, chiar dacă nu ne-a satisfăcut sub raportul cadenței, fiindcă nu ne-a pus într-o sincronie comodă cu vecinii noștri și cu așteptările apusene. Sînt costuri pe care trebuie să le acoperim, dat fiind că am avut un anumit regim aici, cu un discurs înșelător și confuz pe teme naționale, discurs ce a făcut ca o parte din societate să se simtă solidară mai degrabă cu el, decît cu nevoia de a produce un pluralism real, inclusiv în istoriografie.

Datoria istoricului trebuie conjugată acum mult mai bine, mai coerent cu ceea ce se întâmplă la noi în analiza de tip antropologic, sociologic, politologic. Și aici observ că breasla istoriografică a rămas puțin în urmă, ea iese din cînd în cînd pe scenă pentru a reacționa punctual sau pentru a răspunde la provocări, neavînd însă un program consecvent la nivel național. Între grupurile ce fac demersuri semnificative nu există legături sistematice, instituționalizate, care să asigure și rezultatele așteptate. Se vorbește despre „front”, despre „breaslă istoriografică”, dar mă întreb: a funcționat această breaslă vreodată? Nu, cred că nu. La începutul secolului XX s-a înființat o Societate a Istoricilor Români, care a fost foarte anemică, pentru că au venit crizele, războiul și așa mai departe. După un secol, trebuie să o luăm de la început în același sens.

Ar trebui, cu alte cuvinte, să imaginăm și să punem la lucru un comportament de breaslă, ceea ce înseamnă instituționalizarea activităților și organisme care să producă soluțiile necesare într-un moment sau altul. Îmi amintesc că, spre finele vechiului regim, am fost puțin în Polonia și mi-a fost dat să discutăm cu colegii de acolo probleme de interes comun în cadrul unei comisii mixte. Ei bine, într-o sală vecină se desfășura un fel de congres al istoricilor poloni,

ajuns la a nu știu cîta ediție. Acolo, în plin regim comunist, breasla exista, se manifesta ca atare, fie și limitată ideologic, fie și obstrucționată din cînd în cînd, fie și descurajată sau pusă în dificultate; acele comportamente au putut fi adaptate apoi la noile împrejurări, pentru a putea servi mai bine istoriografia. La noi nu a existat așa ceva. Societatea Istoricilor era aproape o ficțiune, ea scotea doar o publicație prin bunăvoința unui grup mai interesat și făcea propuneri de participare la congrese sau pentru anumite misiuni specifice. Nu s-a putut, din păcate, ajunge la formule de solidaritate în lumea istoricilor. Vorbeam despre Apel, acolo se prevedea și o asemenea formulă, care a rămas literă moartă. De aici decurge, bineînțeles, și dificultatea de a vorbi astăzi despre un comportament al breslei; există doar grupuri de oameni ai meseriei, care lucrează într-un institut, la o facultate, într-un centru etc., dar nu se poate spune că la nivel național avem articulări semnificative.

S.A.: Iată un lucru pe care mai mulți intelectuali români din cam toate disciplinele l-au deplîns întotdeauna: dificultatea cu care, în România, s-au constituit piețele profesionale, atît spațiul de comunicare mai larg, multidisciplinar, cît și cel din interiorul disciplinelor și subdisciplinelor. Aceasta este o carență endemică în România, din nefericire. Suferim de enclavizare, o ghetoizare, o fragmentare excesivă a acestor spații socio-profesionale care, mi se pare, s-a accentuat după 1990. Pe de o parte, a apărut din nou, după patruzeci și ceva de ani de cenzură ideologică, o libertate de expresie care a prilejuit exprimarea publică a dezacordurilor, polemicilor sau chiar opozițiilor ireductibile între diversele fracțiuni ale lumii academice și culturale. Înainte de 1989, stăteau în același institut, participau la aceleași sesiuni de comunicări oameni care erau despărțiți absolut de toate convingerile lor ideologice și culturale. După 1990, tot spațiul public s-a fragmentat pe măsură ce a devenit liber, așa încît exprimarea tuturor acestor diferențe s-a putut face pînă la paroxism. Este o realitate a societății în ansamblul ei. Românii au putut comunica în fine, au avut ocazia să iasă din regimul duplicității și să spună (în) ce cred. Surpriza generală a fost că oamenii voiau lucruri foarte diferite, într-adevăr, iar lucrurile acestea diferite, utopiile individuale „la purtător”, nu au fost organizate de clasa noastră politică și de lumea noastră intelectuală într-o sferă publică, plurală, dar agregată în jurul unor obiective naționale.

Nici în ziua de astăzi nu avem proiecte care să ne scoată din marasm, să ne ducă mai departe. Dar fragmentarea s-a accentuat, pe de altă parte, și ca o consecință neintenționată a dependenței aproape exclusive de resurse externe a cercetării, a producției de carte și publicații. Problema s-a accentuat, am observat-o și în mai multe domenii mai recente, cum ar fi politologia, unde antagonismele sînt poate și mai frapante. Avem de-a face cu grupări ireductibile, pe o piață de fapt foarte îngustă, cu un număr redus de actori, aflați într-o competiție acerbă pentru resurse instituționale, de regulă occidentale, astfel încît este aproape imposibil să obții „oglinnda” unui domeniu, chiar restrîns numeric și recent ca istorie instituțională, pentru că toată lumea luptă să monopolizeze un anumit canal de resurse, spre a-și asigura subzistența fizică, continuitatea și propășirea academică, „autoreproducerea”. Cred că momentul este prost pentru o nouă dinamică de federare, coagulare și dialog profesional; totuși, trebuie încercat. E bună ideea unei întâlniri naționale a istoricilor noștri, după modelul german sau, eventual, după modelul american, mamut, cu sute de participanți. E nevoie însă de un ajutor din partea statului, fiindcă foarte puțini oameni și-ar putea suporta personal costurile participării. Poate fi un congres itinerant, care să meargă în fiecare an în altă localitate. Poate congresele de studii românești, atunci cînd se țin în România, sînt un fel de Ersatz pentru o asemenea întâlnire, însă tematica lor, oricît de largă ar fi (și Paul Michelson are grijă să o facă foarte largă și comprehensivă), ar trebui extinsă, pentru a include și pe cei ce nu lucrează pe subiecte românești. Asemenea reuniuni ar putea genera o sănătoasă ierarhie internă. Nu pierd din vedere că și ierarhia valorică a fost mult afectată de ingerințele – salvatoare – ale finanțărilor externe, deoarece mecanismul a încurajat personaje ce aveau spirit de întreprindere în primul rînd, dar nu întotdeauna și nu în mod necesar calitate profesională, ceea ce a dus la extrem de multe neînțelegeri, chiar resentimente și efecte perverse în sistem. Eu aș pleda pentru o reconstituire sau reconstrucție (în timp, bineînțeles) a unei piețe profesionale comune, care să nu fie atît de polarizată, în care polemicile, chiar acerbe, să aibă loc, dar într-o manieră urbană, în interesul general al mersului înainte al societății.

Îmi amintesc conversațiile îndelungi purtate pe această temă cu Horia-Roman Patapievici, care a și scris, de altfel, un text succint și

pătrunzător cu privire la piața ideilor în România. Mai recent, Fundația Concept, succesoare a unor activități ale Fundației Pentru o Societate Deschisă („rețeaua” Soros), a produs o broșură diletantă, în fond scandaloasă, în orice caz mai puțin impresionantă decât hîrtia pe care era tipărită, despre piața culturii în România, înțeleasă însă ca piață de mărfuri, ca piață în sensul literal al cuvîntului, ceea ce spune doar o mică parte a poveștii, și nu povestea întreagă. Cred că în România trebuie să constituim simultan, pe de o parte, o piață în sensul comercial (o piață de publicații, de cărți, de instituții care să se auto-finanțeze și să nu fie la nesfîrșit dependente de donatori sau finanțatori, fie ei de stat, fie particulari) care să-și construiască un statut de independență relativă tocmai prin generarea creativă de resurse și administrarea lor inteligentă. Pe de altă parte, trebuie să promovăm instituționalizarea mai bună a unei piețelor profesionale – și aceasta este o problemă extraordinar de importantă. Mă uit, de pildă, cît de greu se instituționalizează în România traducerea sau chiar cartea românească savantă originală. Ce greu ajung aceste cărți în bibliotecile universitare și, de acolo, în bibliografiile de curs și apoi în mintea studenților! Cît de dificilă este penetrarea în cîmpul cercetării universitare a unor opere importante care, din motive diferite, au fost absente din formarea celor ce constituie astăzi majoritatea corpului profesoral din universitățile noastre! Aceasta este o piață enormă, deopotrivă o piață a ideilor și o piață economică, ele nu s-au articulat bine și avem în continuare o situație în care domină mai curînd fragmentarea despre care am vorbit. Desigur, scăderea puterii de cumpărare a universitarilor, precaritatea subvențiilor de stat (dramatică după declinul subvențiilor Soros), precum și recesiunea de pe piața cărții nu sînt circumstanțe favorizante.

A.Z.: Vorbeai despre fragmentare, ar trebui să ne amintim că, o lungă perioadă, am trăit sub semnul atomizării societății, atomizare ce făcea parte dintr-un program menit să ducă la distrugerea vechilor solidarități, a vechilor instituții, bresle, corpuri profesionale, așa încît, după aproape jumătate de secol de dictatură și totalitarism, s-a reușit de fapt ca societatea românească să fie aproape total pulverizată, chiar dacă înăuntrul ei se regăsea un corp destul de consistent, de circa patru milioane de membri de partid – ei însă nu aveau solidarități reale, ci complicități care rezultau dintr-o comandă politică și

dintr-un control foarte sever. Nu erau asocieri libere, menite să producă mai departe. Ce s-a întâmplat după „revoluție”, ai spus foarte bine. A fost o risipă și mai mare, rezultată din confuzie, din diversificarea intereselor, din deruta care a domnit peste tot în societate, din neputința de a ști pe ce ne putem baza în construcțiile individuale sau chiar de grup, de breaslă. Au putut face eventual acest lucru cei cu angajamente deja schițate, care nu făceau decât să continue, adoptînd din mers regulile pieței libere, noua legislație, discursul integrării, pentru a-și apăra de fapt propriile interese. Ceilalți s-au găsit însă într-o dificultate reală de a se solidariza, de a construi ceva pozitiv. Bineînțeles că sîntem tentați să criticăm această atitudine și să o explicăm, dacă e necesar, printr-o anumită psihologie colectivă, prin anumite tradiții pernicioase care au continuat pînă la noi. Lucrurile par normale, în fond, după o absență atît de lungă a celor mai simple mijloace de solidarizare, se poate înțelege de ce întîrzie atît de mult instituirea de reflexe solidarizante în noua epocă. Este un fapt valabil, cred, pentru societatea românească în ansamblu; istoricii nu aveau cum să facă excepție, iar dacă ne gîndim la felul cum s-au articulat rosturile, interesele, grupurile de presiune, de putere din 1990, aș zice că lucrurile devin aproape transparente.

S.A. : Vorbim despre trecut și, aceasta este metafora sub care punem conversația noastră din aceste zile, folosim *oglinzi retrovizoare*. Imaginea pare trivială, dar automobilul este astăzi o realitate ubicuă, încît nu mai are nici un fel de conotație, este complet banalizat de societatea modernă, inclusiv de societatea românească. Folosim cu toții oglinzi retrovizoare, la propriu și la figurat.

Hayden White îmi spunea de curînd că un coleg de-al său israelian se plîngea tocmai de asta, arătînd că statul, clasa politică israeliană, tind să privească prea mult într-un fel de „trecut utilizabil” pe care, desigur, îl mitizează, îl idealizează atunci cînd merg înainte, chiar accelerînd. Este exact ce societatea noastră nu trebuie să mai facă. Societatea trebuie să țină minte că te uiți în oglinda retrovizoare tocmai pentru a merge înainte. Aceasta este funcția oglinzii retrovizoare. Nu rămîi în contemplație deplină în fața ei. Te uiți în ea din cînd în cînd, cu coada ochiului, pentru a te asigura că drumul tău este cel corect și că nu e periclitat. Acesta este rolul pe care istoria și istoricii îl au într-o societate modernă. Mai puțin comemorarea

excesivă, monumentalizarea, sacralizarea trecutului, deși funcția de păstrători ai memoriei colective implică puțin din fiecare.

Aceste funcții nu trebuie să fie însă unice, nu trebuie să monopolizeze activitatea istoricilor. Ei trebuie să înțeleagă că misiunea lor principală nu este glorificarea trecutului sau apărarea adevărilor din trecut, cât orientarea societății, prin prezent, către viitor. Acesta este, în fond, interesul cel mai mare al studiilor istorice. Există, cum spunea Nietzsche, o fascinație de anticar pentru trecut. Și ea este legitimă, și ea are drept să subziste. Însă nu această dimensiune a studiilor istorice duce mai departe societățile. Există cetățeni care colecționează fluturi; alții colecționează monede romane, însă această fascinație minoră pentru trecut nu duce niciodată prea departe, nu devine relevantă social. Oamenii trebuie să fie îndrumați către un interes mai pragmatic pentru problemele trecutului. Cred că e discursul pe care oamenii din meserie sînt chemați să îl genereze și disemineze.

Aș vrea să revenim la nivelul dumneavoastră individual, la o scară mai mică, pentru a privi puțin înainte, dar și înapoi. Pe dumneavoastră vă privește într-un mod personal, nu doar civic și profesional, o discuție care în România (fără să se poarte vreodată într-un mod sistematic) s-a auzit, în ultima vreme, și anume discuția despre problema reconcilierii. Este una dintre marile tentații, pentru orice societate. Societățile nu pot trăi la nesfîrșit în situația de antagonism; nici de *bellum omnium contra omnes*, nici de „violență circulară”, cum spunea René Girard. Societățile trebuie să scape din capcana violenței colective, pentru a merge înainte. (Ieșirea despre care vorbește Girard este, din păcate, foarte tristă – găsirea unui țap ispășitor, pe care să-l nimicești alături de conaționali. Noi am fost buni la așa ceva, dar operația nu ne-a scos din cercul violenței colective. Aceasta este culmea! Poate n-am găsit suficienți țapi ispășitori sau n-am înțeles să-i definim prea bine, deoarece țapul ispășitor, în viziunea lui Girard, este un individ care aparține simultan comunității proprii și inamicilor, identității și alterității. S-ar putea să nu fi fost convinși pînă la capăt că evreul, țiganul sau ungurul erau, cu adevărat, membri în comunitatea noastră politică, astfel încît atunci cînd i-am făcut țapi ispășitori – și am știut să o facem destul de frecvent – nu am reușit să ne epurăm societatea, să o curățăm de

elementul violent. Nici uciderea Ceaușeștilor nu a dat roadele scontate. Poate fiindcă nu ne erau destul de străini?)

Societățile au nevoie de consens. Comunismul, după faza sa stalinistă, a oferit un fel de contract social. Unul mutant, desigur, aberant, totuși unul real. Chiar în perioadele cele mai dure, societățile autoritare sau cu proiecte totalitare oferă forme de contract social. De multe ori, contractul social e de-a dreptul criminal. Khmerii Roșii au oferit populației rurale un contract social prin care, dacă ei îi omoară pe aceia din orașe, „corupți de Occident”, le vor ocupa locul și vor trăi mai bine. S-a dovedit în cele din urmă că toată lumea care nu a fost ucisă a trăit prost, inclusiv cei din mediul rural, chiar și după ce au reușit să lichideze o treime din populație. Acesta ar fi un experiment extrem – Albania s-a apropiat destul de mult de el, Coreea de Nord... Contracte sociale au existat chiar în momentele cele mai dure, mai autoritare, mai violente și mai represive din istoria noastră, iar memoria colectivă trebuie să le rețină. Trebuie să ne amintim că au existat. Tendința activiștilor memoriei din Alianța Civică, de pildă, este de a ignora existența unui asemenea contract social în comunism. E foarte greu să explici însă de ce totuși societatea a funcționat, după ce ocupația sovietică directă a luat sfârșit, după ce sistemul dădea semne vizibile de slăbiciune. Trebuie să acomodăm în înțelegerea trecutului recent și existența unor contracte sociale și politice care nu sînt liberale, ci sînt bazate pe excluderea unei mari părți din societate, pe marginalizarea sau chiar nimicirea ei (în numele rasei, clasei, rațiunii, a lui Dumnezeu și așa mai departe).

În România de după 1990, foarte multă lume își mai amintește încă (din ce în ce mai intens, pe măsură ce se adîncește în sărăcie) de relativa prosperitate a anilor '70, cei mai mulți oameni neavînd problema libertății de expresie, fiindcă nu doresc să se exprime public (sînt fericiți cu bucata lor de pîine și cu sticla de rachiu). Majoritatea populației are nevoi vegetative, nevoile consumului primar; să nu proiectăm asupra ei necesități pe care le au doar oamenii ce gîndesc consecvent și vor să se exprime liber. A apărut la noi o direcție pe care cred că domnul Ion Iliescu o reprezintă cel mai bine, și anume un apel la *consens fără reconciliere*. A fost prima sa formulă, nu? Un consens prin amnezie: să facem *tabula rasa*, să ștergem cu buretele. Mai recent, domnul Adrian Năstase, primul-ministru, propunea același lucru în legătură cu controversa privind

dosarele Securității. *Du passé, faisons table rase!*, pentru a merge imperturbabil mai departe, pentru a ne purifica printr-un nou început. Domnul Ion Iliescu a avut ideea și mai astuțioasă de a propune un fel de reconciliere festivă, la vîrfurile simbolice asociate cu diverse fragmente de trecut, cu diversele „trecuturi utilizabile” cu care se confruntă în societatea noastră. Domnul Iliescu s-a și angajat în această construcție de consens social prin curtea pe care i-a făcut-o (literalmente) Regelui Mihai I, ajunsă în ultima vreme la forme pe care eu, unul, nu le gust deloc. Ce părere aveți dumneavoastră? Cum vedeți această operație gigantică de intoxicare colectivă care a generat, între altele, contactele cordiale dintre Regele Mihai I și Ion Iliescu, mergînd pînă la declarația absolut stupefiantă, co-semnată de Rege, Președinte și Mitropolit? Ajută la ceva cu adevărat? Asta este calea spre reconciliere, asta să fie forma în care societatea românească își construiește un canon al trecutului? Reconciliere fără justiție reptrospectivă?

A.Z.: Dacă e vorba numai despre asemenea manifestări, spectaculoase și contradictorii, sigur că nu e de ajuns, dar se poate spera că ele coexistă cu alte manifestări care trebuie să conducă în aceeași direcție. În cele din urmă, trebuie ajuns la un consens relativ în sînul societății, fie și pentru a mai slăbi încrîncenările neproductive care s-au instalat în ultimul deceniu. Cred că mari resurse ale comunității noastre au fost restrînse sau chiar anihilate din această cauză.

Eu sînt, cumva, implicat în istoria aceasta și aveam motive să gîndesc o ieșire din impas. Din păcate, nu aș putea spune că am ajuns la o soluție, decît pe plan personal, adoptînd o conduită a realizărilor profesionale și refuzînd să denunț nominal anumite responsabilități, decît în cazul în care este vorba de lucruri punctuale, de procese care cer o mărturie sau o luare de atitudine. Discursul meu, în ansamblu, este unul care favorizează o reconciliere, însă nu pe bază amnezică, ci printr-o confruntare reală cu trecutul, printr-o selecție prudentă a faptelor care pot contribui la o reconstrucție a imaginarului pe această linie. Din păcate, am asistat în toată această perioadă la tensiuni enorme și la manipulări la fel de mari. S-a dorit nu o analiză a trecutului și o însușire critică a lui, cum încercam să sugerez la un moment dat într-un mic eseu, „Asumarea critică a trecutului”, ci la o eliminare a lui din joc, ca și cum nu ar mai avea

nici o importanță. Desigur, el trebuia să nu aibă importanță pentru cei ce activaseră politic în trecut și erau, în fond, responsabili pentru o parte din rău, dar voiau totuși să își asigure și gestiunea prezentului, cu instrumente noi, ajustate, însă rămânând oarecum în aceleași roluri. Un astfel de comportament, firește, nu avea cum să mă satisfacă și nu putea fi o soluție nici la nivelul comunității în ansamblu, întrucât omul cel mai simplu, chiar nedeprins cu analiza critică, înțelege că nu poți aștepta de la oamenii ce au ținut multă vreme un discurs să aibă credibilitate atunci când îl răstoarnă și produc ceva absolut surprinzător și neverosimil.

Aici este marea problemă: nu s-a depășit ambiguitatea. Se caută ieșiri printr-un discurs care încă nu este susținut suficient de fapte. Dacă revenim la problematica amintită, de un înalt simbolism, când trei instituții fundamentale ale istoriei noastre convin asupra unei oferte, a unui apel care să ducă la asanarea societății și la un anumit tip de conduită care să se reproducă în viitor, mi se pare că este, în fond, un fapt pozitiv. Trebuie să depășim impasul în care ne găsim. Sîntem de mult în blocaj, iar ieșirea nu se poate produce decît prin asemenea gesturi, care pot contraria pe mulți, care pot să nu convingă pe toată lumea, dar care devin necesare. Am impresia că este un gest politic, asumat cu toate riscurile de cei trei factori la care ne-am referit. De altminteri, dacă am înregistrat bine ecourile, aceasta s-a și întîmplat în presă, în „lumea mare”, au apărut semne interrogative, neliniști, contestații. Pînă la urmă însă, trebuie să tragem linia și să vedem cum se poate merge mai departe. În ce fel s-ar putea ajunge la o existență mai senină, de travaliu făcut în condiții acceptate sau într-o normativitate acceptabilă pentru cît mai multă lume.

Sper din toată inima că se va face pasul următor, al unei reconcilierii reale, dar pe baza asumării trecutului și a unei analize critice a ceea ce s-a întîmplat înainte, chiar în trecutul foarte recent. Fiindcă și acum observăm că se selectează fapte, momente, figuri, pentru a trata diferențiat comportamentele produse în ultimul deceniu. Or, dacă nu acceptăm funcționarea legii, egală pentru toți, dacă nu conștientizăm că există fapte reprobabile care suscită responsabilități, că adesea faptele sînt tratate frivol de către potențații momentului, producînd ecouri foarte largi și antrenînd destinul comunității, rezultatele bune vor întîrzia să se producă.

S.A.: Cum vedeți ieșirea noastră din situația actuală? Cum vă imaginați, dacă ar fi să produceți, nu o profeție, ci o viziune despre viitor (nu ceea ce vă doriți – aceasta este mai ușor de înțeles din tot ce am discutat până acum)? Cum credeți că vom evolua noi ca societate, ca națiune? Pentru că ne uităm în oglinzile retrovizoare, plurale și ele, iar „viitorurile” sînt și ele plurale. În orice caz, în acest moment. Problema cu viitorul este că e singurul care, în cele din urmă, devine unic, deși scapă mereu prospectivei. Trecutul e întotdeauna plural, viitorul devine unic, el se îngustează, posibilitățile și virtualitățile lui sînt un fascicul tot mai concentrat pe măsură ce se actualizează. Să ne imaginăm: cum vedeți, ce fel de lucruri credeți că ne așteaptă în următorul deceniu, să spunem?

A.Z.: Sînt dator prin chiar meseria mea să emit un discurs pozitiv, fiindcă aceasta este înțelepciunea la care ne îndeamnă un bun examen al trecutului. Îmi imaginez de aceea o evoluție care să însemne ameliorarea stărilor de lucru în societate, în sensul unei armonii interne, productive (fără a elimina cu totul disensiunile, nici nu e posibil – ele au și o funcție dinamizantă). Însă o îmbunătățire efectivă, de lungă durată, cu consecințe pentru viitor, nu se poate aștepta dacă nu ne mobilizăm, pornind de la ceea ce este imediat și concret, de la ameliorări progresive, care să extindă sfera binelui pînă la nivel național, ținînd seama totodată și de faptul că națiunea însăși nu poate exista în mod autarhic, ci numai ca parte a unui ansamblu din ce în ce mai dependent în articulațiile lui interioare. După mine, înseamnă ca eforturile individuale să aibă ecouri tot mai largi și modalități de solidarizare din ce în ce mai reale (instituții, continuitate, o bună educație, o bună instrumentalizare a formării noilor generații). Trebuie să ne întoarcem la lucruri simple, de conduită socială, la recunoașterea și refacerea corpurilor capabile să producă modele de comportament, punînd așadar un accent foarte serios pe instituțiile formative.

S.A.: Credeți că putem relansa tot acest proiect de viitor exclusiv prin resurse proprii, prin această autoanaliză care să reveleze în infrastructura comunitară și individuală a lumii românești valorile (tradiționale și ele, perene) apte să ne ducă mai departe sau avem nevoie de ajutor din afară? Dacă da, de unde ar putea veni el?

A.Z. : Sîntem totuși în interiorul unui proces ce se derulează de cîtva timp, deja evident pentru mulți, proces integrativ în care valorile autohtone intră în dialog cu valorile europene. Așa-numitele *acquis communautaires*, acele cîștiguri care se adoptă și care capătă aspect legislativ în interior, încep să modifice realitățile românești și să le pună de acord cu mersul lumii. Iar din punctul de vedere al principiilor și al instituțiilor aferente, sîntem deja pe un traseu care indică o bună direcție. Aceasta va deveni productivă, sper, într-un viitor nu prea îndepărtat, și ar trebui să calmeze momentan neliniștile celor care cred că am fost condamnați la un eșec definitiv și lamentabil. Dimpotrivă, socot că avem destule elemente pentru a defini realitățile românești ca fiind în plină ameliorare, în plină desfășurare pozitivă (în sens european și euro-atlantic). Iar aceasta va însemna pentru români în primul rînd șansa de a-și asigura o existență onorabilă, prin comparație cu vecinii și, în același timp, o împăcare cu noi înșine, o mai bună lectură a propriei aventuri în istorie. Deocamdată, istoria mai este citită cu lentile deformante, adesea cu o voință caricaturală care înseamnă distorsiunea adevărului și descurajarea efortului ameliorativ. Să ne dorim, în acest domeniu, un discurs mai calm și mai generos despre trecut, cu speranța că el va contribui astfel la un plus de bine social și național.

Addenda

O convorbire din 1983

S.A. : Stimate Alexandru Zub, istoriografia românească are în dumneavoastră pe unul dintre cei mai iluștri reprezentanți ai săi. Pentru specialiști, ca și pentru un public mai larg interesat de cultură, numele dumneavoastră este asociat unui destin intelectual exemplar, asumat din fragedă tinerețe și împlinit în ciuda obstacolelor. Vă pot mărturisi, oricât de puțin aș dori să vă contrariez proverbiala măsură în toate, că nu puțini au fost aceia care, mai ales după aniversările lui Pârvan și Onisifor Ghibu, au început a vă lega de spiritul tutelar al vieții marilor noștri istorici vocația pedagogică exercitată la scara națiunii. Ce loc rezervați intelectualului vremii noastre în influențarea conștiinței publice? Mai este cu puțință ca verbul inspirat al unui om de spirit să modeleze reacțiile concetățenilor săi?

A.Z. : Nu știu întru cât e în adevăr exemplar cazul meu. Ar putea fi, presupun, doar în măsura în care el implică o categorie mai largă, cea a intelectualității cu ascendență rurală directă. Încerc să-mi justific în felul meu existența și o fac cu un timbru voluntar, ce vine probabil de la șirul lung de țărani față de care mă simt îndatorat cu toate puterile mele. E o caracteristică a intelectualului de sursă rurală – cazul celor mai mulți la noi – de a dori să se exprime într-un perimetru de idei cât mai vast, în consonanță desigur cu orizontul spiritual moștenit și cu o anume tenacitate, nu mai puțin semnificativă, care e tot o trăsătură ancestrală. Obiectul muncii se schimbă, de la plug la condei, nu și spiritul ce o animă. O atare intelectualitate își asumă, prin forța lucrurilor, un rol pedagogic la scară națională, un rol cu atât mai pregnant cu cât ea se simte chemată (s-ar putea altfel?) să elimine un handicap istoric, o întârziere persecutantă. „Complexul retardatar” la acest nivel pare să se fi instalat cel mai solid în epoca modernizării, când s-a luat notă de treptele evoluției istorice și s-a văzut în ce fel „istoria” îi persecută pe unii în favoarea altora. Aici s-ar cuveni căutată una dintre sursele mesianismului profosat mai ales de acea intelectualitate pe care doar marile reforme din epoca lui Cuza și de mai târziu au făcut-o posibilă. Pământul, puținul pământ de care familia a dispus, pînă în 1960, nu avea altă proveniență. Sînt primul care a irupt, în acest neam, cel puțin în ramura lui de pe valea Siretului, spre o profesie cărturărească, și e firesc să fi adus cu mine aspirații nemărturisite ale înaintașilor mei bucovineni (pe linie

paternă) și maramureșeni (după mamă). Faptul că amîndoi bunicii au fost tîmplari nu schimbă cu nimic situația; erau oameni îndemînatoci, activi, și au încercat să se salveze, așa cum după ultima conflagrație am căutat eu însumi un mijloc de salvare, potrivit cu noile împrejurări. Condiția de *glebae adscriptus*, „legat de glie”, a fost doar transferată astfel în alt registru, rămînînd funciarmente aceeași. Poate că de aici spiritul de măsură și acea vocație pedagogică despre care vorbeați. Căci, prin firea lucrurilor, orice țăran e un pedagog empiric, și aspirația lui este să se integreze într-un univers coerent. Ca în vechea zicală, *cartea și partea* sînt echivalente, și a face din carte un instrument de ridicare socială devine o concluzie logică. Rolul intelectualului astăzi? O epocă atît de complexă precum aceea pe care o traversăm presupune multă investiție de inteligență, fantezie, rigoare, însușiri ce ar trebui să sporească pe măsură ce urcăm scara „intelectuală”. E o cerință, aș spune, inexorabilă. Instrumentele de care face uz societatea contemporană nu mai pot fi manipulate decît la capătul unei lungi inițieri, care pretinde și un anume entuziasm, dar nu poate fi înlocuită de entuziasmul pur și simplu. Este sfera „tehnică” a inteligenței, ocupînd un loc tot mai important în ierarhia lumii de azi. Înseamnă aceasta că rolul intelectualității de factură „clasică”, cea care cultivă adevărul, frumosul, binele, după vechiul program al „umanioarelor”, se află în diminuție? Practic, da. Și nu numai în zona noastră. Intelighenția nu pare să mai aibă nicăieri ponderea din veacul trecut. „Expansiunea” tehnocratică o defavorizează. Ceea ce nu înseamnă că rolul ei este neglijabil, nici că se poate dori o diminuție progresivă a acestuia. Dimpotrivă, criza lumii moderne, o criză morală în primul rînd, ar cere o repunere în „drepturi” a celor ce apără valorile umaniste. Echilibrul sfărîmat cu secole în urmă nu se poate restabili fără un apel mai stăruitor la aceste valori. S-ar spune că, pe măsură ce progresele științei și ale tehnicii își pun amprenta asupra societății, determinînd modificarea vechilor idei, atitudini, mentalități, factorii responsabili au datoria să caute ancoră stabilizatoare, pentru a asigura un echilibru mai durabil. Fără acest echilibru între înnoire și tradiție, societatea e din ce în ce mai expusă la anomalii de creștere, anomalii ce pot deveni foarte primejdioase. Dacă un om de spirit mai poate modela în vremea noastră reacțiile contemporanilor? Direct, probabil că nu. El poate influența însă corpul didactic și, prin acesta, noile generații asupra cărora se cuvine să ne îndreptăm luarea aminte. Am convingerea că actuala situație impune răspunderi sporite la toate nivelurile acestui corp și că măsura în care dascălii de orice treaptă vor ști să-și redescopere demnitatea e un fapt decisiv. Am putea spune, parafrazînd vechea formulă, că ei sînt sarea pămîntului și că de tăria lor depinde viitorul speciei înseși. A lăsa dificilele probleme ale acestei lumi doar pe seama economiștilor și contabililor este o gravă eroare. Nici o

soluție palingenetică nu poate ocoli această problemă, dacă nu vrea să se rezume la paliative. În fond, lumea n-a ajuns încă să realizeze dubla exigență, paradoxală, formulată de Pârvan: „culturalizarea maselor și socializarea personalităților”.

S.A.: Intrînd mai mult în problematica specialității dumneavoastră, v-aș ruga să vă definiți poziția în raport cu diferitele orientări metodologice sau chiar mode epistemologice din grupul de științe pe care îl numim, cu un comod reducționism, „istorie”. Deosebiți tendințe dominante în istoriografia noastră, care ar fi ecoul confruntărilor teoretice dintre diferitele școli? Cum vedeți, de la Iași, jocul de idei din lumea istoricilor?

A.Z.: Sînt întrebări dificile, care ar trebui să îndrume eventual spre o carte despre istoriografia actuală, încă atît de puțin cunoscută la noi. Ce s-ar putea spune în cîteva cuvînte? Ca produs organic al istoriei, un produs special, căci reflectă istoria însăși, istoriografia cunoaște în vremea noastră un proces de renaștere care o afectează la toate nivelurile; documentologic (prin aservirea unor tehnici mai complicate); monografic (prin orizontul nou în care se concep restituțiile fragmentare); sintetic (prin capacitatea mult extinsă de cuprindere cronotopică); teoretic (prin disponibilitatea ei crescută de speculație, pe marginea datelor oferite de celelalte niveluri). Ar fi prezumțios să încercăm aici analiza, oricît de succintă, a fiecărui nivel. Semnificativ mi se pare a fi însă efortul multor istorici de a regîndi raportul dintre nivelurile amintite, pornind de la recunoașterea incapacității lor de a cuprinde totul (factologic) și de a oferi explicații unice, definitive. „Teritoriul istoricului”, pentru a folosi formula lui Em. Le Roy Ladurie dintr-o carte celebră cu același titlu, s-a extins enorm, și sîntem nevoiți chiar să folosim această metaforă la plural. „Teritoriile” pe care le explorează istoricul, știm bine, nu mai pot fi luate în stăpînire deplină, investigația nu mai poate avea pretenția exhaustivului. Ea poate adînci însă în mod exemplar cunoașterea, astfel ca fragmentul studiat în mod metodic să poată da o idee despre întreg. Marile iluzii ale istorismului (obiectivitate, exhaustivitate, previziune etc.) au fost înlocuite de o privire mai realistă, capabilă să-și recunoască înainte de orice propriile limite. „Singura noastră certitudine e aceea a lacunelor noastre, a îngustimii punctului nostru de vedere”, citim pe întîia pagină a noii reviste *Storia della storiografia*, apărută de curînd la Milano, ca emanație a unei comisii mondiale de resort. Un scepticism sănătos (diferit de acela care i-a inspirat, la începutul secolului XX, pe un Charles Péguy sau pe un Paul Valéry) îndrumă cercetarea spre ținte mai modeste, însă nu ușor de atins. Accentul pare a se fi deplasat de la cunoaștere în sine spre exercițiul istoriografic exemplar, susceptibil să stimuleze gîndirea, imaginația, capacitatea de reconstrucție. Important este să te situezi undeva sus, la o

altitudine destul de mare pentru a cuprinde și integra cum se cuvine tema. Orizontul în care te afli când faci o investigație e decisiv. Iar orizontul acesta se extinde mereu, durată e în plină expansiune, înglobând nu numai trecutul, dar și celelalte dimensiuni. În sensul acesta se poate vorbi despre globalitate, așa cum sugera de altfel și Nicolae Iorga încă acum jumătate de secol și mai bine. Unii îi țin de rău pe istorici că și-au pierdut „inocența” de care dădeau dovadă în secolul al XIX-lea. Ei uită însă că scepticismul e atitudinea ce convine științei, deoarece la originea multor realizări se află îndoiala metodică. În tot cazul, o deplasare de accent de la filozofia în sens tradițional spre metodă e ușor de sesizat pe acest tărâm și cred că ea pregătește o nouă etapă a sintezei istorice. „Noua istorie”, cum a fost numită direcția cea mai prestigioasă din istoriografia franceză de azi, tocmai asta vrea să însemne, și ea propune o extensie considerabilă a spectrului tematic, impunând o perspectivă larg antropologică asupra trecutului, între etnologie și futurologie (Raymond Aron). De la sol și climă până la epidemii și vise, de la alimentație și sex până la sferele imaginarului, totul interesează acum pe istoric, ancheta lui a prins forme extrem de sofisticate. Este o directivă înrudită cu „istoria socială” din tradiția engleză și cu „istoria intelectuală” din America. „Istoria serială”, promovată de un Pierre Chaunu, nu e mai puțin semnificativă pentru eforturile de a găsi (cu o sintagmă legitimată cândva de A.D. Xenopol) căi noi de interpretare a fenomenologiei istorice. Marxismul și-a pus amprenta asupra istoriografiei, el însuși lăsându-se remodelat de noile cîștiguri ale științei, încît s-a putut spune că o nouă vîrstă a gândirii istorice va putea să se înfiripe din sinteza marxismului cu „noua istorie”. Ar fi greu să se spună de pe acum mai mult. Sigur e că istoricii s-au deprins a-și observa cu un plus de sinceritate domeniul, plasîndu-l sub specia relativității. Părăsind vechiul orgoliu, ei devin disponibili pentru noi orizonturi. Firește, „jocul” e complex, iar aici n-am făcut decît să sugerez cîteva componente semnificative.

S.A.: Marele succes al istoriografiei non-evenimentiale este oare un indiciu că, fie și numai în culturile mari, a venit vremea hermeneuților și filozofilor istoriei? Admițînd pluralitatea demersurilor pe care le întreprinde un istoric, precum și necesitatea coexistenței mai multor puncte de vedere, care sînt prioritățile stringente ale istoricilor noștri?

A.Z.: Succesul istoriografiei despre care vorbiți e oricum un semn că istoriografia de tip evenimential, practică în secolul al XIX-lea și prelungită nefiresc pînă la noi, nu mai satisface curiozitatea contemporanilor și că istoricii sînt chemați a-și adecva oferta la cererea, mai subtilă, mai exigentă, a pieței. Hermeneutică? Desigur, ca disciplină a interpretării textelor și monumentelor de odinioară. Filozofie a istoriei? Evident, în măsura în care

aceasta nu vrea să se substituie istoriei înseși, ca disciplină a reconstrucției realului, așa cum se poate acesta înfirișa din analiza „documentelor” și cum îl reclamă sensibilitatea noastră în veșnică primenire. Aceste niveluri de abordare a istoriei nu le exclud însă pe celelalte, fără de care nici istoria ideilor, mentalităților, habitudinilor nu e posibilă. Nivelurile „de jos” le condiționează pe celelalte. În această materie, ca și în altele, arderea etapelor devine simplă aventură și nu e de dorit. Ne putem dori însă o accelerare a „experiențelor”, astfel încât noile anchete să poată fi întreprinse cât mai curînd și să permită, la o distanță rezonabilă, sincronizarea școlilor istoriografice.

S.A.: Cum se vede istoriografia românească peste hotare? Ce ați putut afla de la numeroșii istorici străini care v-au vizitat la Institutul „A.D. Xenopol”, ce ați putut constata în călătoriile pe care le-ați făcut? Se vorbește pe undeva despre o „școală românească” de istoriografie?

A.Z.: Iată un bun număr de întrebări care ar merita tot atîtea popasuri. Cum se vede istoriografia noastră din afară? Depinde cine și de unde o privește. Căci privirea oricui exprimă o experiență de care judecata nu poate să nu țină seama. În general, am impresia că istoriografia română nu e prea bine cunoscută. Avem reviste și serii monografice, dar ele își croiesc anevoie drum spre interesul istoricilor. Afară de un număr redus de specialiști, care se ocupă mai mult sau mai puțin de istoria noastră în context sud-est european, marele public nu știe mare lucru și nici nu pare interesat să știe. El ignoră adesea propria istorie, cu atît mai mult pe aceea a unui popor care pentru ei nu contează decît din clipa cînd a putut să reintre în istorie, să facă deci o politică proprie. Privite de la distanță, lucrurile așa și par. Cei care s-au apropiat însă mai mult de noi au putut observa că istoria țărilor române e departe de a se confunda cu istoria imperiilor care și-au încrucișat interesele în Carpați și la Dunărea de Jos. Unii au recunoscut chiar că de aici se poate avea o perspectivă dintre cele mai interesante asupra desfășurărilor de pe continent, tocmai fiindcă era vorba despre situarea noastră „*au carrefour des empires*”. Cîteva nuclee de cercetare a istoriei românilor există în lume, și ele au dat deja lucrări demne de tot interesul, unele la un nivel științific absolut remarcabil. Sîntem însă departe de a fi pus în valoare șansele existente de pătrundere în conștiința lumii pe calea istoriografiei. Dialogul instituționalizat cu istoricii străini funcționează defectuos, sistemul de documentare în biblioteci și arhive – de asemenea. E o situație ce nu încurajează atașamentul la istoria și cultura noastră. Pe de altă parte, prea puțini istorici români fac cercetări în străinătate. Mă refer îndeosebi la tineri, cei de la care trebuie să așteptăm renovarea domeniului. Chestiunea ar merita o discuție publică, menită să disloce pe cît posibil prejudecățile

existente și să elibereze canalele amintite. Pentru mine, un lucru este sigur : fără dialog, fără un spirit receptiv la înnoirile ce se propun astăzi în istoriografie, mai pretutindenii, nu putem spera să avem o școală istorică demnă de stimă, așa cum am avut de exemplu pe vremea lui Xenopol și în perioada interbelică. Răspunderile se plasează desigur la diferite niveluri. Fiecare istoric însă își are partea lui.

S.A. : Există, în receptarea realității istorice, etape atât de diferite – polare, le-aș putea numi, dacă nu aș ține seama de paradigmele ce atenuează ori de-a dreptul transmută esențele. Unirea Transilvaniei cu România – ca să legăm la urmă discuția noastră de un subiect de stringentă actualitate – ar putea fi astfel urmărită în ipostazele înțelegerii ei, de la extrema sărbătorească a unui eveniment de stat, la cealaltă, individuală, a ecoului în conștiință. Care este locul istoriografiei în acest evantai de imagini? Ce receptează ea și ce restituie interesului public? Și, întorcându-ne la începutul convorbirii noastre, ce componentă pedagogică poate căpăta rediscutarea Marii Uniri – admițând, desigur, că evenimentele cruciale ne învață ceva?

A.Z. : Din nou, o sumă de chestiuni ce nu pot fi dezvoltate în acest cadru. Schematizând, aș spune că, asemenea oricărui eveniment crucial, Marea Unire comportă și ea o receptare pe niveluri. La o extremă se situează publicul larg, care se apropie mai ales de faptele cu încărcătură emoțională și o face apelând nu numai la istorie, dar și la artă. Literatura, cinematografia, teatrul, reprezentările plastice, muzica îi evocă uneori mai direct și mai pregnant evenimentul decât o face istoria. La cealaltă extremă, specialistul încearcă să examineze sistematic faptele, să le introducă apoi în structuri coerente pentru a le putea conferi sens. Unirea din 1918 este o bună ocazie pentru istoric de a-și exercita, pe de o parte, forța de comprehensiune și discernământ, iar pe de alta, de a căuta, sustrăgându-se pe cât posibil emoției colective, să descifreze conturul real al evenimentelor. Se poate el abstrage? Sau trebuie să rămână prizonier al mentalului colectiv? Important e însuși efortul său de obiectivare, tendința sa de a descoperi sensuri mai adânci acolo unde ochiului neavizat nu i se arată decât fapte nude, amorfe, irelevante. Între cele două extreme, s-ar putea sesiza destule trepte intermediare, ca expresie a diletantismului și a aceluși spirit festiv despre care vorbeați. La aceste niveluri, ceea ce trebuie să ne preocupe mai ales este ecoul produs de eveniment în conștiință, ca unul care participă în fond la adâncirea conștiinței de sine. Istoriografia ia parte la acest proces al cunoașterii de sine la nivel național, atât în latura ei strict profesională, restituind fapte și semnificații, cât și în aceea de popularizare. Prima o justifică sub unghi științific, o legitimează și o face credibilă. A doua îi extinde mesajul în sfere

mai largi, asupra cărora ține să lucreze, în sensul formării unor convingeri și atitudini. Rostul cognitiv al istoriografiei e complinit astfel de unul pragmatic, acela de *magistra vitae*, după antica formulă. Firește, interpretarea sintagmei ciceroniene diferă de la o epocă la alta. Astăzi istoria ține să ofere nu atât „exemple” demne de urmat, modele incitante la îndemâna pedagogiei, cât o materie de studiu menită să-i deprindă pe oameni cu dreapta judecată, cu acea măsură și acel echilibru atât de necesare în conviețuire, fie aceasta individuală, națională sau mondială. Funcția ei formativă tinde așadar să se exercite la un nivel superior, vizînd însuși sistemul de gândire și făcînd coerentă cunoașterea realității sub unghi diacronic. Se substituie oare filozofiei? Intră în competiție cu sociologia? Vrea să exercite un „imperialism” multidisciplinar? Acuzațiile au fost deja formulate, însă fără temei, fiindcă ceea ce importă e *perspectiva istorică* de care nu se pot lipsi nici filozofia, nici sociologia. Iar această perspectivă presupune metodă, implicînd exercițiul continuu al minții în direcția interpretării realului, adică a structurării lui în perspectiva devenirii.

Actul săvîrșit de poporul român la 1 decembrie 1918 apare, în această perspectivă, ca rezultat al unei „elaborări” îndelungi, multiseculare. El poate fi gîndit și „în sine”, dar nu se poate explica decît istoricește... Vocația globalizantă a istoriei trebuie privită deci și (mai ales) sub specia disciplinei mentale, a efortului de a înțelege procesualitatea istorică în infinitele ei determinații. Înseamnă aceasta că istoria devine prea „tehnică” și deci inaccesibilă marelui public? În anumite formule, desigur, de vreme ce istoria nu ezită să facă uz de matematică; însă istoricii de talent găsesc întotdeauna calea spre conștiința publică, fie și spre a-și împăca propria conștiință. Oricîte de sofisticată ar deveni istoriografia, rezultatele ei trebuie să vizeze un public cît mai larg.

Text apărut inițial în revista *Orizont*, nr. 43, 28 octombrie 1983, pp. 3, 14, sub titlul – ales de redacție – „Istoricii de talent găsesc întotdeauna calea spre conștiința publică”. Pentru acest volum, am operat tacit schimbări minore de punere în pagină, punctuație și numerotare a secolelor.

Istoria sub semnul interogației

Alexandru Zub

Ca orice domeniu cognitiv, istoria e supusă schimbării, ba încă unei schimbări rapide, astăzi și spectaculoase, motivate de numeroși factori. Istoricii ei (fiindcă orice domeniu comportă și o perspectivă diacronică) au produs la răstimpuri bilanțuri menite a-i defini starea, nu numai pentru că acumulările dintr-un interval necesită asemenea popasuri de limpezire și prospecțiune, dar și fiindcă unele momente impun apeluri mai insistente la experiența trecutului, sedimentată în istoriografie și readusă mereu la lumina actualității. De aceea, o reflecție asupra acestui domeniu, oricât de sumară, devine aproape inevitabil o reflecție mai amplă asupra societății producătoare de istorie. Un însemnat istoric a ținut, de aceea, să observe că „nimic nu e mai revelator pentru realitatea profundă a unei gândiri colective decât istoria istoriei”¹, domeniu ale cărui resurse n-au fost pînă acum decît secvențial puse la lucru.

Discursul istoric acompaniază din aproape istoria. E normal să se întîmple așa, fiind vorba despre realități consubstanțiale². Asincroniile ce se constată uneori țin de patologia fenomenului, în dimensiunea lui socială, ca și în cea istoriografică. O reflecție riguroasă le cuprinde în chip necesar pe amîndouă, cu toată complexitatea și dinamica lor.

Motive epistemologice, nu de altă natură, ar trebui să îndemne istoriografia la deschidere și globalitate. A-i reface statutul pe un temei mai solid, după atîtea vicisitudini care au compromis-o în parte, devine o exigență *sine qua non*. Noutatea ei se întemeiază, ne asigură Max Weber, mai ales pe stăruința de a problematiza mereu faptele³. Nimic nu se cîștigă definitiv în acest domeniu, totul se cucerește iarăși și iarăși sau se pierde pentru totdeauna.

-
1. P. Chaunu, „L'histoire sérielle: bilan et perspective”, în *Revue historique*, 1970, 2, p. 301.
 2. Cf. H.-I. Marrou, *De la connaissance historique*, Seuil, Paris, 1962.
 3. Max Weber, *The Methodology of the Social Sciences*, Free Press, New York, 1949, p. 104.

Un discurs despre criză sau criza discursului istoric ?

Nemulțumirea în raport cu prestațiile istoriografiei e veche și n-a făcut, în ultimul timp, decît să devină mai radicală. Se are în vedere calitatea discursului istoric, relevanța acestuia, blocajul ce survine atît în comunicarea cu publicul larg, cît și înăuntrul breslei. Vechile insatisfacții difuze au fost dublate de contestări violente, dar și de critici judicioase, ca în cazul lui Paul Veyne, care punea sub semnul interogației chiar statutul științific al istoriei¹.

Cînd totul se schimbă sub ochii noștri, într-o cadență atît de vie, istoria căpătînd o viteză tot mai mare², se înțelege că discursul istoric nu poate rămîne în afara procesului. El a și fost analizat adesea din perspectiva crizei, pus așadar în situația de a-și remedia lipsurile sesizate de critici, fie aceștia veniți din afara domeniului sau dinăuntru.

Această situație de criză nu e cîtuși de puțin nouă. H. Berr o sesiza încă la începutul secolului nostru, opunîndu-i soluția sintezei. I se părea chiar că starea de criză în „știința istorică” ar fi continuă și că depășirea ei reclamă din partea breslei eforturi adecvate³. Așa au gîndit, în epocă, numeroși istorici sensibili la demnitatea profesiei lor și atenți la noile comandamente sociale⁴. N. Iorga și Lucien Febvre, între alții, subliniau vocația totalizantă a istoriei, ca răspuns la tendința specializării excesive. La fel de jenantă era însă și vulgarizarea, stimulată de numeroși factori, între care o rea pedagogie avea să dețină mult timp un loc de seamă. Carența filozofică, după opinia lui H.-I. Marrou⁵, este încă o sursă a crizei, la care se pot adăuga altele, nu o dată puse în evidență⁶. Se vor ivi apoi filmele, televiziunea, histogramele etc.⁷.

Apelul la alte discipline a putut nutri o „istorie rece” (C. Lévi-Strauss) sau chiar o „arheologie a cunoașterii” (M. Foucault), fără să elimine însă impresia de criză a istoriografiei. Nici „semantica istorică”, alimentînd din mers o istorie a gîndirii, n-a putut aduce schimbări esențiale⁸. O lungă serie

1. Paul Veyne, *Comment on écrit l'histoire*, Seuil, Paris, 1971.

2. Cf. Daniel Halévy, *Essai sur l'accélération de l'histoire*, Self, Paris, 1948.

3. H. Berr, *La sythèse en histoire*, F. Alcan, Paris, 1911 (ed. 1953, p. 307).

4. H. Hauser, „L'histoire et les historiens”, în *Mélanges offerts à N. Iorga*, Gamber, Paris, 1933.

5. H.-I. Marrou, *op.cit.*; *L'histoire et ses méthodes*, Gallimard, Paris, 1962.

6. Pierre Vilar, „La crise de la pensée historique”, în vol. *Les crises de la pensée scientifique dans le monde actuel*, Paris, 1971, pp. 59-81.

7. *Ibidem*, p. 61.

8. *Ibidem*, p. 66.

de noi discipline s-au pus la dispoziția discursului istoric, fără să-i poată restitui totuși vechiul entuziasm¹. Nici studiile interdisciplinare, nici apelul insistent la transdisciplinaritate, încă actual, n-au refăcut între timp prestigiul breslei.

Bilanțurile produse ocazional, mai ales pentru marile congrese, au evidențiat deosebiri importante de viziune de la o generație la alta. François Bédarida² și Gérard Noiriel³, în ultimul timp, ne-au pus în situația de a regândi problema crizei în istoriografie, iar o amplă dezbatere consecventă a pus în lumină pluralitatea discursurilor pe această temă⁴. Atenția ce se acordă istoricilor-epistemologi (H.-I. Marrou, P. Veyne, M. de Certeau etc.) indică un interes aparte pentru depășirea frontierelor academice, a unilateralității, a obsesiei partizane de tip ideologico-partinic. Tendinței de filozofare vană în domeniu i se opune ideea de a reconsidera instrumentarul „clasic”, la care se adaugă firește noile achiziții, precum acelea de tip lingvistic, postmodernist etc.⁵.

Istoria se definește, în acest spirit, ca un ansamblu de activități profesionale, cu accent fie pe cunoaștere (aport de noi cunoștințe), fie pe memorie (învățămînt, scrieri pentru marele public etc.), fie pe exercițiul puterii (în sfera educației, în cercetare, în atribuirea de titluri și distincții). Comentariile adiacente (Arlette Farge, P. Boucheron, L.B. Dorléac, J.-Cl. Martin, Daniel Roche, R. Girault, Etienne Anheim, Ph. Minard etc.) au pus din nou în lumină tensiuni de natură generaționistă, cu apel la solidaritate și „ordine”, în sensul impus de latura „colectivă” a meseriei de istoric⁶.

Asemenea dezbateri au avut loc mai peste tot în lumea apuseană, unele cu vaste ecouri (*Historikerstreit* în Germania anilor '80, de exemplu) și cu inițiative demne de interes. Peste ocean (Steven L. Kaplan), ar fi vorba mai degrabă despre o criză a debușeelor decît despre una epistemologică⁷. În planul cunoașterii istorice, căutările febrile, adesea tensionate, nu pot fi

-
1. F. Braudel, prefață la Émile Callot, *Les ambiguïtés et les antinomies de l'histoire et de sa philosophie*, Marcel Rivière et Cie, Paris, 1962.
 2. F. Bédarida (ed.), *L'histoire et le métier d'historien en France, 1945-1995*, Sciences de l'Homme, Paris, 1995.
 3. Gérard Noiriel, *Sur la „crise” de l'histoire*, Paris, 1996.
 4. „Sur la «crise» de l'histoire. Autour du livre de Gérard Noriel. Table-ronde du 16 mars 1997”, în *Le Bulletin de la SHMC* (supliment al revistei *RHMC*), 44, 1997, 3-4, pp. 72-111.
 5. *Ibidem*, pp. 76-77.
 6. *Ibidem*, pp. 88-90. Cf. și Daniel Roche, „Les historiens aujourd'hui. Remarques pour un débat”, în *Vingtième siècle*, 12/1986, pp. 3-20.
 7. *Ibidem*, pp. 94-95.

decît normale, pe linia acelei „științe normale a istoriei”, la care s-a referit cîndva și Th. Kuhn, știință stimulată astăzi îndeosebi de filozofia analitică.

Mai gravă se prezintă situația în zonele ex-comuniste, unde golul ideologic, după destrucțurarea sistemului, pune mari probleme tagmei lui Clio. Peste tot, aproape, se simte nevoia de teorie, însă și de reviziunea sistematică a unui trecut îndelung manipulat de putere ca factor legitimant¹.

Sub zodia lui Hermes

Se admite în genere că istoria e în criză, unii analiști definind-o astfel în raport cu științele sociale în ansamblu, alții sub unghiul noilor teorii și perspective. „Hermes dezlănțuit” ar fi sintagma ce i se poate aplica, azi ca și ieri, spre a-i urmări metamorfozele, „măștile” mereu schimbătoare, capacitatea renovației neconținute².

În ultimul deceniu, semnalele de criză s-au înmulțit, atît în sînul breslei, cît și în afara ei. „Declinul profesiei de istoric”, „birocratizarea istoriei”³, „criza disciplinară” și „criza cognitivă”⁴ sînt expresii curențe, născute din analizele întreprinse de istoricii înșiși sau de cei veniți din zone conexe. Sistematizările făcute, între alții, de B. Bailyn, G.G. Iggers, T.S. Hamerow, M. Kammen, J. Habermas, H.-G. Gadamer, A.C. Danto, J. Derrida, D. LaCapra, F.R. Ankersmit, J. Rüsen ne previn suficient pentru a înțelege starea critică din care ele s-au născut⁵. Pe cînd istoricii americani înclină spre controverse metodologice, hermeneuții caută o înnoire a domeniului însuși.

O schimbare de direcție s-a produs în anii '80, de la istoria socială spre istoria mentalităților, de la istoria structurală la istoria vieții cotidiene, de la o macroistorie inspirată de științele sociale la o microistorie narativă, stimulată de antropologia culturală, schimbare ce denotă un dinamism aparte în evoluția istoriografiei⁶. Sînt „paradigme” (în sensul definit de Th. Kuhn) ce

-
1. Cf. Sorin Antohi, „Teoria istoriei ca provocare a istoriografiei”, în *Litere, arte, idei* (supliment *Cotidianul*), V, 35 (18. IX. 1995), pp. 1-6.
 2. Karin J. MacHardy, „Crises in history, or: Hermes unbounded”, în *Storia della storiografia*, 17, 1990, pp. 5-27.
 3. Theodore S. Hamerow, „The decline of historical profession”, în *OAH Newsletter*, 15, noiembrie 1987, pp. 4-21; „The bureaucratization of history”, în *American Historical Review*, 94, iunie 1989, pp. 654-660; *Reflections on history and historians*, University of Wisconsin, Madison, 1987.
 4. Karin J. MacHardy, *op.cit.*
 5. *Ibidem.*
 6. Irmline Veit-Brause, „Paradigms, schools, traditions. Conceptualizing shifts and changes in the history of historiography”, în *Storia della storiografia*, 17, 1990, pp. 50-65.

nu acoperă integral un atare fenomen. S-a făcut apel, de aceea, și la alte strategii explicative, decurgînd anume din poziții pedagogico-politice, precum schema binară stînga-dreapta, progresism-conservatorism etc., dar și ele s-au vădit insuficiente pentru a lămuri asemenea schimbări conceptuale și de perspectivă. Unii istorici au manifestat interes pentru ideea de generație, prin care s-ar putea lămuri crearea de „școli”, „tradiții” etc.

O amplă dezbateră a avut loc în istoriografia germană pe marginea scrisului istoric, privit ca un aspect al culturii politice, opunîndu-se în mare istoria socială și cea a cotidianului¹. Viziunea e predilect antropologică, nu fără analogii în „lumea nouă”, după cum rezultă mai ales din revista *History and Theory*.

Istorismul pro și contra

După o expeditivă condamnare *de plano*, motivată politic, era normal ca istorismul să fie readus în actualitate de îndată ce o nouă generație, străină de experiența războiului mondial și a Holocaustului, a intrat pe scena istoriei. *Historikerstreit* din anii '80 indică renașterea unui interes legitim pentru marile probleme ce confruntaseră, sub semnul istoriei, pe înaintași. Istoria se cuvenea revizuită și repusă în drepturi, dincolo de tabuuri și prejudecăți.

Studiile întreprinse de atunci cu privire la istorism și la avatarurile acestuia s-au amplificat considerabil, alcătuiind o vastă literatură exegetică. Cele mai noi, subscrise de Annette Wittkau, Jörn Rüsen, Friedrich Jaeger și alții în anii '90, constituie deja o nouă vîrstă a exegezei respective². Dispunem și de unele bilanțuri pe marginea acestei discipline³, a cărei utilitate rămîne indiscutabilă, căci a permis limpeziri de cel mai viu interes științific și moral. Într-un asemenea bilanț, Irmline Veit-Brause a ținut să spună că pentru ea „istorism și istoricism sînt termeni interșanjabili”⁴. Analiza lor nu se poate limita la un simplu capitol de istoriografie, căci vizează o extinsă arie a științelor socio-umane și trimite spre o *Historik*, în sensul definit încă de Droysen⁵, dacă nu chiar – pe urmele lui Hayden White – spre o *metaistorie*⁶.

1. Carola Lipp, „Writing history as political culture. Social history versus „Alltagsgeschichte”, în *Storia della storiografia*, 17, 1990, pp. 66-100.

2. Annette Wittkau, *Istorismus*, Vandenhoeck&Ruprecht, Göttingen, 1992; F. Jaeger, J. Rüsen, *Geschichte des Historismus*, Beck, München, 1992.

3. Irmline Veit-Brause, „Historicism revisited”, în *Storia della storiografia*, 29, 1996, pp. 99-125.

4. *Ibidem*, p. 99.

5. Horst Walter Blanke, *Historiographieggeschichte als Historik*, Bad Cannstadt, Stuttgart, 1991.

6. J. Rüsen, *Studies in Metahistory*, Human Sciences Research Council, Pretoria, 1993.

Nu este cazul să insistăm aici asupra dezbaterii înseși, mult prea vastă pentru a fi chiar și numai rezumată. Ajunge a menționa acum că cei mai de seamă exegeți au voit să purifice istorismul de conotațiile lui negative. F. Meinecke, J. Rüsen, de exemplu, s-au distanțat de interpretările abuzive, recunoscând în *istorism* o etapă distinctă a științelor umane, a istoriei ca disciplină academică¹. Oarecum pe același temei, Raymond Aron refuza ca inoperantă distincția dintre *istorism* și *istoricism*², distincție pe care teoreticienii interesați de patologia discursului istoric au exploatat-o intens. *The poverty of historicism* de Karl Popper (1957) indică o dată semnificativă pe acest traseu, reînnoit de atunci prin numeroase inițiative. Unii au pus accent pe teorie și metodă (Jaeger/Rüsen), definind istorismul ca o fază, ca o paradigmă a gândirii istorice, pe când alții (E. Troeltsch, K. Mannheim, O.G. Oexle etc.) socoteau mai relevantă „istoricizarea gândirii”, atribuind astfel istorismului rang de problemă fundamentală a modernității (Annette Wittkau)³.

Nu e greu de sesizat că prima direcție de interpretare, pe linia lui Meinecke, revendică normalitatea discursului istorist, cealaltă patologiea lui. Ambele pornesc însă de la starea de criză a domeniului, subliniată pe tot parcursul disputei despre istorism (E. Troeltsch, K. Heussi, K. Popper etc.)⁴, criză ale cărei efecte continuă să preocupe spiritele. În viziunea unor exegeți (G.G. Iggers)⁵, distorsiunile istorismului ar avea drept cauză abaterea de la principiile iluministe. Alții (Jaeger/Rüsen) consideră istorismul ca legatar și continuator al filozofiei respective, legitimând oarecum un nou istorism, ca formă de continuitate într-un domeniu mereu reactivat prin dinamica tradiției și înnoirii⁶. Se afirmă adesea că ne-am găsi acum dincolo de istorism, concluzie ce nu mulțumește pe toată lumea.

Întemeiată pe o critică epistemologică, Irmline Veit-Brause sugerează un *continuum* opus, în plină postmodernitate, fragmentării istoriei într-o „pletoară de microistorii”⁷. Demnitatea discursului istoric reclamă din nou sinteza ca act necesar și indispensabil în orice moment. Mai mult, ea

1. Irmline Veit-Brause, „Historicism...”, loc.cit., pp. 100-101.

2. R. Aron, *Leçon sur l'histoire*, PUF, Paris, 1989, p. 13.

3. Irmline Veit-Brause, „Historicism...”, loc.cit., p. 104.

4. E. Troeltsch, *Der Historismus und seine Probleme*, Tübingen, 1922; K. Heussi, *Die Krisis des Historismus*, Tübingen, 1932; K. Popper, *The Poverty of Historicism*, Routledge and Kegan Paul, Londra, 1957; Irmline Veit-Brause, „Historicism...”, loc.cit., pp. 116-122.

5. G.G. Iggers, *The German conception of history. The national tradition of historical thought from Herder to the present*, Middletown, 1968 (ed. germ.: Deutsche Geschichtswissenschaft, München, 1971).

6. Irmline Veit-Brause, „Historicism...”, loc.cit., p. 106.

7. *Ibidem*, p. 124.

pretinde o reinserție a istoriei ca disciplină academică în contextul instituțional firesc și o reexaminare a statutului profesional în domeniu, ceea ce presupune și o regîndire a conceptului de raționalitate științifică în raport cu istoria¹. Evident, dacă dezideratul unei istorii a istorismului (Thomas Nipperdey)² a fost în mare satisfăcut, exigența raționalizării discursului istoric e încă departe de a fi produs răspunsuri satisfăcătoare într-o epocă a interdisciplinarității³.

Se poate subscrie și astăzi la opinia formulată încă de Troeltsch că istorismul trebuie debarasat de conotația lui negativă, spre a fi înțeles ca „istorizare fundamentală a tuturor ideilor noastre despre umanitate, despre cultura și valorile sale”⁴. *Abusus non tollit usum*. Critica istorismului a impus disocieri și distanțări utile, valorificarea lui *sub specie historiae* e însă un demers mereu necesar. El nu exclude controlul empiric asupra generalizărilor, dimpotrivă, după îndemnul dat cîndva de R. Aron, atunci cînd sesiza în istorismul german ispita devierii spre o reprezentare metafizică a istoriei⁵. Este ceea ce motivează critica popperiană și glosele unor exegeți dispuși să vadă în istorism (*istoricism* la Popper) mai curînd nota de exces, expansiunea abuzivă⁶.

Indiferent de nuanță, rămîne sigur un fapt: cunoașterea istorică înseamnă interpretarea limbajului alterității, tentativa de a dialoga cu altul, una legată mereu de prezent⁷. Istorismul german a stimulat, pe această linie, discursul european din anii 30, apoi (îndeosebi prin B. Croce și R.G. Collingwood) pe cel din America⁸. Retrospectiva, subliniind istoricitatea, și prospectiva indicînd sensul, finalitatea, trebuie socotite complementare în istoriografie. Disjunția lor netă, ca în disputa amintită mai sus, nu poate fi decît abuzivă, iar încercarea de a înlocui istorismul prospectiv prin relaționism (K. Mannheim) este neconcludentă, ca și apărarea lui (L. Althusser) sub unghi marxist⁹. Se poate admite însă ca valabilă concluzia lui K. Popper că nu există o teorie

1. *Ibidem*, p. 125.

2. Thomas Nipperdey, *Gesellschaft, Kultur, Theorie*, Göttingen, 1976, pp. 59-73: „Historismus und Historismuskritik heute”.

3. Cf. Pietro Rossi, *Vom Historismus zur historischen Sozialwissenschaft*, Suhrkamp, Frankfurt pe Main, 1987.

4. E. Troeltsch, *Gesammelte Schriften*, vol. 3 (*Der Historismus und seine Probleme*), Tübingen, 1922, p. 102.

5. R. Aron, *op.cit.*, p. 14.

6. Radu Dudău, „Istorism-istoricism”, în *Revista de istorie socială*, I, 1996, pp. 293-298.

7. R. Aron, *op.cit.*, pp. 16-17.

8. Radu Dudău, *op.cit.*, p. 294.

9. *Ibidem*, pp. 295-296.

științifică a dezvoltării istorice care să sprijine predicția, ceea ce îndeamnă desigur la mai multă circumspecție¹.

Nu se poate vorbi nici despre raționalitate în istorie (Max Weber, Paul Veyne), ci despre o invenție continuă, fie și susceptibilă de tipologizare². Schemele explicative nu duc prea departe în istoriografie, după cum nici soluțiile născute din rationalismul critic. *Against method* (P. Feyerabend) e un apel ce privește desigur și istoria, un fel de a condamna excesul raționalist, „metoda fără spirit”³. Cei ce identifică știința cu ordinea se văd contraziși de noile teorii, care mizează pe incertitudine, „structuri disipative”, haos⁴. Ambiguitățile și antinomiile fac parte din textura intimă a istoriei⁵, ca realitate profund aporetică, al cărei studiu nu poate mulțumi nicicând.

Discursul istoric între modern și postmodern

În lipsa unui termen specific, se invocă postmodernismul pentru a circumscrie, vag și incoerent, căutările acestui timp. Istoricii n-au ezitat să ia parte, cu unelte proprii, la acele căutări, interesați ca limpezirile clipei de față să beneficieze de perspectiva diacronică. În căutarea unei paradigme e fără îndoială o sintagmă adecvată⁶. S-a scris deja mult pe această temă, adesea cu o iritare lesne explicabilă, fiindcă, deși obișnuit cu schimbările rapide, omul „postmodern” e șocat de metamorfozele uluitoare de azi.

Ce efecte a putut avea reflecția postmodernă asupra istoriografiei? Jörn Rüsen, la care vom face apel mai departe, ne previne tocmai asupra confuziei și incertitudinii ce domină încă discursul istoric⁷. Totul se repune în discuție, de la raționalism și progres pînă la discursul unic asupra duratei.

1. *Ibidem*, p. 297.

2. Christian Descamps, *Convorbiri cu Le Monde. Întrebări pentru sfîrșit de mileniu*, Humanitas, București, 1992, pp. 157-164.

3. Paul Feyerabend, *Against method*, University of Minnesota Press, 1970. Cf. și Christian Descamps, *op.cit.*, pp. 24-31.

4. George A. Reisch, „Chaos, history, and narrative”, în *History and Theory*, XXX, 1991, 1, pp. 1-20.

5. Ém. Callot, *op.cit.*

6. Al. Zub, „În căutarea unei paradigme”, în *Xenopoliana*, II, 1994, pp. 1-18. A se vedea în același volum și alte comentarii (Alexandru-Florin Platon, Ștefan Afloroaei, Radu Neculau, Petru Bejan, Florea Ioncioaia, Valeriu Gherghel, Bogdan-Mihai Mandache, Silviu Lupașcu, Cătălin Turliuc) pe tema postmodernismului.

7. J. Rüsen, „Studiile istorice între modernitate și postmodernitate”, în *Litere, arte, idei*, (supliment *Cotidianul*) V, 35 (18.IX.1995), pp. 1, 6-7; 36 (25 IX. 1995), pp. 6-7 (traducere și comentariu de Sorin Antohi).

Se preconizează deja o pluralitate de istorii, în acord cu pluralismul politic al epocii noastre. Accentul cade încă pe antinomii și contraste, dar se așteaptă sinteza capabilă să le depășească. Este ceea ce propune Rüsen însuși, folosind (după Hayden White, dar în alt spirit) termenul de *metaistorie*¹. „Indiferent cum am defini anume fenomenul cunoscut ca *postmodernism*, care în mod curent îi intrigă pe intelectuali, el constituie o provocare pentru istorici și meseria lor. Prefixul *post*, observă Rüsen, indică prezența unei profunde nemulțumiri față de acele modele de interpretare culturală ce definesc relațiile socio-culturale în curs drept *moderne*. Trăsăturile esențiale ale *modernismului* sînt problematice, iar discuția despre fenomenul emergent al *postmodernismului* semnalează nevoia unei noi perspective istorice.”²

Nu se poate ști cum va colora această perspectivă discursul postmodern în ansamblu și istoriografia în speță. Abolind conexiunea genetică a trecutului cu prezentul, postmodernismul dă frîu liber imaginației și face posibile o multitudine de restituții. El este antigenetic și antievoluționist, însușiri de mare efect asupra discursului istoric. Se poate crede că va stimula astfel teoria istorică.

Inerții și entuziasme

Sînt semne că noile generații ar dori să ia asupra lor misiunea teoretică a istoriografiei. Tineri cercetători se arată severi în judecată cînd este vorba despre discursul produs anterior, îndeosebi sub regimul comunist, culpabilizîndu-și predecesorii pentru lipsa lor de „vrednicie” profesională. Refuzul teoriei, în practica istoriografică, putea constitui un alibi pentru lipsa vocației, un fel comod de a se deroba³.

Deși atît de sumare, unele analize critice din ultimul timp au reușit să atragă atenția asupra lipsei alarmante a preocupărilor teoretice în istoriografia noastră⁴. Două sinteze de acest fel într-un secol (Xenopol și Djuvara) înseamnă prea puțin în adevăr și dezvăluie o carență mai veche. Regimul comunist i-a agravat numai, prin exces ideologizant, consecințele. Așa se face că ne aflăm astăzi în situația de a constata o mare precaritate conceptuală și un minus de teorie, într-un domeniu tot mai deschis teoretizărilor. Pentru mulți profesioniști, remarcă un exeget, „adevărul istoric se abține de

1. J. Rüsen, *op.cit.*, 1993.

2. *Ibidem*, p. 221.

3. Ovidiu Pecican, „Mulți pălmași, puține capete”, în *Vatra*, XXVII, 1997, 2, pp. 80-81.

4. Sorin Antohi, „Ieșirea din metatext: istorie și teorie în România post-comunistă”, în *Sfera politică*, 39, 1996, pp. 18-19.

la orice fel de teorie, chiar de la conceptualizarea unor fenomene, ba chiar și de la generalizările inevitabile; doar faptele contează, doar reconstituirea detaliată și robace a detaliilor, în numele unei naive credințe, potrivit căreia Adevărul – unic, etern și immanent – așteaptă în documentul inedit, iar publicarea torențială a surselor și narațiunile stângace, fragmente metonimice dintr-o *saga* etnonațională, sînt singurele forme de activitate științifică serioase¹.

Lipsa de interes pentru orice teorie se motivează uneori prin discreditul ce a lovit unica teorie, marxismul, pe al cărei adevăr contaseră mai înainte. La unii, această explicație ar putea fi un simplu alibi pentru o carență funciară, ascunzînd lipsa de vocație în domeniu. Oricum, cantonarea în factologic poate salva aparențe de onorabilitate profesională într-o lume atît de predispusă la autoiluzie. Nu e greu să o convingi că „istoria se scrie (numai) cu documente și că e legitimă această cantonare, inevitabilă în reconstrucția istoriografică. Este o atitudine ce se regăsește la spiritele terne ce populează inerțial domeniul, dar și la oameni chemați să ia decizii în știință și cultură. Diagnosticul pus de Sorin Antohi în eseu despre *Ieșirea din metatext* este, din păcate, exact: „avem o mică elită istoriografică modernă și *europeană*, care își negociază din greu pozițiile și programele în sistemul academic, în absența unor standarde profesionale riguroase”².

Masa corpului de cercetare nu e doar neinteresată a depăși handicapul existent, ci se opune activ tendințelor de înnoire existente la unii istorici. Opoziție tacită adesea, expresivă uneori, tenace mai totdeauna. Decalajul profesional față de marile școli din Occident și chiar din proximitatea noastră apuseană nu face decît să crească. Un risc real, despre care s-a mai scris³, decurge din această situație: izolarea istoriografiei noastre, la finele secolului XX, printr-un discurs construit în secolul al XIX-lea și deformat sub regimul comunist, este o sursă de inadecvate continuă, un handicap ce se cuvine depășit. Regretabila întârziere istorică, potențată sensibil sub dictatură, nu poate fi redusă decît prin efort critic (care trebuie să însemne în primul rînd *autocritică*) și prin construcție severă, atentă, riguroasă.

Se verifică din nou relația intimă, consubstanțială, dintre istorie și discursul istoric. Drenajul social pe care ni-l dorim nu e posibil fără a drena memoria⁴: operație delicată, a cărei împlinire necesită, desigur, timp. Contextul actual

1. *Ibidem*, p. 19.

2. *Ibidem*.

3. Lucian Boia, „Riscul izolaționismului”, în *Sfera politicii*, 39, 1996, pp. 13-15.

4. Cf. Al. Zub, „Politische Änderung und Geschichtsdanken in Rumänien”, în *Anuarul Institutului de Istorie „A. D. Xenopol”*, XXX, 1993, pp. 1-13; „Discursul istoric sub impactul schimbărilor”, în *Sfera politicii*, 39, 1996, p. 7; „Clio în orizontul tranziției”, în *Secolul 20*, 11-12, 1996, pp. 117-120.

înlesnește revizuirii de tot soiul, atribuind istoriografiei un rol aparte¹. Estul se confruntă, ca și Vestul acestei lumi, cu nevoia de a răspunde la provocările postmodernismului, provocări acutizate în lumea ex-comunistă printr-o complexă patologie ce afectează atât memoria colectivă, cât și breasla menită a fi tocmai un gardian al memoriei².

Terenul pe care se poartă astăzi lupta cea mai spectaculoasă este teoria istorică, epistemologia chemată să amelioreze forța argumentativă a istoriografiei, într-un climat ce presupune, evident, o multitudine stilistică și un pluralism al modelelor de interpretare³. Între entuziasmul deschiderii nelimitate și inerțiile produse sub regimul comunist, propria noastră istoriografie își caută drumul⁴. Reconstrucția este deocamdată (și cu bun temei) cuvântul ei de ordine⁵.

Apărut în *Polis*, IV, 4, 1997.

-
1. Cf. Carlos Barros, „The history ahead”, în *Storia della storiografia*, 30, 1996, pp. 77-106.
 2. „Istorie și istorici în postcomunism”, în *Magazin istoric*, XXX, 1996, 12, pp. 50-53. Considerații mai ample la Toader Nicoară, „Clio în orizontul mileniului trei”, în *Tribuna*, VIII, 47-52 (21.XI-31.XII.1996), p. 12. Text reluat (împreună cu Simona Nicoară) în vol. *Mentalități colective și imaginar social. Istoria și noile paradigme ale cunoașterii*, Presa Universitară Clujeană, Cluj-Napoca, 1997, pp. 9-39.
 3. Jerzy Topolski, „Viitorul istoriografiei”, în *Magazin istoric*, XXXI, 1997, 7, pp. 69-71.
 4. Cf. Alexandru Duțu, „Entuziasme, inerții, reflecții”, în *Dilema*, V, 1997, 242, p. 16.
 5. Andrei Pippidi, „Une histoire en reconstruction”, în Antoine Marès (ed.), *Histoire et pouvoir en Europe médiane*, Paris, 1996, pp. 239-262.

Un discurs pluralist și permeabil asupra trecutului

Alexandru Zub

Ceea ce se constată lesne în istoriografia de azi este mai cu seamă multitudinea înfățișărilor ei¹. Într-o epocă sensibilă la pluralism în politică, filozofie, religie etc., o asemenea înclinație a discursului despre trecut nu e deloc stranie. Fiindcă istoriografia, mai mult decât un reflex subiectiv al istoricului, trebuie socotită ca o realitate consubstanțială istoriei înseși.

Calea acestei idei, deschisă la începutul secolului XX prin metoda comparativă, s-a tot extins, acompaniind practic toate congresele internaționale de științe istorice². Un anume relativism s-a impus, în pofida atîtor formule absolutizante ce au marcat discursul asupra istoriei. Nu era un lucru nou. J.M. Chladenius și cancelarul d'Aguesseau³ în secolul al XVIII-lea, F.G. Klopstock la începutul următorului, erau convinși de idee⁴. „Istoria e una, reprezentarea ei este diversă și multiplă.” De la această remarcă a lui Chladenius, istoricii caută mereu „în verosimil o formă specifică domeniului lor, o formă istorică a adevărului”⁵.

Ei sînt acum mai bine pregătiți pentru un pluralism de viziuni și metode. După 1923, cînd apăreau *Revue d'histoire comparée* și discursul lui Henri Pierrenne despre comparatism, istoriografia a pus în lumină tendințe înnoitoare mai vechi, a căror coexistență dovedea în fond o atitudine pluralistă asupra trecutului⁶. În 1946, revista *Annales d'histoire économique et sociale*

-
1. Charles Samaran (ed.), *L'Histoire et ses méthodes*, Gallimard, Paris, 1961.
 2. K.-D. Erdman, *Die Oekumene der Historiker. Geschichte der Internationalen Historikerkonresse und des Comité International des Sciences Historiques*, Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 1987.
 3. N. Iorga, *Generalități cu privire la studiile istorice*, Monitorul Oficial, București, 1944, pp. 283-286.
 4. Reinhart Kosellek, *Le futur du passé*, EHESS, Paris, 1990, pp. 166-175.
 5. *Ibidem*, p. 168.
 6. Cf. Charles-Olivier Carbonnell, *L'Historiographie*, PUF, Paris, 1981, pp. 109-110.

își schimba subtitlul în: *économie, sociétés, civilisations*, adoptînd astfel un plural potrivit cu realitățile geopolitice și culturale din lume. Etnoistoria cunoștea căi noi, ca și istoria în ansamblu. O anumită relativitate, deja admisă în fizică, prindea teren și în istoriografie¹. Consecințele aveau să fie considerabile, fiindcă acea tendință va spori disponibilitățile discursului istoric, devenit pas cu pas pluralist și permeabil.

Acest discurs poate fi mai aproape de economie sau de psihologie sau de sociologie sau de oricare din științele umane, cum ne asigură Georges Gurvitch², dar el rămîne mereu un demers „imperialist”, în sensul folosit de P. Lacombe, H. Berr, L. Febvre³, serie de prestigiu care va fi strălucit continuată⁴.

Fondatorii „Analelor” voiau să editeze „o revistă franceză, dar de spirit internațional”, declarîndu-și metoda „democratică și novatoare”⁵. Era, desigur, o reacție împotriva „istoriei istorizante”, un proiect „pedagogic” fondat pe speranța unei interdependențe, bine motivată economic, a națiunilor⁶. O atare istorie, economică și internațională totodată, presupune o anumită înțelegere a viitorului, a „pedagogiei” deja identificate de „analizii” revistei⁷. În acest spirit, Febvre va preda istoria civilizației moderne, iar Braudel va tipări pentru elevii din al treilea ciclu o minunată și îndrăzneată *Grammaire des civilisations*. În raport cu istoria tradițională, credincioasă povestirii, istoricii de la *Annales* imaginau un alt discurs, sacrificînd masa enormă de date ce copleșeau spiritele: „Istoria nouă, afirma autorul, este o anexiune voită a diverselor științe despre om”, care „explică lumea actuală, făcînd inteligibilă confuzia”⁸.

O asemenea istorie, deja întrevăzută de H. Berr și prevăzută oarecum de H. Pierrenne, nu putea fi decît pluralistă. O mulțime de factori dominanți corespund acestui pluralism. Fiindcă „nu există istorie unilaterală. Nu o domină exclusiv, după Braudel, nici conflictul rasial ale cărui șocuri sau acord ar fi determinat tot trecutul oamenilor; nici puternicele ritmuri economice, factori de progres sau de prăbușire; nici permanentele tensiuni sociale; nici acel

1. *Ibidem*, p. 113.

2. F. Braudel, *Écrits sur l'histoire*, Flammarion, Paris, 1969, p. 7.

3. *Idem*, „Préface”, în Émile Callot, *Ambiguités et antinomies de l'histoire et de sa philosophie*, Marcel Rivière et Co, Paris, 1962, p. 6.

4. Guy Bourdê, Hervé Martin, *Les écoles historiques*, Seuil, Paris, 1983, pp. 201-226.

5. Erato Paris, „L'esprit des Annales à travers sa pédagogie et la correspondance entre Lucien Febvre et Marc Bloch”, în *Storia della storiografia*, 32, 1997, p. 72.

6. *Ibidem*, p. 12.

7. *Ibidem*, p. 83.

8. F. Braudel, *Grammaire des civilisations*, Flammarion, Paris, 1987, pp. 21-22.

spiritualism difuz al unui Ranke, prin care se sublimează, pentru el, individul și vasta istorie generală; nici domnia tehnicii, nici puseul demografic”¹.

Evident, un istoric preocupat a defini condiția umană trebuie să fie atent la vocile altor științe antropologice și la sugestiile înseși ale filozofiei, fără a sacrifica totuși vreuna dintre exigențele sale. Discursul istoric îmbracă de obicei forme diverse, a căror coexistență este cât se poate de naturală. Toleranța reprezintă prima regulă a pluralismului și în istorie.

Dacă ne gândim iarăși la exemplul „Analelor”, această școală comportă deja mai multe generații de istorici și numeroase formule, de la sociologismul fondatorilor la istoria economică a lui Simiand și Labrousse, de la istoria matematizantă și serială a lui Pierre Chaunu la istoria ideilor și mentalităților, ca să nu amintim decât cele mai bine conturate direcții. Este vorba despre o imensă înflorire, comparată de Braudel cu o tablă de șah, unde „fiecare istoric își va căuta locul său: pe o dală neagră sau pe una albă sau pe linia ce le separă”. Orice poziție poate fi acceptabilă, numai să nu excludă nici una dintre pozițiile pe care se poate plasa istoricul. „A fi istoric înseamnă a dori să le practici pe toate sau, cel puțin, să le străbați pe toate prin raționament”², conchidea același învățat, sensibil și el la toate provocările gândirii. În marea-i sinteză, *Civilisation matérielle, économie et capitalisme*, el nu urmărește o evoluție, ci evoluții care se înfruntă, se sprijină, se contrazică. Economia este întotdeauna la plural. Realitățile nu devin clare, transparente, decât supuse la examenul cel mai sever, comparate, „judecate” de către istoric³.

Istoria nu mai are astăzi orgoliul majusculei. Dar ea reclamă un plural, precum în seria îngrijită de P. Chaunu și descrisă de P. Nora ca o istorie pragmatică, filozofică, critică, universală, teologică, sociologică, probabilistă, cantitativă, anticipatoare, antropologică, intelectuală etc. Culorile „spectrului” sînt încă mai numeroase. Domeniul e practic inepuizabil. „Trăim o explozie a istoriei”, fără îndoială, și această explozie trebuie luată în seamă pe toate planurile, inclusiv în ce privește pluralismul formelor și conținuturilor sale. „Ieri încă dedicată povestirii evenimentelor ce au frapat pe contemporani, amintirii marilor oameni și destinelor politice ale națiunilor, istoria și-a schimbat metodele, decupajele și obiectele.”⁴

De aceea, analiza economiilor și societăților se continuă în studiul culturilor materiale, al civilizațiilor și al mentalităților. Viața politică și-a extins orizontul spre mecanismele puterii. Metodele cantitative oferă baze mai

1. *Idem*, *Écrits sur l'histoire*, pp. 20-21.

2. *Idem*, „Préface”, în *Ambiguïtés et antinomies...*, pp. 7-8.

3. *Idem*, *Structurile cotidianului*, I, Meridiane, București, 1984.

4. Pierre Nora, *Bibliothèque des histoires*, présentation de la série.

sigure pentru dezvoltarea perspectivelor demografice, economice, culturale. Textul nu mai e documentul rege; nonscrisul – vestigii arheologice, imagini, tradiții orale – dilată domeniul istoriei. Omul întreg, cu trupul său, cu alimentația sa, cu limbajele și reprezentările sale, cu instrumentele sale tehnice și mentale, care se schimbă mai mult sau mai puțin rapid, tot acest material, odinioară neglijat, a ajuns să fie pâinea istoricilor, pe când acceerația istoriei antrenează, în schimb, o explorare mai atentă a permanențelor, a inerțiilor istoriei colective”¹.

Dinamica discursului o însoțește evident pe aceea a istoriei înseși. Să-1 mai cităm o dată pe Braudel, acest admirabil provocator, care schimbă mereu unghiul, perspectiva, punerea în scenă. „Nu urmăim această istoriografie *en gésine*, niciînd aceeași de la un an la altul, decît alergînd și contrariîndu-ne lucrările obișnuite, adaptîndu-ne cu chiu cu vai la mereu alte exigențe și solicitări”². Respingînd dihotomia lui Otto Brunner (*istorie politică/istorie socială*), același istoric identifica nuanțe fără număr în orice direcție: „Toate ușile îmi par bune pentru a trece pragurile multiple ale istoriei”, spunea Braudel. Ca și Gurvitch, maestrul său, el nu concepea acest domeniu decît *pluridimensional*³.

Este deci imposibil să vorbim despre istorie „la singular”. Ideea este susținută și de Claude Lefort, într-o carte de prestigiu, *Les formes de l'histoire*⁴. Se admite, după Troeltsch, cel puțin, că o istorie sintetică a umanității nu este posibilă, ci numai istoria diverselor civilizații⁵. Braudel, cu un prestigiu inegalabil, n-a făcut decît să întărească această idee, care devine tot mai productivă⁶.

De altfel, noțiunea de *teritoriu*, luată din antropologie, a cîștigat și ea teren în regatul lui Clio. O găsim într-o carte a lui Em. Le Roy-Ladurie, *Le territoire de l'histoire*, unde cantitativul este la locul său, alături de alte modalități de abordare: demografie istorică, biologie, mediu, mentalități⁷. O istorie fără oameni, cea a climatului de pildă, era oricînd posibilă⁸, lîngă o istorie a corpului uman, a vîrstelor, a conduitelor, a imaginarului etc.

1. *Ibidem*.

2. F. Braudel, *La dynamique du capitalisme*, Arthaud, Paris, 1985, p. 10.

3. *Idem*, *Écrits sur l'histoire*, p. 191.

4. Claude Lefort, *Les formes de l'histoire. Essai d'anthropologie politique*, Gallimard, Paris, 1978, p. 11.

5. Dominique Kosáry, „Sur quelques problèmes d'histoire comparée”, în *Revue d'histoire comparée*, XXI, 1943, 1-2, p. 25.

6. F. Braudel, „Civilisation et culture”, în *La France d'Ancien Régime. Hommage à Pierre Goubert*, I, Paris, 1984, pp. 103-107.

7. Em. Le Roy Ladurie, *Le territoire de l'historien*, I-II, Gallimard, Paris, 1973-1978.

8. *Idem*, *Histoire du climat depuis l'an mil*, Flammarion, Paris, 1967.

Pe de altă parte, o reducere programată a multiplului la simplu a îmbogățit mult informațiile și a permis transgresarea individului și a evenimentului. Istoricul a putut asuma, pe acest temei, socialul, structura, acea istorie anonimă, profundă și adesea mută, ale cărei posibilități se văd considerabile.

O lungă istorie explică această expansiune multiplă: cronologică, spațială, tematică, documentară etc.¹. Tradiția istorică se întrește cu „noi teritorii”², unde istoria climatului, seriile economice, viața cotidiană, ideile, credințele, mentalitățile, imaginarul participă la acest complex inefabil și, pînă la urmă, inextricabil, în miezul căruia se descoperă neîncetat problemele duratei³.

Această evoluție a discursului istoric e aproape aceeași în fiecare cultură, în pofida mării diversități de experiențe primite și reflectate. E un spectacol de „știință în mers”, după formula lui Jacques Le Goff, protagonist eminent al *noii istorii*⁴.

Multiplul s-a instalat pretutindeni, pluralul marchează de mult demersul istoriografic. *The varieties of history* (1956), *Interpretations of history* (1961), *Visions of history* (1983) – iată niște titluri semnificative pentru această vîrstă a discursului despre trecut⁵. Este o vîrstă a diversității și a diferenței, una care necesită neîntrerupte eforturi de adecvare din partea istoricului⁶.

În „republica savanților” (*Gelehrtenrepublik*), imaginată de Klopstock, „poliistoria” făcea corp comun cu „politeoria”⁷. De atunci, se poate spune, istoriografia a fost marcată deopotrivă de elanul teoretic și de acribia documentară. Plecînd de la națiune (Ranke), ea a cunoscut o fragmentare inevitabilă. Culturile (Spengler) și civilizațiile (Toynbee) au impus abordări mai ample și totodată un studiu mai aplicat al trăsăturilor specifice.

-
1. J.-B. Duroselle, „La connaissance actuelle du passé”, în *Revue des Sciences Morales et Politiques*, 139, 1984, 1, pp. 7-26.
 2. J. Fremeux, B. Valette, *L'écriture de l'histoire*, Marketing, Paris, 1980, pp. 42-90.
 3. Régis Harion, *L'histoire au présent*, Paris, 1980.
 4. Jacques Le Goff *et al.*, *La nouvelle histoire*, Retz CEPL, Paris, 1978, pp. 11-12. Cf. Hervé Couteau-Bégarié, *Le phénomène „nouvelle histoire”*, Oeconomica, Paris, 1983 (1989).
 5. Fritz Stern (ed.), *The varieties of history*, World Publishing, Cleveland, 1956; Alban G. Widgery, *Interpretations of history*, Allen&Unwin, Londra, 1961; Henry Abelove (ed.), *Visions of history*, Manchester U.P., 1983; G. Bourdieu, Hervé Martin, *Les écoles historiques*, Seuil, Paris, 1983.
 6. Cf. Georg G. Iggers, *New directions in European historiography*, Middletown, 1975; Pietro Rossi (ed.), *La storiografia oggi*, Il Saggiatore, Milano, 1983; Nicola Tranfaglia *et al.*, *Il mondo contemporaneo*, X/2, La Nuova Italia, Firenze, 1983: „Gli strumenti della ricerca”.
 7. F.G. Klopstock, „Die deutsche Gelehrtenrepublik”, în *Werke*, XII, Karlsruhe, 1828, p. 78.

Nici istoria generală, nici aceea regională, în sensul definit de Pierrenne și asumat de alți cercetători, nu sacrifică individualitatea. Ea doar diminuează excesele etnocentrismului. Într-o pledoarie pentru *istoria comparată*, Dominique Kosáry încerca, cu peste o jumătate de secol în urmă, să pună în evidență virtuțile unei istorii regionale, ale regiunii carpatine în speță, ca variantă a unei evoluții europene comune¹. Diversitatea de rase și culturi în Europa Centrală și de Est trebuie să fie un argument în plus pentru acest pluralism istoriografic (*le molte storie*)², închipuit de multă vreme ca un mijloc de armonizare a relațiilor internaționale³.

Text comunicat (în franceză) la un simpozion internațional, Budapesta, 16 aprilie 1998.

-
1. Dominique Kosáry, „Sur quelques problèmes d'histoire comparée”, în *Revue d'histoire comparée*, XXI, 1943, 1-2, pp. 3-32.
 2. Massimo L. Salvadori, „Le molte storie”, în Pietro Rossi, *op.cit.*, pp. 239-245.
 3. Cf. Jörn Rüsen, *op.cit.*; Cristoph Conrad, Martina Kessel (ed.), *Geschichte schreiben in der Postmoderne*, Stuttgart, 1994; Victor Neumann, *Identités multiples dans l'Europe des régions*, Hestia, Timișoara, 1997; Al. Zub, *Discurs istoric și tranziție. În căutarea unei paradigme*, Institutul European, Iași, 1998.

Discursul istoric și seducțiile imaginarului

Alexandru Zub

Imagini și imaginar

Impresia de inerție și imobilism pe care unii analiști grăbiți o degajă din istoriografia română actuală, acuzînd-o adesea vehement, nu se justifică decît în parte. Nuclee active de cercetare, adesea la un nivel foarte onorabil, există mai peste tot, în marile centre universitare, uneori și în afara lor, ceea ce indică totuși o anumită vitalitate, lesne de recunoscut în publicațiile din ultimii ani. Ele au fost active, în măsuri diferite, și sub regimul comunist, alcătuiind partea mai rezistentă a domeniului, lucru pe care mulți critici ai istoriografiei par a-l uita sau îl ignoră cu bună știință, ca și cum s-ar bucura să constate că după al doilea război mondial nu am avut în acest domeniu decît un discurs monocord, mincinos și diletant.

Un exemplu la îndemînă îl constituie studiile demitizante, individuale sau de grup, care au produs destulă vîlvă și multă confuzie în perioada postdecembristă. Ele se înscriu, neîndoielnic, într-un domeniu mai vast, care ține îndeosebi de sfera imaginarului. Totul pleacă de la imagine, ca să se întoarcă la ea, reverberînd caleidoscopic și multiplicînd la nesfîrșit formele. Imagologia (termen refuzat de unii) s-a impus ca o disciplină relativ autonomă, în competiție cu altele, pentru un complex ambiguu de realități socio-umane. Discursul produs nu putea fi decît pluralist și eterogen, însuși asupra cărora istoricii insistă tot mai mult¹.

S-a încercat și la noi o sistematizare a domeniului, fără a se ajunge totuși la o sinteză completă sub unghi tematic și ca durată². Renovațiile s-au produs

-
1. Cf. Steven Crowell, „Mixed messages: the heterogeneity of historical discourse”, în *History and theory*, 37, 1998, 2, pp. 220-244.
 2. Dan A. Lăzărescu, *Imaginea României prin călători*, I, 1985; II, 1986; Sport-Turism, București, III (cu titlul: *Imaginea poporului român în conștiința universală*), Cogito, Oradea, 1995; Alexandru Dușu, „Imagologie și relații culturale”, în *Viața românească*, LXXXIII, 1988, 9, pp. 3-7.

și aici preeminent prin alte zone ale umanisticii¹. Istoriografia a continuat mai degrabă să se ocupe de problematica identitară, interculturalitate, conexiuni, convergențe etc., fidelă pînă la un punct discursului tradițional, care privilegia restituirea factologică și fragmentarismul². Temele imaginarului, deși socotite uneori ca aparținînd domeniului în cauză, de la Hasdeu și Xenopol (care se ocupaseră de imaginație ca element al istoriei)³ și Iorga (în a cărui operă imaginarul deține un loc și mai vizibil)⁴, pînă la Alexandru Duțu⁵ și Lucian Boia⁶, pentru a nu aminti, dintre istoricii mai noi, decît aceste nume⁷.

Apelul la imaginar a fost socotit însă adesea, abuziv, ca un drept la fabulație, fără limite la început, restrîns apoi tot mai mult, pînă la excluderea lui cvasitotală de către pozitivistii mai vechi sau mai noi. Era o confuzie de planuri, fără îndoială, imixtiunea inerentă a eului în orice construct istoriografic se confunda cu invenția, dimensiunea subiectivă a discursului cu acele *res fictae* abhorate de pozitivism și scoase din tematica studiabilă. Tot ce ținea de moștenirea mitopoetică a romantismului, pe linia Fichte-Herder, era respins *de plano*, ca lucruri nedemne de istoriografie, ca produs al imaginației. A trebuit să treacă multă vreme, să se consume destule experimente în domeniu, pentru ca imaginația să fie repusă în drepturi, iar subiectivitatea istoricului să apară ca inerentă în orice construct.

Pluralismul istoriografic a cîștigat teren și s-a impus ca o conduită logică. *Istoria* a fost înlocuită de *istorii*, iar acestea nu puteau fi decît provizorii și relative. „Epistemologia joacă astăzi cartea relativismului”, constată Lucian Boia, la capătul unui excurs ce voia să cuprindă ansamblul problemelor cu

-
1. Cf. Paul Cornea, *Aproapele și departele*, Cartea Românească, București, 1990; Andrei Corbea, *Ego, alter, alter ego*, Ed. Universității „Al.I. Cuza”, Iași, 1993; Adrian Marino, *Pentru Europa*, Polirom, Iași, 1995.
 2. Cf. Al. Zub, „Despre studiul alterității la români”, în vol. *Identitate/alteritate în spațiul românesc*, coord. Al. Zub, Ed. Universității „Al.I. Cuza”, Iași, 1996, pp. 395-414.
 3. Al. Zub, *A.D. Xenopol, biobibliografie*, Ed. Enciclopedică/Ed. Militară, București, 1973.
 4. N. Iorga, *Generalități cu privire la studiile istorice*, ediția a IV-a, îngrijită de Andrei Pippidi, Polirom, Iași, 1999, *passim*.
 5. Alexandru Duțu, *Literatura comparată și istoria mentalităților*, Univers, București, 1982; *Călătorii, imagini, constante*, Eminescu, București, 1985; *Dimensiunea umană a istoriei*, Meridiane, București, 1986.
 6. Lucian Boia, *Pour une histoire de l'imaginaire*, Les belles lettres, Paris, 1998 (versiune românească, Pro Humanitas, București, 2000). A se vedea și celelalte scrieri din ultimii ani.
 7. Cf. Simona Nicoară, Toader Nicoară, *Mentalitățile colective și imaginarul social. Istoria și noile paradigme ale cunoașterii*, Presa Universitară Clujeană, Cluj-Napoca, 1996.

care se confruntă și istoriografia¹. A restricționa pe cât posibil iluzia în acest domeniu e legitim², a reduce istoria la un joc de imagini e un abuz, asupra căruia s-a și atras de altfel atenția³. Justa măsură se cuvine respectată și în acest domeniu, destul de dinamic pentru a înlesni mereu excesele.

Relativismul risca să legitimeze, la rîndul său, acea conduită de tip „absolutist” pe care tocmai o combătuse⁴. Bogăția de imagini cu care istoria are de-a face îi subminează pînă la urmă coerența, șansele de a construi un discurs valid și definitiv, visul istoricilor dintotdeauna. Imagologia emană nu doar lumini în cîmpul mai vast al istoriografiei, alimentînd nesfîrșite reverberații. Imaginarul se vădește inepuizabil ca resurse, iar problematica identității profită de el tot mai mult⁵.

Seducțiile imaginarului

Antamată multă vreme cu prioritate în domenii conexe (literatură, etnologie, antropologie etc.), problematica imaginarului a pătruns de la un timp și în istoriografie, alcătuiind o direcție de studii ce comportă deja un anume ecou. Profesorul Lucian Boia a creat la Universitatea din București un Centru de istorie a imaginarului, grupînd în jurul său o serie de tineri motivați a studia și „cealaltă față a medaliei”, spre a da imaginarului ce i se cuvine în discursul istoric. Rezultatele de pînă acum (colocvii tematice, volume de studii) justifică aprecierea că noul organism, alimentat cu fervoare de colaboratori, a reușit să stimuleze oarecum interesul pentru acest domeniu. Un domeniu încă puțin explorat, dar nu lipsit cu totul de gesturi pregătitoare, unele strîns legate de temele puse la lucru și în Centrul de istoria imaginarului. E destul să amintesc aici numele lui Alexandru Duțu, ale cărui scrieri pe teme conexe, beneficiind anume de comparatism, istoria ideilor, mentalități, constituie de mult repere inevitabile, totuși omise cu ostentație în ultimul timp⁶.

O dezbatere ce ar fi trebuit să aibă loc pe seama unei instituții academice, eventual în cadrul unui program de „revizuire” a istoriografiei, s-a

-
1. Lucian Boia, „O istorie de nuanțe”, în 22, IX, 1998, 41, p.15.
 2. Florin Ardelean, „Intoarcerea mitului risipitor”, în *Familia*, 33, I 1997, 9, p. 48.
 3. Florin Platon, „Jocul cu trecutul, dar cu reguli precise”, în *Contrafort*, V, 1998, 7-8, p. 6.
 4. B. Tibi, „Politik und Vernunft. Jenseits von Kulturrelativismus und Neo-absolutismus”, în *Universitas*, 51, 1996, 3, pp. 201-210.
 5. Evelyne Patlagean, „L'Histoire de l'imaginaire”, în J. Le Goff (ed.), *La Nouvelle Histoire*, Retz CEPL, Paris, 1978, p. 249-269.
 6. Vezi Dan A. Lăzărescu, *op.cit.*; A. Duțu, „Imagologie și relații culturale”, în *loc.cit.*, *Literatura comparată...*, *Călătorii, imagini...*, *Dimensiunea umană...*

focalizat aşadar în jurul uneia dintre figurile reprezentative ale domeniului, Lucian Boia¹. Faptul în sine nu e lipsit de semnificaţie, căci denotă – ca şi alte componente ale vieţii publice – o carenţă instituţională şi un tip de conduită. Să remarcăm şi un al doilea fapt, de rang secund: dezbaterile despre *istorie şi mit* a avut loc pe marginea unei cărţi şi a unui autor anume². În al treilea rând, nu se poate evita întrebarea: de ce discuţia s-a produs tocmai acum, deşi autorul profesa în domeniu de peste trei decenii³, iar jumătate din interval, dacă nu mai mult, l-a folosit chiar pentru studii asupra imaginarului⁴?

Înfîia remarcă pare a depăşi cartea în discuţie, căci se referă la un context valabil pentru o categorie mai amplă de fapte. Lipsa de instituţii care să înlesnească reuniuni istoriografice, dezbateri, analize pe diverse teme sau privind chiar ansamblul problemelor puse acum de domeniul însuşi denotă o lipsă mai profundă, de ordin structural. Este un aspect important al unei mai vechi patologii sociale, în afara căreia nu se poate găsi o bună explicaţie nici pentru fenomenul contemporan⁵. Pe seama acestei carenţe trebuie să punem, între altele, „conduita haiducească” în cultură, dacă se poate spune aşa, conduită ilustrată în domeniul istoriei şi de Lucian Boia. Omul devine instituţie, fie aceasta politică, justiţiară, cognitivă, etc. Am putea citi astfel enciclopedismul românesc, în sensul definit de Eliade, nu atât ca impuls epistemic multidisciplinar, cât ca nevoie dramatică de a umple goluri, de a suplini lipsa de instituţii care să gestioneze cultura⁶. Isprăvile protocronismului pot fi şi ele privite sub acelaşi unghi, ca recuperări *à rebours* pe seama unei societăţi incapabile să valorifice la timp propriile-i oferte⁷.

1. Lucian Boia, n. 1944, cadru universitar din 1967, specialist în istoriografie şi în problematica imaginarului. Vezi Al. Zub, „Imaginar şi microcosm”, în vol. *Istorie şi finalitate*, Ed. Academiei Române, Bucureşti, 1991, pp. 181-184; „O istorie fără sfârşit?”, în vol. *Discurs istoric şi tranziţie*, Institutul European, Iaşi, 1998, pp. 28-31.
2. Lucian Boia, *Istorie şi mit în conştiinţa românească*, Humanitas, Bucureşti, 1997. Temă reluată de autor în volumul *Două secole de mitologie naţională*, Humanitas, Bucureşti, 1999.
3. Dan Berindei, notă biobibliografică în Ştefan Ştefănescu (ed.), *Enciclopedia istoriografiei româneşti*, Ed. Ştiinţifică şi Enciclopedică, Bucureşti, 1978, p. 66.
4. Cf. Al. Zub, *Istorie şi finalitate*, pp. 181-184.
5. Al. Zub, *Discurs istoric şi tranziţie*, *passim*.
6. Mircea Eliade, „Introducere”, în B.P. Hasdeu, *Scrieri literare, morale şi politice*, I, Bucureşti, 1937, p. XXXVII şi urm.
7. Cf. Katherine Verdery, *National ideology under socialism. Identity and cultural politics in Ceausescu's Romania*, University of California Press, Berkeley, 1991.

Lucian Boia a trebuit să facă un ocol destul de lung pe la edituri străine pentru a fi luat în serios la noi. Din 1984, când publica la München (în colaborare cu Helga Abret) un eseu despre „secolul marțienilor”, așadar un text de istorie a imaginarului¹, el și-a îmbogățit mereu palmaresul, publicând cărți despre „explorarea imaginară a spațiului”, „sfârșitul lumii”, „mitologia științifică a comunismului”, „mitul omului diferit”, „imaginarul” ca domeniu de studiu, „mitul longevității”², la care se adaugă – tot pentru uzul lumii străine – un dicționar de „mari istorici”, scos în colaborare cu alți profesioniști în materie³. Este o direcție de studiu bine încheată, care însă diferă sensibil de cercetările făcute în primii săi ani de carieră, privind mișcarea națională din Transilvania în perioada dualismului, despre relațiile româno-ceho-slovace, evoluția istoriografiei etc.⁴.

Un fapt pare a fi decis sau măcar a fi întărit această schimbare de opțiuni tematice, cu urmări importante pentru destinul său cărțurăresc: constituirea Comisiei Internaționale de Istoriografie, cu ocazia Congresului de la București (1980), comisie a cărei secretar a fost de la început, apoi vicepreședinte, ceea ce i-a înlesnit o deschidere și o mobilitate greu de obținut altminteri în România anilor '80, deceniu hotărâtor pentru reorientarea despre care vorbim. Decurgea studiul imaginarului din logica profesiei, cum apare azi, sau era atunci mai curînd un subterfugiu, menit a-l pune pe istoric la adăpost de imixtiuni prea severe ale factorului politic? În eseu „Pour une histoire de l'imaginaire” (1998), Lucian Boia însuși explică noul demers ca fiind unul profesional pur și simplu, însă motivația lui pare a se fi produs treptat, asociind impulsul strategic și nevoia unui sistem explicativ pentru istoriografie în ansamblu, domeniu pe care îl aborda de la un timp și didactic⁵. A fost, se poate spune, un refugiu salutar, din care istoricul a obținut profit

1. Lucian Boia, Helga Abret, *Das Jahrhundert der Marsianer*, Heyne, München, 1984.
2. *Idem*, *L'Exploration imaginaire de l'espace*, La Découverte, Paris, 1987; *La Fin du monde, une histoire sans fin*, La Découverte, Paris, 1989; *La mythologie scientifique du communisme*, Caen-Orleans, 1993; *Entre l'Ange et la Bête: le mythe de l'Homme différent de l'antiquité à nos jours*, Plon, Paris, 1995; *Pour une histoire de l'imaginaire*, ed.cit.; *Pour vivre deux cents ans. Essai sur la mythe de la longévité*, Inpress, Paris, 1998.
3. *Idem*, *Great Historians from Antiquity to 1800*, Greenwood Press, New York, 1989; *Great Historians of the Modern Age*, Greenwood Press, New York, 1991.
4. *Idem*, *Eugen Brode (1850-1912)*, Litera, București, 1974; *Relationships between Romanians, Czechs and Slovaks (1848-1914)*, Editura Academiei, București, 1977.
5. *Idem*, *Evoluția istoriografiei române*, Ed. Universității, București, 1976.

din plin, atît în planul analizei pragmatice, cît și pe linia fundamentării sistemului.

Pentru latura pragmatică, aplicativă a demersului, se cer menționate îndeosebi volumele: *Istorie și mit în conștiința românească* (1997) și *Două secole de mitologie națională* (1999), volume pregătite prin studii personale mai restrînse și prin lucrări colective despre miturile istorice, inclusiv cele produse de comunismul românesc. Toate au însemnat eforturi sensibile de reflecție, de compulsare și analiză, cu atît mai demne de amintit cu cît ele aveau loc într-un mediu nu tocmai prielnic acestui tip de anchetă. Termenii însiși (istorie, mit, națiune, imaginar etc.), se cuveneau explicați, ceea ce Boia a făcut din capul locului, sumar, însă riguros, analizînd critic ultimele secole de istoriografie, pentru a pune astfel în lumină fuziunea istoriei cu mitul în societatea românească. Concluziile, deși similare celor la care s-a ajuns deja în alte zone de cultură, au surprins mass-media și chiar pe unii profesioniști ai domeniului, încă ostili față de ideea că miturile naționale sînt purtătoare de mesaj autoritar, xenofob, megaloman. Evident, lumea e compusă din entități naționale, însă discursurile pe care acestea le emit, la nivelul istoriografic, se pot armoniza profesionalmente, cel puțin pînă la punctul unde identitatea însăși devine miza discursului, nucleul său ireductibil.

Relația cu alteritatea rămîne mereu decisivă în istorie. Disputele identitare s-au intensificat mai ales în momentele cînd înclinația mitizantă prevala asupra spiritului istoric, stimulînd naționalismul. Epoca romanticilor, perioada interbelică, regimul Ceașescu (al cărui discurs avea o coloratură naționalistă), tranziția din anii '90 pot fi evocate consensual, fără a ignora nici continuitatea preocupării, nici caracterul ei inerent și ubicuu. Analogii cu alte spații etno-culturale se fac, de altminteri, mereu, comparatismul fiind un mijloc de *a relativiza discursul istoric*.

Sintagma din urmă poate constitui o bună cheie de lectură a discursului profesat, în ultimul timp, de Lucian Boia. „Mă înscriu, declară el, pe linia unui relativism științific, tot mai insistent afirmat de cîteva decenii încoace. Iar în perimetrul strict al istoriei, adaugă autorul *Jocului cu trecutul*, mă asociez interpretărilor care iau în considerare textul sau discursul, ca elaborări relativ autonome față de trecutul la care se referă și dependente totodată de structurile imaginarii și de acțiunea ideologiilor.”¹ E un fel de a se autodefini prin raportare la curente ce au marcat discursul istoric în ultima jumătate de secol. Un fel prea expeditiv, poate, fiindcă ignoră mai noile tentative de primenire a discursului, o dată cu mai vechile căutări în același domeniu.

1. *Idem, Jocul cu trecutul. Istoria între adevăr și ficțiune*, Humanitas, București, 1998, p. 5.

Motivîndu-și apodictic opțiunea textualistă, autorul rezumă în acest fel raportul dintre cercetător și realitatea pe care o studiază: „Noi nu ne întîlnim cu istoria reală, ci cu propriul nostru discurs despre istorie. *Noi* alegem, *noi* decidem ce este bine și ce este rău, *noi* elaborăm modele. *Nu istoria ne învață, ci noi spunem istoriei ce trebuie să ne învețe*. Știm lecția dinainte. Morala ne aparține, iar istoria nu este decît un argument suplimentar de validare a propriilor noastre opțiuni”¹. Simplu de tot, după cum se vede, prea simplu pentru un raport așa de complex, în fața căruia, de obicei, istoricul ezită îndelung înainte de a se lăsa ispitit de o definiție, știind bine (după Braudel) că definițiile ne trădeză, deși rămîn inevitabile.

Sugestii deconstructiviste din anii '60 sînt puse la lucru, acum cînd secolul se încheie, pe seama unor teme mult prea gingașe pentru a fi expediate în formule silogistice. Să nu se uite că eseul lui Derrida, *De la grammatologie*², a fost precedat totuși de o minunată *Grammaire des civilisations*, în care Braudel pledase tocmai pentru nesimplificarea didactică sau speculativă în istorie³. Ambiguitățile și antinomiile acesteia, evocate concomitent și de alții, îl sileau să observe că „jocul nostru se desfășoară între nenumărate posibilități, pe un eșichier cu mai puține căsuțe decît adevărul, destule (însă) pentru a îngădui o diversitate de soluții”⁴.

Pasiunea de a decipta manevrele istoricului, de a releva structuri, tehnici, metode prezente în scrisul acestuia, îl apropie pe Lucian Boia de Emile Callot⁵ și Paul Veyne⁶, ultimul fiind și un admirabil exeget al lui Foucault, alt nume de neocolit în orice discuție serioasă despre discursul epocii în cauză⁷. De atunci, reflecția istorică a cunoscut noi oferte, inclusiv în teoria narativismului⁸. Istoria nu poate fi redusă la text, nici textul la reguli de retorică, iar aplatizările muzeale, incriminate în *Jocul cu trecutul*, privesc nu atît discursul istoriografic în ansamblu, cît *vulgata* oficială⁹. Istoriografia ca atare e mult mai diversă, fie și limitată la spațiul strict profesional, încît tratarea ei în bloc și oarecum „de sus” o prejudiciază neîndoielnic.

1. *Ibidem*, p. 78.

2. Jacques Derrida, *De la grammatologie*, Minuit, Paris, 1967.

3. Fernand Braudel, *Grammaire des civilisations*, Flammarion, Paris, 1962.

4. *Idem*, „Prefață” în Emile Callot, *Ambiguités et antinomies de l'histoire et de sa philosophie*, Marcel Rivière et Cie, Paris, 1962, p. 6.

5. Emile Callot, *op. cit.*

6. Paul Veyne, *Comment on écrit l'histoire*, Seuil, Paris, (ed. princeps 1971).

7. Paul Veyne, „Foucault révolutionne l'histoire”, în *op. cit.*, pp. 345-385.

8. Cf. Jörn Rüsen, *Studies in metahistory*, Human Sciences Research Council, Pretoria, 1993.

9. Sorin Alexandrescu, *Paradoxul român*, Univers, București, 1998, p. 24.

O necesară surdină

Reacții critice n-au întârziat să apară, cum era de altfel și firesc, dată fiind amplitudinea provocării. Nu e cazul să întreprindem aici un bilanț. Cîteva dintre ele trebuie amintite însă, pentru a se putea defini chiar miza debaterii. Replica lui Sorin Alexandrescu – altminteri un entuziast al operei în cauză – poate fi amintită cu folos, căci se referă la rațiunea însăși a discursului istoric: „Nu învățăm nimic de la istorie sau învățăm numai ceea ce decidem noi înșine să învățăm, dar îndrăznesc să afirm că nu mă interesează în primul rînd să învăț ceva de la istorie, cum mă îndemna istoriografia clasică, nici să deconstruiesc lecția, cum îmi sugerează aceea postmodernă, ci să doresc pur și simplu să înțeleg lumea de ieri și, comparînd-o cu cea de astăzi, să o înțeleg, sper, și pe aceasta din urmă. A înțelege nu înseamnă nici a-mi place, nici a fi de acord cu ea, ci, tocmai, *a nu o repeta*”¹. A înțelege e prima datorie la care un istoric trebuie să răspundă, ca în vechea maximă ce dezavua net conduita lezantă (*laedere*) sau ironică (*ridere*) pentru a recomanda comprehensiunea umană (*intelligere*), nu alta decît cea pe care o indica și H.-I. Marrou în parabola cognitivă din *L'Histoire et ses méthodes*². Se poate așadar subscrie la opinia, evocată și mai sus, că „trebuie tocmai să spargem cercul vrăjit al discursului, ideea că istoria și istoriografia se află pe veci prinse într-un joc de oglinzi, în care ne vedem numai pe noi înșine, gesticulînd și vorbind. Istoria ca dramă reală, dacă o regăsim, insistă exegetul, mă poate ajuta să-mi trăiesc și prezentul ca real”³.

În același sens, punînd însă la lucru și experiența profesională în domeniul istoriei, s-a pronunțat Florin Platon, sensibil la „provocarea” din *Jocul cu trecutul*, dar convins că acest joc e mereu unul *sui generis*, că el „nu poate exista în afara unor proceduri unanim acceptate care, în cazul particular al istoriei, conferă plauzibilitate rezultatelor cercetării, creînd totodată acel consens interpretativ” de natură să asigure durata concluziei⁴. Nu votul majorității (presupunînd că l-am putea socoti) legitimează adevărul, așa cum poate fi el, ci tocmai consensul – relativ, desigur – la care ajung specialiștii în domeniu. Iar dacă vorbim de pluralism, acesta nu poate însemna că discursurile se pot substitui unul altuia, ci că trebuie să le punem într-o „relație complementar-cumulativă”⁵. *Jocul* comportă *anumite*

1. *Ibidem*.

2. H.-I. Marrou, „Le métier d'historien”, în Charles Samaran (ed.), *L'Histoire et ses méthodes*, Gallimard, Paris, 1961.

3. Sorin Alexandrescu, *op. cit.*, p. 25.

4. Florin Platon, art. cit.

5. *Ibidem*.

reguli, asupra cărora au atras atenția chiar și cei care subscriu la „cotitura lingvistică” din ultimele decenii, una care a marcat, desigur, și istoriografia¹.

Unele observații critice la adresa sistemului propus de Lucian Boia au venit și dinspre teoria literară, vizîndu-se anume partea de exces, de „modă” asumată după atîtea altele². Confuzia între mituri și prejudecăți, clișee, sloganuri, obsesii etc. a atras în chip firesc atenția³. *Mitul de lângă drum*, titra ironic un alt comentator, nu mai puțin atent la valoarea deconstrucției întreprinse de Lucian Boia, ale cărui texte ar fi acut oportune în peisajul cultural de azi, dar susceptibile totuși de ajustări, nuanțe, rezerve asupra cărora nu se poate insista acum. Ca și pernele din povestea mincinosului, lunecînd de sub el la auzul fiecărui nou adevăr, legendele naționale, miturile fondatoare, etnoimagarul vehiculat prin *vulgata* istorică s-ar risipi în urma acțiunii demitizante din ultimul timp⁴.

Dimpotrivă, estimînd superlativ acțiunea lui Lucian Boia din cărțile privitoare la mituri și la raportul dintre adevăr și ficțiunea istorică, Adrian Marino îi atribuie „o ușoară inhibiție de a duce demistificarea chiar pînă la capăt”, adăugînd el însuși unele completări și sugerînd nuanțe⁵.

De amintit și o tentativă de raportare a aceluiași sistem la istoria profunzimilor, mai exact la imagarul social, din care face parte și demersul în cauză.⁶

Desigur, o istorie atît de politizată ca a noastră, de la umaniștii secolului al XVII-lea pînă acum, avea nevoie de o surdină, dacă nu chiar de un „duș rece”, cum se arată a fi *Istorie și mit în conștiința românească*, volum urmat consensual de un altul, *Două secole de mitologie națională*. Autorul n-a ocolit marile probleme ale domeniului și n-a ezitat să dea răspunsuri, adesea la limită, fără menajamente, dincolo de prudența pe care istoricii îndeobște sînt datori să o păstreze cînd este vorba despre teme așa de complexe, cu o miză atît de importantă. Avea, desigur, motivele lui să creadă că numai un discurs radical poate șoca destul spiritele, producînd un frison salutar, o atitudine mai critică, de pe urma căreia societatea în

1. Cf. Geoff Eley, „De la istoria socială la «cotitura lingvistică» în istoriografia anglo-americană a anilor '80”, în *Revista istorică*, VIII, 1997, 5-6, p. 334.

2. Alex Ștefănescu, „O jucărie la modă: demitizarea”, în *România literară*, XXXI, 1998, p. 3.

3. Mircea Iorgulescu, „Tirania clișeeilor”, în *Dilema*, VI, 1998, 288, p. 3; Alex Ștefănescu, art. cit.

4. Dan C. Mihăilescu, „Pernele istoriei”, în 22, IX, 1998, 40, p. 15; „O istorie de nuanțe”, în *ibidem*, 42, p.15; „Mitul de lângă drum”, în *ibidem*.

5. Adrian Marino, „Jocul cu trecutul. Mitologie și spirit critic”, în *Cuvîntul*, IV, 1998, p. 9.

6. Simona Nicoară, „Spre o istorie a profunzimilor: imagarul social”, în *Vatra*, XXVIII, 2000, 2, pp. 90-93.

ansamblu să se aleagă cu o istorie mai calmă, mai „bine temperată”, mai neutră, mai adecvată timpului în care trăim.

Relativism benefic

Ipotezele puse la lucru de Lucian Boia și interogațiile lui, prezente la tot pasul, constituie un fel de a relativiza domeniul însuși, avertizând asupra situației acestuia, precară *ab initio*, pînă la formulele cele mai sofisticate de azi. El previne mereu asupra pericolului de a simplifica și omogeniza, fie și cu mijloacele cuantificării postmoderne, în detrimentul veracității și al dimensiunii formative¹. Nu putem decît subscrie la concluzia avansată de autor că relativismul pus la lucru în analiza problematicii mitului nu trebuie să-l dezarmeze nici pe istoric, nici pe lectorul său. Ținînd cont de filtrele deformante, de structurile imaginarului, de imixtiunea inerentă a ideologiilor, de comenzile politice, istoricul trebuie să manifeste maximum de rigoare conceptuală și de aplicație metodologică, să respecte acele reguli ale meseriei care pot asigura un echilibru al discursului, o măsură, nu alta decît aceea a bunului-simț aplicat la un domeniu cu norme îndelung elaborate. Investigația reclamă ipoteze și scenarii verosimile, discursul ei trebuie să fie rațional și inteligibil².

Iluzia consensului în istorie, alimentată de pozitivisti, marxizanți etc., nu se mai poate menține³. Istoriografia a proliferat în materie de surse, interpretări, metode, fără să se apropie totuși de o soluție definitivă. Dimpotrivă, o asemenea țintă pare a se îndepărta cu pași repezi. Practic, istoria a explodat exponențial și ne aflăm, ca profesioniști ai domeniului, în situația celui care a semănat plante prea fecunde și este acum în pericol de a fi înăbușit, asfixiat de opulența lor. André Maurois a recurs odată la o asemenea metaforă pentru situația bibliotecii în ansamblu, însă ea exprimă la fel de bine producția istoriografică, tot mai amplă, mai diversă, adeseori și inutilă, cum ne-a prevenit la timpul său, între alții, N. Iorga⁴.

Critica lui Lucian Boia vizează în fond domeniul însuși, capacitatea istoriei-discurs de a atinge adevărul și de a-l impune. Cînd e vorba despre marile probleme ale umanității, aportul istoriografiei rămîne insignifiant. „Cîți istorici au spus ceva cu adevărat esențial despre istorie?”⁵ Nimeni nu

1. Lucian Boia, *op.cit.*, pp. 145 și urm.

2. *Ibidem*, p. 172.

3. *Ibidem*, p. 170.

4. N. Iorga, *Generalități cu privire la studiile istorice*, ediția a IV-a, Polirom, Iași, 1999, pp. 107-121, 342.

5. Lucian Boia, *op. cit.*, p. 13.

așteaptă desigur un răspuns precis la o asemenea chestiune și mă îndoiesc că autorul ei l-ar putea oferi. Îi înțeleg scepticismul și cu privire la contemporanii săi români, tratați mereu de-a valma și cu asprime¹. Impresia ce se degajă din ultimele volume subscrise de prolificul autor e că n-a făcut o distincție destul de netă între discursul oficial, generator de legende și mituri, pe de o parte, și discursul profesionist, fără de care nici un demitizant n-ar putea face un pas înainte.

Nuanțe, deschideri

În cazul de față, se poate spune că avem de a face cu un discurs convingător, deși redus la liniile cele mai generale și practicînd parcă anume un reducționism care să-i scoată în relief atitudinea față de cîteva teme fundamentale ale istoriografiei. Pe alocuri, el forțează – cum se spune – uși deschise, fiind vorba despre idei, soluții, metode deja acceptate de comunitatea istoricilor respectabili. Mai era atunci nevoie de o reelaborare, presupus diferită? Lumea se schimbă, cea căreia Lucian Boia i se adresează acum e fără îndoială alta decît lumea căreia, cu peste un deceniu în urmă, îi propuneam reflecții de același tip în *Istorie și finalitate*, volum al cărui miez privește tocmai chestiunea identității și a mitogenezei inerente discursului istoric².

Perspective noi, aprofundări, nuanțe erau desigur justificate. S-au produs între timp și alte inițiative (Simona Nicoară și Toader Nicoară au publicat chiar o carte despre imaginarul social) demne de a fi măcar menționate, alături de atîtea comentarii pe tema demitizării și a demistificării³, indicînd o exigență sporită în analiza trecutului, a istoriei în ansamblu. Însă o lectură „prea apăsată” în registrul imaginarii riscă a prefăce experiența umană într-un depozit haotic, din care oricine ia ce îi convine și construiește cum îl taie capul. „Matière sans visage”, spunea Paul Veyne⁴, un sceptic mai bine temperat, de la care se poate învăța încă multă vreme, inclusiv în ce privește distincția necesară între „istoria academică și cea destinată marelui public.

Ca și G. Duby, ca și alți istorici de succes, Lucian Boia pare să fi hotărît a nu mai scrie pentru profesioniști, ci pentru un public cît mai larg, al cărui interes pentru nuanță nu poate fi decît redus⁵. E o poziție paradoxală, din

1. *Idem*, „Între directorii de conștiință ai societății românești de azi, mă îndoiesc că există vreun istoric”, în *Adevărul literar și artistic*, VII, 1998, 436, p. 3.

2. Al. Zub, *Istorie și finalitate*, Ed. Academiei, București, 1991, pp. 7-77.

3. Al. Zub (coord.), „Istoria ca discurs demistificator”, în *Xenopoliana*, VI, 1998, 3-4, p. 164.

4. Paul Veyne, *op.cit.*, p. 384.

5. Pierre Nora (ed.), *Essais d'égo-histoire*, Gallimard, Paris, 1987, p. 367.

moment ce proclamă totodată nevoia de nuanțe în discursul istoric¹. Paradoxală e și pledoaria lui pentru profesionalism, într-un text ce justifică totodată dreptul oricui de a ține orice discurs despre istorie². A elabora discursul *en historien*, respectând deci normele profesiei, iată problema, iar asupra ei mi se pare că autorul n-a insistat destul, după cum n-a stăruit nici asupra deontologiei pe care trebuie să o respecte oricine intră în „jocul cu trecutul”³, sintagmă ce merita ea însăși mai multă precauție critică.

„Istoria justifică întotdeauna orice”, mai adaugă autorul⁴, însă trebuie spus numaidecît că nu o poate face la modul profesional, adînc, serios, mod nediferențiat în text de *vulgata* oficială și de diletantismul jurnalistic. Graba demitizării *à tout prix* se răzbună, ca și abordarea ostentativ ironică a unor teme care, în definitiv, țin de realitatea ultimă a oricărei culturi, cum recunoaște undeva chiar autorul. Legitimitatea miturilor nu poate fi ignorată, din moment ce ele colaborează inextricabil la alcătuirea oricărei ființe, culturi, istorii. Numai că modul ludic de a trata lucruri atît de grave este, pare-se, contaminant și a produs deja imitatori lamentabili⁵. Demitizarea tinde să devină – la acest nivel – o modă, însă putem spera că – la nivelul profesionismului – „trilogia” din care se înfiripă va avea urmări benefice, stimulînd analize critice și restituiri mai puțin marcate de dimensiunea conflictuală a istoriei.

Relativizarea discursului istoric, fie și cu prețul unor excese amendabile, e un cîștig, căci îngăduie o lectură pluralistă și o percepție mai justă a limitelor sale. Trebuie să admitem că reconstituirea trecutului „așa cum a fost” este o iluzie venită din secolul al XIX-lea și că istoria se vădește o (re)construcție continuă⁶. Dacă e așa, deconstrucția devine nu numai posibilă, dar și utilă, măcar ca exercițiu analitic, unul care trebuie să evite însă, pe cît posibil, reducționismul⁷.

1. Lucian Boia, *Istorie și mit...*, p. 223.

2. *Idem*, *Jocul cu trecutul*, p. 105.

3. Cf. Al. Zub, *Istorie și finalitate*, pp. 185-189: „Crochiu deontologic”.

4. Lucian Boia, *Istorie și mit*, p. 32.

5. Un exemplu: Florin Ardelean, „Întoarcerea mitului risipitor”, în *Familia*, 33, 1997, 9, pp. 48-52, unde problema e tratată jucăuș, „superior”, cu apel la termeni total inadecvați și bombastici, de care o carte a lui Lucian Boia, precum cea pusă în discuție, putea fi scutită. Mă abțin să citez. Ar fi să reproduc cîteva pagini de ineptii insolente, scrise cu aerul că participă la revizuirea critică a istoriografiei.

6. Cf. Cecilia Tohăneanu, *Epistemologia istoriei. Între mitul faptelor și mitul semnificațiilor*, Editura Științifică, București, 1998, pp. 7-8; *Idem*, „Istoria – un discurs interpretativ și plural”, în 22, X, 1999, 43, p. 11.

7. Joseph Margolis, *Historical thought, constructed world. A conceptual primer for a turn of the millenium*, University of California Press, Berkeley, 1995.

Este ceea ce ne propune istoricul Lucian Boia în ultimele sale cărți, ispitit să articuleze un sistem coerent, bazat pe ideea că *textul* sau *discursul* sînt „elaborări relativ autonome față de trecutul la care se referă și dependente totodată de structurile imaginarului și de acțiunea ideologiilor”¹. E un sistem pe care autorul l-a descris deocamdată ca mecanism și l-a ilustrat numai schematic. Analize mai profunde se cuvin întreprinse, în viitor, cu beneficii cognitive de care putem fi de pe acum siguri. Rostul lor etnoterapeutic nu trebuie nici el subestimat, cu observația – făcută chiar de Lucian Boia – că „patriotismul în istoriografie înseamnă (azi) să ne reclădim o școală națională de nivel european”, adică de un profesionalism indiscutabil².

O asemenea atitudine nu poate fi decît salutară. Ea ar repune în discuție relativismul însuși, deconstruibil – ca orice *ism* al gândirii umane – și reducibil la o justă măsură. Fiindcă s-a putut vedea că fragmentarea produsă de relativism, ca reacție legitimă la ideologia unică, se vădește contraproductivă într-un moment cînd comunitățile se „reidentifică” pe mai multe planuri și simt nevoia unei coeziuni pe care excesul relativist nu o servește deloc³.

Studiile la care ne-am referit mai sus, pe tema imaginarului, nu îndeamnă la exces, desigur, însă ele îl fac posibil în mediile mai puțin atente la acel *juste milieu* care previne excesul și stimulează optica unui pluralism capabil să ofere soluții echilibrate. Discursul istoric nu face excepție. Unele sugestii postmoderne și neoistoriste ar putea fi utilizate spre a-i lămurii mai bine statutul la ora actuală, statut pe care, sub alt unghi, G. Călinescu (*Principii de estetică*, 1939) îl socotea afin cu sinteza epică, atribuindu-i un caracter de disciplină inefabilă⁴. Ne rămîne să aprofundăm asemenea sugestii, armonizîndu-le cît mai bine cu experiența pragmatică a istoriografiei.

Apărut în *Dacia literară*, XII, 1, 2001.

1. Lucian Boia, *Jocul cu trecutul*, p. 6.

2. Cf. Dan C. Mihăilescu, „O istorie de nuanțe”, în 22, IX, 1998, 41, p.15.

3. Cf. Andrei Marga, *Relativismul și consecințele sale*, Editura Fundației pentru Studii Europene, Cluj-Napoca, 1999. Apud Alexandru-V. Mureșan, „Pluralismul pragmatic – replică la relativism”, în *Tribuna*, XII, 9-12, martie 2000, p. 6-7.

4. Liviu Petrescu, „«Noul istorism» și mișcarea postmodernă”, în *Echinox*, XXXI, 10-12, 1999, p. 9. Vezi și Brook Thomas, *The new historicism and other old-fashioned topics*, Princeton University, 1999.

Istoria și discursul alternativ

Alexandru Zub

O dezbatere ce trebuia să aibă loc în spațiul istoriografiei s-a produs în ultimul timp pe un teritoriu aproape străin de acest domeniu. Presa, atentă la *scandal* și sensibilă la *spectacol*, a făcut din chestiunea manualelor alternative o temă fierbinte, incitând spiritele și producând o suită de reacții în medii dintre cele mai diverse. Fără nici o preocupare de a defini problema însăși, deloc nouă și deloc simplă, unii ziariști i-au atribuit dimensiuni excesive și au livrat-o unui public ce se nutrește mai cu seamă din spectacol și scandal.

Cum s-a ajuns aici, e o chestiune demnă de interes, în alt cadru, fie numai și fiindcă în deceniul din urmă orice tentativă de a găsi soluții durabile la o problemă sau alta a produs reacții analoage. Amînate, compromise, falsificate, soluțiile în cauză au fost scoase practic de pe rol și trecute, cum se spune, *ad acta*, sporind anume dosarul eșecurilor. Te întrebi, în acest caz, dacă tentativa de reformă a Ministerului Educației Naționale putea să aibă, pentru moment, un alt rezultat. Adversarii reformei s-au mobilizat, energic, spre a-i submina mersul și a o reduce la gesturi cumva simbolice. Publicarea unor manuale alternative de istorie le-a căzut numai bine pentru a-i sfîrni la lupta împotriva „demolatorilor” de temelii ale identității noastre. O temă fierbinte, asupra căreia urmau a se rosti nu numai ziariștii a-toate-competenți, dar și „pensionarii” cutărui penitenciar, unde presa a socotit util să consemneze reacții la istoria alternativă.

Ce e, în fond, această istorie și cum de a sfîrnit ea asemenea reacții în presă, la parlament, pe stradă, oriunde cei interesați a tulbura mereu apele au găsit oportun să arunce iarăși sămînța discordiei? Să spunem, mai întîi, că istoria alternativă se practică demult în lume, că manuale de acest fel au existat și la noi, încă din secolul trecut, cînd profesorul de istorie putea să opteze pentru un manual sau altul în cursul predării. Însă autorii de manuale, ca peste tot în lume, trebuiau să țină cont de o programă, iar aceasta era un apanaj al ministerului de resort. A.D. Xenopol, N. Iorga, C.C. Giurescu, P.P. Panaitescu, I. Lupaș, Andrei Oțetea, istorici reputați, au întocmit și ei manuale, alături de autori „secundari”; toți trebuiau să respecte însă un

minimum tematic, cadrul „evenimential” (dacă e să folosim un barbarism la modă) recomandat de forul tutelar.

Rămînea loc, desigur, pentru nuanțe. La finele secolului al XIX-lea, a avut loc chiar și o dispută destul de vie cu privire la locul ocupat de români în istorie și, prin urmare, în manualele respective. Adepții etnocentrismului n-au fost nici puțini, nici fără însemnătate. A prevalat însă, pînă la urmă, ideea de măsură, de echilibru, de armonie cu ansamblul istoriei, susținută de I. Bogdan și alți profesioniști ai domeniului. Regăsim cumva această confruntare și după întîiul război mondial, cînd Ștefan Zeletin milita pentru o *istorie* (preponderent) *socială*, în timp ce G. Brătianu insistă pentru o istorie mai complexă, în care socialul să dețină numai o parte, legitimă, din economia ansamblului.

Tînărul savant avea, firește, dreptate. În acest spirit, cultivat sincron și de istoricii de la *Annales*, se va dezvolta o întregă „literatură” a manualelor de istorie, în mod firesc „alternative”, din moment ce erau întocmite de autori diferiți, a căror subiectivitate nu mai putea fi pusă la îndoială. Nu exista, atunci, un impediment serios la asumarea discursului alternativ. Era în firea lucrurilor, din moment ce discursul în cauză era marcat de personalitatea autorului și susceptibil, prin urmare, de nuanțări infinite.

O analiză sistematică a problemei, sub acest unghi, ar fi deosebit de instructivă, fiindcă nici un autor (nici măcar Iorga) n-a rămas neatins de tendința diversificării discursului istoric în sfera învățămîntului, tendință născută și ca un răspuns la abuzurile pozitivismului. Chestiunile cele mai delicate ale problemei au fost atinse atunci de Henri Hauser, într-un volum închinat chiar lui N. Iorga, a cărui dublă prestație, didactică și de ordin științific, era mult apreciată. Multitudinea ofertei în domeniul istoriografiei era de la sine înțeleasă, din moment ce se recunoștea subiectivismul inerent oricărui demers de acest fel.

Istoricii răspundeau astfel la „provocări” ce veneau din alte zone ale cunoașterii, între care cea a lui Paul Valéry (*Regards sur le monde actuel*), una radicală, se cuvine amintită ca reper într-o dispută extrem de vie, neîncheiată încă. Alți sceptici s-au rostit între timp, fără a epuiza contestația, polemica, dialogul multidisciplinar pe tema limitelor discursului istoric și chiar a legitimității acestuia. Inutil să insistăm acum asupra chestiunii, deși ea mai comportă un interes major la acest început de secol, cînd „umani-oarele” în ansamblu sînt repuse, sub unele aspecte, din nou în discuție.

Istoria, ca discurs și ca materie didactică, nu face excepție. Asistăm chiar, în ultimul timp, la agresiuni de tot felul, în ambele sectoare, ceea ce i-a silit pe profesioniști să caute noi modalități de răspuns, mai adecvate momentului. Le-au găsit, în adevăr, sau numai își închipuie că sînt în posesia lor? Acuzele ce li se aduc acum, în jurul manualelor alternative, însă cu o miză

mai mare, denotă o prevalență a iluziei. Nimeni nu pare interesat să pună lucrurile în ordine, examinându-le cu atenție, în perspectiva unui ansamblu cât mai coerent, care nu devine acceptabil decât la confluența disciplinelor umaniste. Este de la sine înțeles, în epoca noastră, că discursul istoric se constituie din resurse proprii, nu puține, nici nesemnificative, dar și din aluviuni produse în zonele conexe.

La începutul anilor '60, în plină derută a domeniului (J.H. Plumb, *The crisis in the humanities*), se căutau soluții regenerative, adesea prin intermediul altor discipline. Sugestii structuraliste se recunosc în multe scrieri istorice din epocă, precum în braudeliana *Grammaire des civilisations*, gândită ca manual alternativ pentru ultimul ciclu, formulă de înnoire pe care unii istorici o socot și astăzi prea îndrăzneată. Atunci însă ea a scandalizat breasla, fiindcă părea să elimine cu totul istoria tradițională, acea „histoire historisante” căreia un H. Berr îi prevăzuse moartea (*Revue de synthèse historique*) încă de la 1900. Nu era însă o percepție corectă. Braudel însuși a voit să preîntâmpine abuzurile, insistând asupra nevoii ca în primul ciclu să se cultive narațiunea, evenimentul, cronologia, pentru a se fixa mai întâi un cadru și o temelie pentru ceea ce s-ar putea clădi, treptat, în ciclul secund și a se ajunge la „gramatica” finală, o lectură structuralistă *sui generis* a istoriei la îndemîna studioșilor din ultimul ciclu. Nimeni n-a impus atunci soluția în cauză, nici alta complementară, soluțiile coexistînd și revelîndu-și, dacă era cazul, resursele didactice pe parcurs. Braudel însuși a insistat, pe un plan încă mai vast, asupra complementarității lor, afirmînd că orice formulă îi pare demnă de atenție, numai să nu excludă nici una dintre soluțiile posibile, ca în celebra lui prefață la cartea lui Émile Callot, *Ambiguités et antinomies de l'histoire et de sa philosophie* (1962).

Am insistat oarecum asupra acestui caz, poate atipic, întrucît Fernand Braudel ocupă un loc aparte în definirea relației dintre istorie ca discurs și proiecția ei didactică. Adaug că disputa produsă atunci își menține interesul în lume, dar e acut actuală pentru noi, care ne găsim încă în situația de a depăși discursul unic în materie politică și în științele umane. Se poate explica faptul că în ambele direcții s-a ajuns la excese păgubitoare pentru un bun echilibru social și pentru efortul autocognitiv din ultimii ani. Ispitiți și ei de discursul „politically correct”, unii istorici au sacrificat prea lesne exigențe elementare ale profesiei lor, socotind că alinierea la standardele europene înseamnă adoptarea de scheme interpretative nu mai puțin păguboase decât cele pe care înclinau, din alte motive, să le respingă pînă nu demult. Înainte de a fi un eșafodaj destul de solid din punct de vedere arhivistic, documentar, ca spațiu al „evenimentelor”, istoria a ajuns pentru ei un simplu joc intelectual, un *puzzle* cu reguli mereu schimbătoare, susceptibil de ironie și acuză publică. *Deconstrucția*, utilă ca exercițiu, poate

și amuzantă, se practică deja înainte de a ști realmente ce înseamnă, în domeniul respectiv, o *construcție*.

Un viciu profesional e sesizabil într-o asemenea conduită. A nega cu orice preț, fără direcție explicită, a ajuns un semn de distincție, cultivat în mediile elitiste. Dintre cei ce se pregătesc a profesa istoria, în cercetare sau în sfera didactică, puțini se mai preocupă acum (nu rentează, evident) de treptele unei inițieri sistematice. Studiosul e îndemnat din capul locului spre eseu, deși la eseu se poate ajunge, eventual, ca „punct terminus”, numai după lungi strădanii în zona restituției monografice, a exhaustivului documentar, a cercetării atente într-un domeniu bine definit.

Mai gravă, ca simptom al deprofesionalizării, pare a fi extensia abordării de tip eseistic în școală și, mai cu seamă, în manualele de istorie, conduită ce poate fi situată oarecum la antipodul celei profesate sub dictatură, când un manual era menit a spune totul și în expresie definitivă. Dimpotrivă, eseul indică o personalizare a discursului, benefică pînă la un punct, pernicioasă dacă ignoră anumite exigențe. Fără a trebui să spună totul într-un domeniu, manualul nu poate nici escamota, programatic, o structură esențială care, în cazul istoriei, înseamnă totuși periodizare, cronologie, evenimente, pe temeiul cărora se pot face apoi analize și interpretări mai nuanțate. Nerespectarea acelei structuri provoacă inerente distorsiuni de percepție și reprezentare a ansamblului, afectînd astfel însăși menirea unui manual, ca mijloc formativ și ca suport pentru alte achiziții. O bună sinteză de elemente structurale și restituiri punctuale ar garanta, poate, reușita unui manual de istorie, ținînd seama, firește, de nevoile timpului nostru.

Recenta dispută în jurul manualelor alternative invită din nou corpul istoriografic la un examen mai atent al profesiei în cauză, ceea ce presupune în primul rînd autoanaliză. Istoria nu e posibilă fără ego-istorie.

Violența formei, persistența fondului

Alexandru Zub

De aproape două secole, lumea noastră cunoaște un proces modernizator cu cadențe și intensități diferite, cu sincope și obnubilări de tot felul, care în ansamblu lasă totuși impresia unei evoluții ascendente. Mecanica procesului e știută, pe seama unor studii în continuă diversificare și nuanțare, alcătuind deja o vastă „literatură”. Nota lor comună, poate cea mai sensibilă, ar putea fi insistența cu care s-a urmărit conexiunea dintre *fond* și *formă*, ca element decisiv al schimbării.

Disponem astăzi de o vastă gamă de analize și interpretări, cele mai multe căutînd să explice dinamica amintită. De la eseurile timide și modeste din primele decenii ale secolului al XIX-lea, s-a ajuns la sistematizări notabile în a doua jumătate, mai ales în sînul Junimii, societate de care se leagă și o filozofie a culturii bazată pe relația dintre cele două elemente. Sintagma lui Maiorescu, *forme fără fond*, rezumînd oarecum contradicțiile unui moment socio-cultural, a făcut de atunci o lungă carieră. Lungă, sinuoasă și pe alocuri stranie, cum a sesizat deja, cu bun temei, Alexandru George în cîteva rînduri.

Nu e poate inutil să amintim, în treacăt, faptul că una dintre primele reacții critice la adresa teoriei maioresciene a pseudomorfozei a fost o misivă a tînărului A.D. Xenopol, în care demonstra falsitatea acelei teorii, pornind anume de la faptul că armonia dintre fond și formă nu se poate obține decît în timp, că oriunde și oricînd forma înnoitoare încorporează fondul, umplîndu-se de conținut, asigurîndu-și autenticitatea.

Analizii modernității noastre (E. Lovinescu, Șt. Zeletin, M. Manoilescu etc.) au reluat chestiunea, sistematic, după înțîia conflagrație mondială, cu beneficiul asigurat de studiile istorice și sociologice produse în alte zone pe seama aceluiași fenomen. Partea istoricilor (N. Iorga, V. Pârvan, G. Brătianu între alții) la explicarea fenomenului nu e mai puțin demnă de interes. Prin ei, cîmpul faptic a putut fi explorat mai bine și pus de acord cu sistemul conceptual folosit de specialiști în domenii conexe.

Să amintim numai faptul că sociologi și filozofi de seamă s-au rostit, la rîndul lor, asupra chestiunii, nu o dată cu gîndul de a lămuri „fenomenul românesc” în ansamblu (C. Rădulescu-Motru, M. Ralea, D. Gusti, P.P. Negulescu etc.). De la *Mecanica socială* a lui Spiru Haret la *Știința națiunii*, elaborată de D. Gusti, calea parcursă de comentatorii acelui fenomen e semnificativă sub multiple unghiuri. Unghiul metodologic trebuie amintit aici cu precădere, fiindcă ar putea pune în lumină unele achiziții importante pentru explicarea procesului modernizării la noi.

Înainte de a se încheia războiul întregirii de stat a României, cîțiva intelectuali căutau cu fervoare, la Iași, soluții de redresare postbelică. Ideea cea mai de seamă, înfiripată acolo, în „pribegia eroică”, a fost crearea unei asociații, apoi a unui institut special, care să studieze cît mai deplin realitatea românească și să pună la dispoziția legislatorilor datele cuvenite. Reforma se cuvenea întemeiată pe știință, iar știința reclama sprijin din partea statului. Statul însuși era menit, în această viziune, să devină un stat cultural. Revista scoasă de Gusti în acest scop, *Arbiva pentru știința și reforma socială*, debuta cu un studiu scris de Pârvan despre „Ideile fundamentale ale culturii sociale contemporane”. Sînt ideile pe care avea să le dezvolte apoi o întregă școală, de reputație mondială, pe seama unor ample cercetări de teren și a unor analize care țineau cont de rezultatele dobîndite în alte țări de sociologi, etnografi, antropologi, folcloriști etc.

Nu e greu de sesizat o anumită convergență de planuri, susceptibilă să explice oarecum „cariera” școlii de la București. Pârvan închinase domeniului său un volum de *Idei și forme istorice*, în care *ideile* rimau cu *fondul*, iar lungile discuții ulterioare pe tema specificului etnocultural aveau să reactualizeze vechea dispută despre *fond* și *formă*. O întîlnim la cei mai de seamă protagoniști, ale căror texte esențiale pot fi lesne regăsite în antologia lui Iordan Chimet, *Dreptul la memorie*. Cercetarea concretă a realului se unea, în acest orizont, cu efortul de a-l sistematiza teoretic, astfel ca „produsele” obținute să poată rodi și în alții. Accentul pus pe „rînduială”, ca în revista cu același nume scoasă de D.C. Amzăr, străduința de a construi o fenomenologie a spiritului autohton, ca în studiile lui M. Vulcănescu, sistematizările superior didactice de filozofia culturii, întreprinse de P.P. Negulescu, T. Vianu, N. Bagdasar și alții, denotă același spirit și sugerează căi multiple de explicare a fenomenului amintit. Era o altă vîrstă a culturii, cu notabile ambiții și resurse, subminate însă de mari convulsii politice.

S-a evocat intens, atunci ca și în timpul din urmă, existența unei crize a culturii, pe care unii au identificat-o în lumea formelor. M. Ralea sesiza chiar, pornind anume de la soarta veșmîntului, ca element de cultură, un declin continuu al formei. Avea în vedere, se înțelege, chestiuni de stilistică vestimentară, modă, mentalități, oarecum pe linia deschisă cu un secol în

urmă de Carlyle. Declinul invocat de sociolog era unul relativ, căci îl compensa o anume descătușare de formalismul instalat de-a lungul timpului în acest domeniu. Extinzînd judecata asupra evoluției în ansamblu, el conchidea că „toate regimurile conservatoare păstrează și respectă formalismul”, pe cînd „regimurile progresiste” îl neglijează. Dar nici un regim nu e definibil atît de categoric și nu există inovații în absolut, orice înnoire avînd ca suport un set de valori acumulate, un complex istoric inextricabil, pe care novatorii tind să-l ignore, dacă au veleitatea să pară mai mult decît sînt.

„Contradicția lui Maiorescu” (dacă e să reluăm sintagma deja „clasică” a unuia dintre exegeți) se arată a fi nu numai persistentă în cultură, dar și extensibilă la alte domenii. *Fondul* și *forma* se află în continuă tensiune, prezentă de altfel în orice creație. O putem sesiza în disputele de caracter ideologic, dar și în sfera politicului, în economie, drept, administrație etc.

Dacă tensiunea dintre *formă* și *fond* este inerentă oricînd, ea capătă nuanțe noi, specifice, cînd este vorba despre tranziția de la un sistem social-politic la altul. Alte idei înseamnă alte instituții, iar construirea acestora presupune o violență a formei în raport cu fondul, a cărui rezistență la înnoire este, în definitiv, un element de stabilitate.

O întregă filozofie socială se degajă din analiza relației în cauză. Alarmat de mimetismul formelor practicat de contemporani („Cînd nu vom mai fi arlechini?”), Kogălniceanu îndemna la măsură și discernămint. Istoria, tradițiile, modelele din vechime puteau constitui, în acest sens, ancora necesară unei corăbii în furtună. De unde îndemnul ca schimbările să se facă „blînd”, „gradual”, „înțelept”, cu respect pentru ceea ce timpul a sedimentat valabil. Călătorind înțîia dată cu trenul, de la Paris la Versailles, același Kogălniceanu sesiza tocmai dimensiunea amintită, întrebîndu-se dacă nu cumva încalcă astfel „drepturile timpului”.

Nimeni nu cunoaște însă exact aceste drepturi, adică relația optimă dintre forma aducătoare de noutate (instituțională) și fondul (conservator prin definiție), însă o bună lectură a istoriei ne-ar putea scuti de opțiuni neinspirate, excese, pericole previzibile.

Pentru mulți oameni politici istoria pare a fi totuși un domeniu interzis.

Apărut în *Curentul*, septembrie, 1998.

Multiculturalismul, o provocare a postmodernității

Alexandru Zub

Disputele produse de la un timp în medii universitare, în foruri politice sau în presă pe seama învățămîntului multicultural reactualizează o temă mai veche și mai amplă din alte zone ale lumii. Multiculturalismul cunoaște acum o nouă vogă, pe alocuri excesivă, care îndeamnă la reflecție și la situare în timp, deoarece un apel la istorie e în măsură a lumina mai bine sensul ce i se atribuie azi. S-ar putea închipui chiar o istorie sub acest unghi, al multiculturalității, cum sugera mai demult antropologia culturală și cum au încercat să facă în ultimul timp unii istorici (mai ales) americani.

Multiculturalismul preocupă astăzi mediile cele mai diverse, mai peste tot în lume, și comportă de aceea abordări multiple, fiecare cu o competență distinctă. Dacă la noi a fost și este plasat mai cu seamă în sfera didactică, faptul are o motivație precumpănitor politică. Nu este pista pe care ne vom angaja în acest expozeu, menit numai să schițeze un cadru pentru analiza fenomenului. Perspectiva este aceea a unui istoric interesat de evoluțiile curente și de plasare a lor în diacronia lumii moderne¹.

Să notăm mai întâi că schimbările spectaculoase petrecute în ultimul deceniu pe glob și mai ales în Europa Centrală și de Est au produs deja analize pe multe planuri. Multiculturalismul, ca reflex legitim al căutărilor și mutațiilor de natură geopolitică, a devenit o temă predilectă, în strînsă conexiune cu pluralismul politic admis numaidecît în zona dominată anterior de Uniunea Sovietică. Ceea ce se voia un bloc, a cărui „unitate de monolit” era proclamată mereu, a ajuns un mozaic politic și etnocultural, confruntat mai pretutindeni cu obsesii identitare².

N-a fost, desigur, o situație cu totul neprevăzută, din moment ce în anii '70 s-au închipuit deja mai multe scenarii de disoluție a „imperului

-
1. Cf. Al. Zub, *La sfîrșit de ciclu. Despre impactul Revoluției franceze*, Institutul European, Iași, 1994.
 2. Jacques Lesourne, Bernard Lecomte, *De l'Atlantique à l'Oural, l'après-communisme*, R. Laffont, Paris, 1990.

sovietic" (H. Carrère d'Encausse, André Amalrik etc.), iar în anii '80 s-a reactivat spectaculos interesul pentru *Mitteleuropa*, federalism, multiculturalitate, pe linia unor tradiții ce se puteau dovedi încă fecunde¹.

Asemenea preocupări consunau cu unele tentative de a soluționa criza ideologiilor, tot mai evidentă și mai neliniștitoare². „Socialismul cu față umană” eșuase, „eurocomunismul” la fel. Doctrina gorbacioviană întemeiată pe „transparență” și „reformă” a stîrnit entuziasme în Occident, dar n-a putut fi un răspuns adecvat la criza „sistemului sovietic”. Înainte ca acesta să se destrame cu totul, experții căutau deja un substitut ideologic, precum „liberalismul” descris de Fukuyama ca ideologie dominantă a noului ev³, în timp ce alții nutreau iluzia că „postmodernismul” le-ar putea oferi soluția așteptată⁴.

Lumea se reaseza, grăbită, febrilă, după eșecul evident al unui sistem totalitar și decantarea pregnantă a carențelor celuilalt, întemeiat pe democrație. „Războiul rece” produsese eroziuni de tot felul în ambele tabere, ceea ce avea să întârzie considerabil procesul de restructurare. Taberele s-au contaminat mutual, complicități multiple s-au creat peste tot, marcînd inevitabil etapa reasezării lor postcomuniste. Compromisă la înțîlnirea cu realitatea, doctrina marxistă supraviețuia în unele medii academice din Apus, unde „bazele” ei sînt încă apărate cu aplomb și nu fără o anumită legătură cu multiculturalismul⁵, privit ca ideologie, și nu ca deschidere multiculturală⁶.

O mică paranteză se vedește aici utilă. În numele *civilizației*, secolul al XVIII-lea deosebise între popoare avansate și popoare înapoiate, sălbătice, incapabile de progres. Secolul al XIX-lea a pus accent pe *cultură*, stimulînd particularismele, specificul național, nu o dată în dezacord cu ideea modernă de progres. Regăsim această atitudine azi, în plin *postmodernism*, sub diverse forme, care privilegiază particularismul, secvențialul, mișcarea centrifugă, punînd sub semnul întrebării chiar ideea de progres, de care s-a abuzat adesea între timp. Căci progresul e numai un punct de vedere, o perspectivă, cea a rațiunii. Alte perspective ar fi tot așa de legitime. „Punctul de vedere modern, s-a spus, e un punct de vedere al punctelor de vedere”, un cumul de viziuni, atitudini, modalități, în sensul remarcat și de Nietzsche

-
1. Guy Hermet, *Istoria națiunilor și a naționalismului în Europa*, Institutul European, Iași, 1997.
 2. Linda Hutcheon, *Politica postmodernismului*, Univers, București, 1997.
 3. Francis Fukuyama, *Sfîrșitul istoriei*, Paideia, București, 1994.
 4. Gianni Vattimo, *Sfîrșitul modernității. Nihilism și hermeneutică în cultura postmodernă*, Pontica, Constanța, 1993.
 5. Ovidiu Hurdzeu, „Noua identitate a omului occidental”, în *România literară*, XXXI, 37 (16-22 septembrie 1998), p. 12-13.
 6. A.R., „Miculturalismul”, în *Timpul*, IX, 38 (29 IX-5 X 1998), p. 13.

cînd își definea contemporanii ca „enciclopedii ambulante”, muzee fastidioase în care încap de toate, fără ordine și fără măsură¹.

Se poate înțelege așadar interesul postmodernilor pentru o astfel de critică a culturii, interes manifest nu mai puțin și în conduita multiculturalistă².

Negația progresului n-a dus însă la depășirea lui. În plină postmodernitate, trăim încă pe seama filozofiei luminilor, din care se nutresc tendințele descrise de Harvey C. Mansfield prin *politizare*, *agresivitate*, *sensibilizare* feministă, *multiculturalism*, *corectitudine politică* („political correctness”)³, pentru a nu mai aminti încă o dată *postmodernismul* ca expresie a tranziției spre o formulă încă neconturată destul ca să primească un alt nume.

O anumită obstinație („tiranie blîndă” ar fi spus Tocqueville) se observă în conduitele de tip multiculturalist, ca și în cele care le-au premers ori le acompaniază. Căci e vorba de grupuri interesate de un statut identitar și, deopotrivă, de obținerea unei recunoașteri din partea societății. Ele nu se mulțumesc a fi tolerate, ci tind la un prestigiu social, la valorizarea lor optimă⁴. Chestiunea identității le preocupă obsesiv, fie că este vorba despre trăsături specifice sau despre ierarhia socială, ceea ce înseamnă a dobîndi stima alterității, dar și stima de sine, o țintă încă mai anevoioasă⁵.

Unii comentatori leagă această propensiune de gîndirea hegeliană, fie și stilizată de un Alexandre Kojève sau pusă la lucru în sens postmodernist de un Fukuyama. După opinia celui din urmă, viitoarele competiții și conflicte se vor produce îndeosebi pentru stimă, prestigiu (*thimos*), încît istoria (sau, dacă vreți, *postistoria*) ar fi să capete în viitor o dimensiune thimotică⁶. „Imense războaie ale spiritului” se anunțau la orizontul noii utopii, atunci cînd lumea era încă dispusă la conflicte oarecum tribale⁷. Izbînda liberalismului, proclamată solemn de analist, se mai lasă așteptată, ca și preeminența idealurilor înalte în raporturile dintre oameni.

În fond, nota cea mai frapantă a secolului XX rămîne tocmai criza gîndirii liberale, pe seama căreia s-au produs marile dictaturi de stînga sau de dreapta⁸. Noile „filozofii” nu puteau face abstracție de acest lucru. Viața, libertatea, căutarea fericirii păreau prea abstracte și prea dependente de

1. Cf. Harvey C. Mansfield, „Politiquement correct”, în *Commentaire*, 83, 1998, p. 625-626.

2. *Ibidem*, p. 626.

3. *Ibidem*.

4. *Ibidem*, p. 625.

5. *Ibidem*.

6. Francis Fukuyama, *Sfîrșitul istoriei și ultimul om*, Paideia, București, 1994, pp. 129-246.

7. *Ibidem*, p. 283.

8. Cf. François Furet, *Trecutul unei iluzii. Eseu despre ideea comunistă în secolul XX*, București, 1996, p. 13-40.

șansă. Cum să contezi pe un dar natural sau pe o reușită individuală? Răspunsul dat de multiculturalism echivalează cu un fel de asigurare socială contra riscului de eșec. El nu mai pretinde efort de „împlinire universală” (ca la Hegel), socotind că orice comunitate are o asemenea vocație.

Istoria, ca discurs, își dă osteneala să-i scoată la lumină resursele. Ea însăși se arată postmodernă atunci când privilegiază fragmentarismul, imaginile și cultivă pitorescul marilor „spectacole”. Parada din 14 iulie 1989, la bicentennarul Revoluției franceze, a adus pe sub Arcul de Triumf echipe folclorice din toată lumea, alături de sportivi, cosmonauți, artiști de bulevard etc., iar patru ani mai târziu, inaugurându-și primul mandat prezidențial, William Clinton a convocat la Washington „bucătăriile lumii”. În forme și cu nuanțe diferite, același mesaj e deductibil din ambele episoade: festivalul multicultural rămîne chintesența unei lumi interesate de spectacol, de imagini în cavalcadă, mistuindu-se una pe alta. Un război al imaginilor însoțește acum orice conflict de anvergură, după cum s-a putut vedea în criza Golfului, în evenimentele din spațiul ex-iugoslav etc. Am trăit noi înșine, alături de alții din toată lumea, momentul destrămării regimului comunist, transmis în direct pe micile ecrane, ceea ce l-a făcut pe istoricul Charles King să vorbească apoi despre o „revoluție postmodernă”¹.

Sper să nu forțez prea mult analogia dacă alătur consensual momentul imediat postbelic din America lui MacArthur, constrînsă la defensivă anti-comunistă, și momentul actual, cînd ne vine, din același spațiu, insistent, îndemnul la o „political correctness”, adică la atitudini care să favorizeze grupurile oprimite sau vulnerabile². Ideologia multiculturalismului îi vine în sprijin, și ea, cu nuanțe ce descriu un spectru destul de larg: conservatoare, liberală, critică etc.³. S-a ajuns de aceea la un plural în descrierea fenomenului, dacă definiția însăși se derobă, sustrăgîndu-se unui consens cît de cît acceptabil. Vorbim astăzi despre multiculturalisme și pentru a sublinia oarecum opoziția la acel monoculturalism de sursă europeană, resimțit deja ca o piedică de mondialști.

După ce a intervenit decisiv în războaiele mondiale, aruncîndu-și sabia în cumpănă, America împlinește parcă profeția lui Tocqueville de acum un secol și jumătate. Mai mult, prin „războiul rece”, ea aproape și-a eliminat principalul adversar și se devotează unui proiect mondial de putere. Ideologia multiculturalismului, în forma ei liberală, o ajută să demoleze structurile opresive și să pună în valoare marile resurse ale grupurilor marginalizate⁴.

1. Cf. Al. Zub, *Chemarea istoriei*, Junimea, Iași, 1997, p. 10.

2. Harvey C. Mansfield, art. cit., pp. 617-627.

3. Pia Brânzeu, „Multiculturalismul contemporan”, în *România literară*, XXXI, 41(14-20 X 1998), pp. 26-27.

4. Ovidiu Hurduzeu, art. cit.

Desigur, forma cea mai interesantă și mai productivă pare a fi în momentul de față multiculturalismul critic, profesat de Peter McLaren, care propune să se negocieze spațiile socioculturale, să se regîndească relațiile cu puterea, astfel ca minoritarii, exclușii, marginalii să poată fi integrați în chip egalitarist¹. Accentul se pune, în acest spirit, pe respectul alterității, pe analogia stimulativă, pe un pluralism al valorilor. Deosebirea nu mai generează excluderi, ci o complementaritate benefică în ansamblul culturii². „A trăi cu diferența” (Klaus Roth) a ajuns o normă indispensabilă de conduită, fiindcă diferențe (sociale, etnoculturale, religioase etc.) există în orice domeniu, oricînd și oriunde, ceea ce obligă la toleranță, dialog, negociere.

Cu un sfert de secol în urmă, un concept relativ nou se impunea, sub impactul antropologiei, în analiza relațiilor dintre culturi, mentalități, grupuri etnosociale: *aculturația*. Termenul fusese utilizat încă din secolul al XIX-lea (W.I. McGree), iar în perioada interbelică a ajuns la o anume răspîndire (R. Linton, M. Herkovits etc.), poate ca replică la școala difuzionistă, dar și fiindcă propunea o viziune mai dinamică (M. Hunter, A. Richards, L. Mair etc.) asupra culturii³.

S-au preferat apoi alte accente, puse pe conexiuni și interferențe, pe sensul finalmente complementar și convergent al creației în cultură. Multiculturaliștii de azi, cei de nuanță critică mai ales, merg încă mai departe, reconsiderînd opoziția antitetică dintre universal și particular, general și specific, superior și inferior, centru și periferic, într-un sens pozitiv, capabil să integreze diferența, insolitul, asimetria, marginalitatea. În plus, ei refuză „canonul vestic” de evaluare, întrucît e ofensator prin lipsa recunoașterii și propun o scală dinamică, mobilă, incitativă⁴.

Nici opoziția stînga/dreapta nu mai este astăzi atît de relevantă, după ce s-a putut constata pînă la ce punct extremele se ating. Examinînd „trecutul unei iluzii”, al iluziei comuniste în secolul XX, François Furet a pus-o de altfel convingător în lumină⁵, alături de alți analiști interesați îndeosebi de o epistemologie a *stîngii*⁶. Adepții progresismului (încă un

1. Cf. Pia Brânzeu, art. cit.

2. Klaus Roth (ed.), *Mit der Differenz leben*, Münster, Waxmann, 1996.

3. Cf. Al. Zub, *Discurs istoric și tranziție. În căutarea unei paradigme*, Institutul European, Iași, 1998, pp. 176-178.

4. Pia Brânzeu, art. cit.

5. F. Furet, *Trecutul unei iluzii. Eșeu despre ideea comunistă în secolul XX*, București, 1996.

6. Fabrice Bouthillon, „Après l'épistémologie de gauche”, în *Commentaire*, 83, 1998, pp. 641-652; Gaston Fessard, „Communisme et national-socialisme”, în *ibidem*, pp. 653-666.

ism la îndemână) își acuză adversarii de toate relele, în numele unei „political correctness” pe care specialiștii în geopolitică, feminism, ecologie etc. o aduc mereu în discuție¹.

Evident, multiculturalismul e un fenomen prea complex pentru a putea fi descris în puține cuvinte. Comentatorii săi preferă să-i evoce fie meritele, fie viciile sesizabile ori ascunse. Obsesia identității poate genera și efecte negative, ca și privilegierea necondiționată a grupurilor minoritare de orice fel. Riscul de a nedreptăți și victimiza pe majoritari nu e mic, nici lipsit de efecte *à la longue*, iar înlocuirea paradigmei verticale (inferior/superior) cu una orizontală, care să permită egalizarea șanselor, rămîne încă un pios deziderat².

Perspectiva istorică asupra fenomenului multiculturalist ar putea servi la o mai judicioasă direcționare a lui. Nu trăim într-un „timp fără măsură, un timp pur” (Octavio Paz), ruși cu totul de modernitate, blocați în prezent, fără ruine și fără utopii³, ci poate într-o „modernitate tîrzie”⁴, care ar trebui să ne îndemne a face din multiculturalism nu doar o formă de toleranță, ci totodată un mijloc de comprehensiune mutuală⁵. Accentul s-ar deplasa atunci spre dialog și relații interculturale, cum sugerează deja unii specialiști în domeniu.

Noțiunea de *interculturalitate* convine de aceea unei analize mai atente și mai profunde a „ființei noastre culturale”, cum s-a spus deja în multe rînduri, pornindu-se de la nevoia unei deschideri cît mai ample spre alte sfere de cultură⁶. O educație interculturală bine articulată ar înlesni, în acest spirit, depășirea conflictelor interetnice, motivate de regulă și cultural⁷. De la logica lui *mono* s-ar ajunge astfel la logica lui *inter*, ca premisă a unui alt tip de solidaritate umană⁸.

1. Harvey C. Mansfield, art. cit.

2. Pia Brânzeu, art. cit.

3. Nathan Gardels (ed.), *Schimbarea ordinii globale*, Antet, București, 1998, pp. 179-180.

4. Claude Karnoouh, *Adio Diferenței. Eseu asupra modernității tîrzii*, Dacia, Cluj-Napoca, 1994.

5. Mihai Korka, „Pentru un dialog intercultural”, în *Academica*, VIII, 11.IX.1998, p. 4; Victor Neumann, „Învățămîntul multi și intercultural”, în *Curentul*, 15-16.VIII.1998, p. 18.

6. Constantin Cucoș, „Interculturalitate și educație”, în *Forum*, XL, 469-471, 1998, pp. 105-115.

7. *Ibidem*.

8. Micheline Rey, *D'une logique mono à une logique de l'inter. Pistes pour une éducation interculturelle et solidaire*, Conseil d'Europe, Strasbourg, 1996.

Se admite azi, oriunde, că „toate culturile sînt hibride; nici una nu-i pură; nici una nu este identică cu un popor «pur»; nici una nu se compune dintr-un țesut omogen. Dincolo de asta, ne previne un analist, toate culturile cuprind, conform cu natura lor, o mare cantitate de invenție și fantezie – de mituri, dacă preferăm –, care se integrează de la sine în crearea și recrearea diverselor imagini ale unei culturi. Datorită strădaniilor unor istorici ca Hobsbawm, Ranger și Martin Bernal (în *Atena neagră*), știm astăzi că tradițiile pot fi inventate (în fapt, chiar așa se și întîmplă adeseori) și că într-o serie de imagini perene aparținînd trecutului cultural (precum cele ale Greciei clasice) se află încorporată o mare cantitate de manipulare, de «fabricație» pură și de deliberată «curățire» și falsificare retrospectivă.”¹

E un proces dinamic și de o nepuizabilă diversitate, în care „orice cultură ascunde în sine un potențial nesfîrșit de combativitate și agresivitate”, îndreptat de regulă contra „demonilor” străini, pe seama cărora se pun, la nevoie, nereușitele dinăuntru. Demonizarea *celuilalt*, ajunsă la forme paroxistice în secolul XX, nu e o invenție a timpurilor moderne. „Orice document al civilizației, nota Walter Benjamin, e totodată și un document al barbariei”².

Lăsînd la o parte speculațiile interesate, de tip politicianist, să notăm faptul că în ultimii ani au apărut și în România studii mai temeinice cu privire la problemele multiculturalismului. Autorii lor pun la contribuție argumente de ordin psihopedagogic, sociologic, istoric, iar în vremea din urmă temeuri de antropologie culturală³, ca în *Caietele tranziției* editate la Cluj de Enikő Magyar-Vincze și Ovidiu Pecican⁴. *Homo europaeus* e urmărit și în spațiul danubio-carpatic (Victor Neumann)⁵, iar pentru studiul Transilvaniei se preconizează insistent „o istorie pluriculturală”⁶.

De altfel, *Caietele tranziției* includ în chiar primul tom un grupaj de analize și reacții la tema multiculturalismului, pusă sub semnul „provocării” și al reflecției metodice⁷. Am putea reține aici, doar spre a da contur temei

-
1. Edward W. Said, „Cultură și identitate”, în *Lettre internationale*, ediția românească, vara 1997, p. 84.
 2. *Ibidem*.
 3. Constantin Cucoș, „Interculturalism în România: the metamorphosis of a post-totalitarian society”, în *European journal of intercultural studies*, 8, 1997, 3, pp. 257-266.
 4. *Caietele tranziției*, Cluj-Napoca, 1, 1997.
 5. Victor Neumann, *The Temptation of Homo Europaeus*, New York, 1993.
 6. Sorin Mitu, Pompiliu Teodor, „Către o istorie pluriculturală a Transilvaniei”, în *Caietele tranziției*, Cluj-Napoca, 1, 1997, pp. 26-28.
 7. Nándor I. Magyar, István Horváth, Ovidiu Pecican, Edit Szegedi, „Provocarea multiculturalismului”, în *Caietele tranziției*, 1, 1997, pp. 29-37.

în cauză, preocuparea de a o conceptualiza în spațiul românesc, de a legitima noile experiențe în domeniu.

Multiculturalismul se anunță în orice caz ca o provocare majoră pentru secolul XXI. În condițiile în care tehnologia informațiilor și a transportului transformă lumea într-un sat global, dimensiunea multiculturală se va impune progresiv în marile decizii, angajând schimbări dintre cele mai profunde în „noua ordine” (*New World Order*) și în mentalitatea oamenilor. Reușita ei reclamă însă un spirit umanist, asupra căruia s-a și atras atenția (Steve Olu Michael)¹. De la asimilaționism, negare și ignoranță s-ar ajunge, combătând orice *ism* și stimulând acțiuni pozitive, la o diversitate de valori și de soluții manageriale, pentru a culmina într-un *multiculturalism* de nuanță umanistă². O asemenea directivă nu poate reuși decât însoțită de *interculturalitate* și dublată de *transculturalitate*, în sensul preconizat de J. Piaget pentru discursul transdisciplinar despre om³. S-ar cuveni poate să imaginăm și o *metaculturalitate*, ca soluție de sinteză a problemelor puse, în lumea postmodernă, de relațiile atât de complexe între culturi, națiuni, grupuri minoritare etc.

Criza statului-națiune, a libertății și a muncii, această triplă criză cu care se confruntă contemporaneitatea⁴, obligă la prudență în abordarea multiculturalismului, dar și la curajul intelectual și politic de a-i rezolva problemele.

Multiculturalismul poate deveni un mijloc de armonizare a lumii, în condiții de extremă complexitate, însă și o nouă utopie, capabilă să exacerbeze tensiunile dintre majoritari și grupurile minoritare de orice fel. E o chestiune de măsură, de nuanță, asupra căreia am încercat numai să atrag luarea-aminte.

Apărut în *Caiete critice*, nr. 6-7, 1999, pp. 113-118.

-
1. Steve Olu Michael, „Models of multiculturalism: implications for the twenty-first century leaders”, în *European journal of intercultural studies*, 8, 1997, 3, pp. 231-245.
 2. *Ibidem*, p. 235.
 3. J. Piaget, *Înțelepciunea și iluziile filozofiei*, București, 1970.
 4. Yves Charles Zarka, „L’ultra-modernité en politique. Sur la triple crise de l’État-nation, de la liberté individuelle et du travail”, în *Commentaire*, 83, 1998, pp. 633-640.

A regîndi și asuma critic trecutul

Alexandru Zub

Mărturie a unor contemporani de vârste și profesii diferite, bilanț subiectiv în miezul unei epoci de penibilă tranziție, dialog *sui generis* asupra unei identități colective mereu controversate, indecise, fluctuante, volumul de față¹ este înaintea de orice un șir de interogații despre noi înșine, ca indivizi și ca popor, interogație la care nimeni nu poate da însă răspunsuri definitive.

Asemenea încercări s-au mai făcut, chiar dacă în alte forme. A fost preferat uneori dialogul, ca în ancheta întreprinsă de Felix Aderca asupra generației sale (1929) sau de Ion Biberi, îndată după ultimul război mondial, pentru a circumscrie ceea ce el credea că va fi *Ziua de mîine* (1945). Alteori, s-a recurs la metoda antologică, întocmindu-se crestomații de texte semnificative pentru unele curente („epoci de cultură”, după expresia lui Iorga), precum iluminismul, pașoptismul, junimismul, gîndirismul, „realismul socialist” etc. Ori s-au antologat texte despre mari momente istorice, precum Unirea și Războiul Independenței, pentru a nu aminti decît două dintre preocupările noastre obsedante, strîns conexe și solidare pînă la identitate.

Antologiile globale privind gîndirea social-politică din spațiul danubiano-carpătin (extinsă uneori spre filosofie) au fost concepute în așa fel încît să pună în evidență, mai ales în ultimul sfert de veac, aceleași elemente: progres continuu, luptă de clasă, solidaritate „națională” pe linia cîtorva idei. Convergența acestora ține de structura unui anumit tip de discurs: *vulgata* istoriografică, din care trebuia să se alimenteze noua conștiință civică, *omul nou*. Excepție fac crestomațiile scoase în exil, dintre care *Omul și pămîntul românesc*, de Mihai Niculescu (1955), și *Discursul contemporan*, de Ioan I. Mirea (1977), merită a fi consemnate.

Să ne amintim, sub acest unghi, că pașoptiștii, rău serviți în elanurile lor de situația geopolitică, au făcut din Unirea Principatelor „cheia de boltă” a întregului edificiu național (Kogălniceanu) și că o întreagă generație se

1. Iordan Chimet (ed.), *Momentul adevărului*, Dacia, Cluj-Napoca, 1996.

rostea, o dată cu Bălcescu, prin acest sorit : „Nu poate fi fericire fără libertate, nu poate fi libertate fără putere, și noi românii nu putem fi puternici până când nu ne vom uni cu toții în unul și același corp politic”. Numai prin unire se putea dobîndi forța care să garanteze libertatea, condiție indispensabilă a fericirii. Ordinea termenilor nu e cîtuși de puțin aleatorie. Istoricul știa că scopul nostru ultim e fericirea și că aceasta depinde în orice caz de libertate. Un alt contemporan se întreba cum să se elimine răul din societatea românească și răspundea numaidecît că, de oriunde ar veni, dinăuntru, din exterior sau din ambele direcții, răul poate fi stîrpit numai prin unire. Unirea a fost, pentru generațiile care au edificat România modernă, un *credo* inebranlabil, care le-a dat tărie în momente de cumpănă și le-a făcut să înfrunte marile deziluzii ce însoțesc orice operă de istorie. Un idealism salutar le-a permis să insiste și atunci cînd șansele de izbîndă erau nesigure, ca de atâtea ori, sau cînd totul părea pierdut, ca într-o lungă, dramatică perioadă din primul război mondial.

Istoria nu e nici drum drept, nici cărare bătută. Și rareori se întâmplă ca militanții pentru un mare ideal să aibă cîștig de cauză. De obicei, cauza se impune mai târziu, prea târziu, peste hecatombele ei de jertfe. Dacă i-am pomenit pe unioniști, este pentru că ei reprezintă, în istoria noastră, un caz rar de izbîndă însoțită de o conștiință pe măsură, lesne degajabilă din scrisorile unor protagoniști de talia lui Kogălniceanu sau Alecsandri. I-am amintit și fiindcă, la un alt palier al istoriei, pe altă vultură a spiralei, problemele lor sunt parcă și ale noastre. Istoria nu se repetă, evident, însă comportă analogii și sugerează modalități de conduită al căror folos practic nu trebuie subestimat. Sursă dinamogenă, în sensul despre care vorbea Goethe, referindu-se la entuziasmul pe care-l poate stârni adesea, istoria a produs uneori istorism (*Historismus*, *historisme*, *historicisme*, *storicismo*), concept ambiguu, care a dat loc la numeroase dispute, fără a-și epuiza încă resursele. Secolul al XIX-lea a fost prin excelență un „secol al istoriei”, iar secolul XX a cunoscut (prin naționalism-socialism și național-comunism) distorsiuni inimaginabile, cu urmări dintre cele mai grave pentru umanitate. Exegeze recente, precum *Le passé d'une illusion* (1995) de François Furet, subliniază intima înrudire dintre ele, comunismul și fascismul constituind niște fenomene deductibile, până la urmă, din mitul fondator al modernității: Revoluția franceză.

Pentru noi, acest secol al XX-lea a însemnat ieșirea din letargia produsă de o lungă paranteză fanariotă. „Deșteaptă-te, române, din somnul cel de moarte!” nu e o simplă metaforă, într-un discurs de mobilizare civică, ci expresia unei realități pline de dramatism, pe care tranziția spre modernitate o făcuse, în ultimele decenii, încă mai evidentă. Cadența febrilă a schimbărilor, sentimentul de incertitudine, de înnoiri intempestive erau de natură

să alimenteze o psihoză caracteristică, am putea spune: acea psihoză a tranziției care îl făcea pe Kogălniceanu să caute în istorie, limbă, tradiție, un factor de echilibru. „Să ne ținem, îndemna el, mai ales de cele trecute, ele pot să ne scape de pieire! Să ne ținem de obiceiurile strămoșești atât cât nu sunt împotriva dreptei cugetări! Să ne ținem de limba, de istoria noastră, cum se ține un om, în primejdie de a se îneca, de prăjina ce i se aruncă spre scăpare!” E un pasaj memorabil, din care înțelegem că istoricul dorea să se raporteze la trecut în limitele rațiunii și că trecutul avea de jucat un rol de seamă, vital, în redresarea societății românești. Va insista asupra acestui rol și în celebrul *Cuvânt* rostit la Academia Mihăileană, precizând acum și că „istoria, după Biblie”, este „cartea de căpetenie a popoarelor”, dat fiind că din ea se pot extrage reguli de conduită, sfaturi, învățătură, „îndemn la slavă și la fapta bună”. *Istoria, după Biblie...* Și aici ordinea se cuvine subliniată, fiindcă avem de-a face cu un sistem coerent de valori, față de care întemeietorii statului român modern (se pot aminti destule nume!) au manifestat cel mai deplin respect. G. Călinescu vorbea, în acest sens, despre un „mesianism pozitiv”, pentru a-l deosebi de „mesianismul cețos, egotist” al altor militanți din epocă. Fericită îmbinare dintre această propensiune idealistă, indispensabilă în orice mare operă, și spiritul lor realist, aplicat, critic, se cuvine a fi semnalată ca o trăsătură distinctivă și exemplară. Sursă de *exemplu* ea însăși, istoria îi aducea aminte, ca un îndemn, de „înalta înțelepciune a lui Miron Costin, carele cu aceeași mână purta sabia spre apărarea patriei și condeiuл spre scrierea analelor naționale”. Cronicarul devenise un prototip, un cap de serie tragică, pe linia căreia pot fi invocați mai ales N. Iorga, și G. Brătianu. Realismul organic pe care Iorga îl identifica la Kogălniceanu („Mihail al luminii și Mihail al săbiei” totodată) trebuie reținut ca o frumoasă formulă, frumoasă și exactă, care li se potrivește și altor spirite din epocă: Eminescu, Xenopol etc.

Ultimul amintit, autorul dublei sinteze de istorie națională și de teoria domeniului, se remarcă îndeosebi prin justa măsură a judecății, fie că era vorba despre trecut sau despre evoluții curente. Când Maiorescu a emis teoria *formelor fără fond*, spunând că civilizația noastră e falsă și întrebindu-se „dacă mai este timp de a aplica remedii”, tânărul Xenopol i-a replicat, cu bun-simț și comprehensiune, afirmînd că era vorba despre un proces normal, în cadrul căruia existau desigur și inerente anomalii: „căci dacă se produc bureți și mușchi pe trunchiul încă verde, nu trebuie să conchidem de aici că măduva însăși e deja putredă”. Periculoase îi păreau numai „lipsa de interes, fie pentru bine, fie pentru rău”, lîncezeala, impasibilitatea, inerțiile de tot felul. Cum să se combată toate astea? Printr-o mișcare intelectuală cât mai intensă, prin stimularea spiritului creator, la orice nivel, prin extensia sferei binelui oriunde, oricînd, ceea ce presupune desigur o

conștiință de sine în expansiune. Față de pesimismul maiorescian, tânărul Xenopol credea chiar că poate să formuleze o lege de existență etnoculturală: „Cînd un popor a ajuns la conștiința de sine, cînd el a început a se dezvolta, atunci el nu pierde pînă nu împlinește rolul său istoric pe pămînt”. Regăsim această idee stimulativă și în discursul rostit de același spirit luminos la mormîntul lui Ștefan cel Mare (1871), unde Xenopol insista ca elementele bune din societate să se mobilizeze în așa fel încît să amplifice continuu sfera binelui. „Răul, conchidea el, nu este atîta în afară, cît înăuntrul nostru și în contra acestuia este de luptat”. Era necesar, prin urmare, să se obțină solidaritatea elementului pozitiv, prea răzlețit încă și prea sceptic. Un program ingenios rezulta din analiza situației: „Lucrarea înceată în interiorul poporului, concentrarea elementului bun, luminarea părții pasive a națiunii noastre, înțelegerea asupra mijloacelor de propășire, asupra mijloacelor de îndepărtare a dezbinărilor ce ne sfișie, a relexelor materiale și morale ce se lătesc molipsitoare înlăuntru nostru – iată lucrarea ce este menită a așeza temeliile pe care timpul va ridica odată viitoarea Românie: lucrare înceată, dară nesfârșimată, ca aceea a polipilor ce rădică insule din sânul oceanului, pe care apoi viața își așterne covorul său, iar nu ca aceea a furtunilor mării ce naltă într-o clipă cumpliții munți de spumă, ca iarăși să-i cufunde în latul ocean!”.

E lesne de sesizat caracterul organicist al unei asemenea reflecții, care îl leagă pe Xenopol deopotrivă de înaintașul său întru istoriografie, Kogălniceanu, și de marele său discipol, N. Iorga. Ar fi un abuz dacă s-ar căuta aici o definire, oricît de sumară, a poziției acestuia din urmă față de problematica noastră în ansamblu. Istoric de vast orizont, scriitor, ziarist, orator cu faimă nestinsă, el a fost înainte de toate un apostol cu suflet ardent, ale cărui inițiative de ridicare a poporului prin cultură i-au asigurat un prestigiu fără egal. Sub această latură, Iorga continua desigur un filon mai vechi, bine conturat și în spațiul istoriografiei, unde nevoia de a scoate masele din inerție a făcut să se evoce insistent eroismul înaintașilor, marile simboluri din trecut, pe seama cărora se putea reface speranța colectivă. Critic, adesea foarte critic față de contemporanii săi, el căuta în trecut elemente de compensație, în cadrul unei pedagogii naționale de o vitală însemnătate. Întrebindu-se, în pragul secolului nostru, la început de nou an, dacă „se va mișca oare ceva în Sybaris care doarme”, istoricul de vocație profetică reitiera în fond gestul resurecțional de la 1848, apelul disperat la deșteptare din „somnia cel de moarte”. Mișcarea semănătoristă, „Frăția bunilor români”, *Neamul românesc*, Partidul Naționalist Democrat, Liga Culturală, Universitatea Populară de la Vălenii-de-Munte sunt numai cîteva dintre instrumentele folosite în acest scop.

La rîndul său, V. Pârvan se voia și el „ostaș al cauzei celei drepte”, elaborând un întreg program de resurecție, pe calea mobilizării corpului

didactic, mai ales, dar și având în vedere ansamblul societății românești, pentru care a întocmit un complex program de renaștere prin școală, așezăminte de știință și cultură, biserică. Discursul despre Unire, rostit la Societatea Academică din Berlin, în 1906, e semnificativ sub acest unghi. „Așadar, conchidea tânărul învățat, muncă sinceră, dezinteresată și cinstită a fiecăruia în parte, în ramura sa de activitate; subordonarea interesului personal intereselor generale naționale; purificarea opiniei publice prin boicotarea manifestărilor de viață publică amorală sau imorală; extirparea prin cele mai drastice mijloace a favoritismului și politicianismului, iarăși, din toate domeniile vieții noastre publice; încurajarea și susținerea din toate puterile și cu toată inima a oamenilor mai bine înzestrați de fire decât noi și care luptă pentru cauza cea bună și dreaptă; alungarea străinismului de pretutindeni și cu toată energia”, pentru a stimula creativitatea națională. De aici până la „fantezia politică” trimisă în același an lui N. Iorga, pentru *Neamul românesc*, sub titlul „Se caută un Bismarck”, nu era decât un pas, pe care studiosul l-a și făcut, sistematizând un întreg program de resurrecție, care trebuie citit în perspectiva luptei pentru idealul național. Era un îndemn patetic la acțiune, inspirat din pedagogia lui Fichte și dezvoltat apoi într-o „Scrisoare deschisă” către corpul didactic din țară, nu mai puțin semnificativă pentru dramatismul situației. Modelul era luat din Germania, același pe care îl invocaseră mai înainte Kogălniceanu, Xenopol, Iorga. Apolitismului mimat de unii, el îi opunea o fermă angajare: „Trebuie să facem și *politică*. Dar politica noastră să nu fie a unui partid, să nu fie operă de politicieni care slujesc unui partid pentru a-și satisface interesele lor personale, ci să fie a îndreptării energice și hotărâte spre idealul nostru național”. Recomanda, prin urmare, „o muncă de apostoli, care nu așteaptă nici o răsplată și nu urmăresc nici o glorie pentru ei, ci fac totul pentru binele neamului”. În acest spirit a acționat el însuși la Liga Culturală, unde a avut însă marea decepție de a fi învinuit de „trădare”, deoarece insistase într-o conferință pentru măsuri de pregătire mai temeinică a angajării noastre în conflictul mondial. A trebuit să se explice, într-un text memorabil, *Părerile unui trădător de neam* (1914). Evenimentele i-au dat dreptate. A rămas totuși rănit în adâncul sufletului, iar după război n-a mai admis nici un angajament de natură politică. Ceea ce a făcut însă ca profesor, om de știință și îndrumător cultural constituie un exemplu de angajare civică, a cărei expresie cea mai înaltă e desigur faimoasa lecție inaugurală de la Cluj, „Datoria vieții noastre” (1919), cu care se și deschide volumul său *Idei și forme istorice*. Se întreba, acolo, „pe ce drum va apuca noua confraternitate spirituală”, pentru a-i sugera o soluție eroică, aceea a unui precursorat conștient, care presupune sacrificiul de sine, abnegația. Ceva mai târziu,

căutând a defini rostul Academiei Române, el se rostea astfel în numele savantului corp: „Mărturisim cu toții același ideal: luminarea națiunii, prin opera cunoașterii de noi înșine; glorificarea României, prin lucrări de interes mondial, dincolo de hotarele patriei”. Era un fel de a pune în lumină acordul de profunzime existent între vechile aspirații de împlinire colectivă și programul elitei acum eliberate de obsesia națională și dispuse a-și concentra eforturile în spațiul culturii. Marele pariu al noii epoci, din păcate prea scurtă, ținea de mobilizarea resurselor intelectuale pe linia științei culturii, artei. Statul însuși, în viziunea lui Pârvan și a comilitonilor săi, trebuia să devină un stat cultural, ceea ce regele Carol al II-lea va și încerca să realizeze, în deceniul al IV-lea, însă în împrejurări nu tocmai favorabile, sub unghi geopolitic și intern.

Mai cu seamă o idee ar trebui subliniată în legătură cu generația de după primul război mondial. Este vorba despre încercarea, până la un punct reușită, de a crea un organism științific, menit să cerceteze realitățile românești, sistematic, pentru a pune la îndemîna factorilor responsabili un temei de legiferare cât mai solid. Ideea s-a născut în plină tragedie a războiului, la Iași, unde se adunau, în casa sociologului D. Gusti, intelectuali preocupați de soarta țării, pentru a defini cât mai bine lipsurile și a căuta soluțiile cele mai adecvate. Se aflau, acolo, între alții, V. Pârvan și V. Madgearu. Primul a și scris studiul de direcție *Ideile fundamentale ale culturii sociale contemporane*, întocmind apoi programul cultural ce urma să fie pus la lucru de Asociația pentru Studiul și Reforma Socială, asociație din care se va naște Institutul Social Român. Ideea de bază a noului organism era aceea de a înlocui capriciul și improvizația în sfera politicii cu un studiu sistematic asupra realității, „psihismul anarhic” al elitei cu supunerea la metodă, rigoare, consecvență în principii. Etapei noi în care intrase România, o dată cu desăvârșirea unității de stat, trebuia să-i corespundă noi structuri instituționale și noi forme de expresie în planul creației de orice fel.

Am avut ocazia să constat mai pe larg, în altă parte, ce a putut însemna aceasta pe tărâm istoriografic. Observ aici, schematizând desigur, că, în raport cu noile exigențe, discursul istoric, orientat până nu demult spre slujirea idealului de unitate națională, părea depășit și că o nouă școală s-a înfiripat în anii '30 (C.C. Giurescu, P.P. Panaitescu, G. Brătianu și alții), cu apel mai insistent la metodă și la spiritul monografic. Era normal, fiindcă în acest domeniu, după o epocă de „romantism”, în sensul unui exces de entuziasm, vine o alta mai critică, susceptibilă să aducă mai aproape de realitate oameni și circumstanțe. Iorga însuși, supus de noua generație la critici destul de severe, îndemna la mai mult discernămint în domeniu, ca și în planul mai larg al pedagogiei naționale. „Am ajuns la vârsta cînd trebuie

să plecăm în toate de la cunoștința de noi înșine, de la cea mai deplină și serioasă cunoștință a tuturor puterilor și slăbiciunilor noastre”, conchidea marele istoric, atent și el la exigențele sporite ale timpului.

Sub această latură, a cunoașterii etnopsihologice, e de notat că, la 1900, C. Rădulescu-Motru iniția o anchetă în *Noua revistă română*, la care au răspuns, între alții, fără a ne cruța slăbiciunile ca popor, Al. Macedonski și V. Pârvan. Puțin mai târziu, în 1907, D. Drăghicescu publica un amplu volum, *Din psihologia poporului român*, în care virtuțile și viciile noastre erau analizate în egală măsură, cu gândul de a stimula efortul ameliorativ. Amatorii de clișee măgulitoare au fost dezamăgiți, în sfera științei, ca și în aceea a vieții social-politice. Exemplul însă a rodit, mai târziu, în cercetările întreprinse sub egida Institutului Social Român, în analizele critice subscrise de M. Ralea, I.F. Buricescu, Ernest Bernea etc. Dezmembrarea statală, repetatele ocupații străine, rivalitățile interne, între atâția factori negativi, n-au putut rămîne fără consecințe în plan etnopsihologic. De unde reacțiile disperate ale unor cărturari, de la Cantemir la corifeii Școlii ardelenne, de la Eminescu la Cioran, pentru a nu aminti decît puține repere, între care se situează destule tentative de a nuanța o problematică ineputabilă, ce se prelungește copios până la noi. Psihologia „bietului om sub vreme” pre-valează. D. Drăghicescu a dedus-o mai ales din poziția noastră între Apus și Răsărit, cu o predominare îndelungă, decisivă, a spiritului oriental. Alți comentatori, între care cel mai autorizat e, desigur, Mircea Eliade, au văzut în această poziție un avantaj, șansa românilor de a constitui o punte între două lumi.

Interesant este că multe dintre observațiile critice formulate de Drăghicescu reiau, pe cont propriu, unele idei pe care le întâlnim la Maiorescu, Eminescu, Iorga. „Pecetea neisprăvitului” ar rezulta din mai toată istoria noastră. „Rezistența defensivă, resemnată, pasivă, supusă, înfrântă” nu poate avea istorie, în tot cazul nu una a demnității colective. Iar „lipsa de dezvoltare proprie, unitară, omogenă a desfășurării trecutului” ar explica încetineala cu care se articula instituțiile moderne. Și Eminescu vorbise despre „lipsa de continuitate în dezvoltare”, deducînd din ea „fragmentarismul în producere” și starea politică. Situație reală, pe care Pârvan a și sistematizat-o apoi într-un proiect de sinteză, rămas printre hîrțile sale de la Institutul de Arheologie, proiect ce atestă, o dată în plus, un neojunimism bine conturat, recognoscibil și la alți analiști, de mai târziu, ai fenomenului românesc.

Demitizarea, în istoriografie ca și în domenii conexe, nu e atitudine recentă, cum se mai consideră adesea, ci una care a însoțit mereu procesul modernizării noastre. Am avut ocazia să observ în altă parte, mai analitic, mai aplicat, cum căutarea identității la nivel colectiv a produs, în ultimele două secole, o întreagă mitologie națională, de care abia acum încercăm a

ne desprinde, în profitul unei cunoașteri de sine. Istoria, în definitiv, e un instrument de autocunoaștere prin recurs la experiența înaintașilor, iar distorsiunile pe care le produce sunt cam aceleași peste tot. Fiecare popor evocă, mai mult sau mai puțin insistent, „răul” său, iar sentimentul irealizării în istorie nu e specific românesc. Istoria Rusiei îi apare astăzi lui Soljenițin ca un lanț de ratări, numai că pe această idee scriitorul așază un întreg program de resurrecție, condamnând duhul cârtelii, lamentația sterilă, propensiunea naționalistă încă atât de prezente.

Naționalismul este, de altfel, un produs inerent momentelor de criză, cum s-a putut constata în istoria ultimelor două secole. Revoluția franceză i-a conferit un suport doctrinar, de care s-a uzat și s-a abuzat din plin. Fantoma lui bîntuie astăzi lumea post-comunistă, a cărei derută nu e doar de ordin ideologic. Alianța paradoxală, neverosimilă dintre comunismul rezidual și naționalism nu face decît să-i sporească efectele nocive.

Contextul în care se desfășoară tranziția spre un alt tip de societate reclamă atenție în raport cu orice element de natură a-i scurta durata și a-i diminua convulsiile. Apelul la istorie, ca și pe timpul lui Kogălniceanu, devine mai mult decît legitim. Dacă am făcut, aici, un mic excurs în trecut este fiindcă de la un istoric se așteaptă de obicei o perspectivă diacronică, dar și ținând seama de faptul că problemele noastre de azi nu sunt tocmai străine de cele cu care s-au confruntat generațiile ce au construit România modernă. Din secolul al XIX-lea ne vin îndemnuri la solidaritate națională, ca și exemple de propensiune democratică ce comportă un interes indiscutabil pentru actualitate. În același timp, datele evocate mai sus atestă nevoia stringentă de a reface corpurile profesionale, ca sursă de modele formative și echilibru social. Mai e nevoie încă de același entuziasm ce i-a făcut altădată pe cei mai buni să-și sacrifice interesele de moment în favoarea unora mai înalte, care privesc națiunea întregă. Vechea dispută dintre individualismul cultivat de mișcarea liberală și colectivismul acaparant din secolul XX s-ar putea soluționa, cred, în sensul preconizat încă de la Pârvan: „culturalizarea maselor și socializarea personalităților”. Proces anevoios, paradoxal, „utopic”, însă indispensabil în epoca noastră, căreia trebuie să-i dorim o propensiune mai vie spre societatea deschisă.

Dacă e adevărat că istoria poate fi citită *înainte* și *înapoi* (A.N. Whitehead), ne putem întreba cum să abordăm mai cu folos propria noastră istorie. Desigur, *retrospectiv*, cu intenția de a recupera cît mai deplin valorile teaurizate în timp, dar și *prospectiv*, pentru a rămîne cît mai aproape de năzuințele oamenilor. Durata întregă se cuvine pusă în valoare, pe cît posibil, ceea ce înseamnă că am putea integra astfel mai bine experiențele pe care le-am parcurs. Numai în această perspectivă, sugerată odinioară și de Iorga, istoria capătă sens, coerență, finalitate. Mai poate deveni ea o sursă de entuziasm,

așa cum propunea Goethe? Istoria ar trebui, în tot cazul, să ne ajute la reînnoirea speranțelor. Și n-o poate face decât punându-ne în situația de a regîndi și asuma critic trecutul. Căci împăcarea cu lumea presupune mai întâi împăcarea cu noi înșine, prin înțelegere și compasiune. „Poți oare iubi pe cineva, cînd te urăști pe tine însuși? Poți oare trăi în bună înțelegere cu alții, cînd nu ești de acord cu inima ta? Poți fi plăcut în societate, cînd ești plictisit de propria ta existență?” Îndoielile lui Erasmus ne vin, stimulatoare, din alt secol, ca un îndemn la *cura te ipsum*, așa cum știau deja să se poarte înțelepții din vechime. Puțină milă de sine („la charité bien ordonnée...”) nu strică, atunci cînd e bine cumpănită de exercițiul autocritic, după cum nici o mai largă comprehensiune față de alteritate.

Între a socoti că istoria poate da răspunsuri la orice întrebare și a-i nega orice funcție practică există o cale mediană, la care s-ar cuveni să reflectăm cu toată seriozitatea, dat fiind că integrarea la care aspirăm nu e doar o integrare în spațiu, ci și una în timp.

Apărut în Iordan Chimet (ed.), *Momentul adevărului*, Dacia, Cluj-Napoca, 1996, pp. 106-110.

Indice de nume proprii

A

Abelove, Henry 167
Abret, Helga 173
Academia Cațavencu, revista 99
Aderca, Felix 197
Afloroaei, Ștefan 73, 159
Aguesseau, cancelarul d', 163
Aiud 53
Albania 137
Alba-Iulia 105
Alecsandri, Vasile 198
Alexandrescu, Sorin 176
Alianța Civică 122, 137
Amalrik, André 190
Amzăr, D.C. 186
Ana, Constantin 52-53
Analele Sigbet, revista 121
Andreescu, Gabriel 125
Anheim, Etienne 154
Ankersmit, F.R. 155
Annales d'histoire économique et sociale 105, 163-164, 183
Antoși, Mona 13
Antonescu, Ion 52, 101
Antonescu, Iulian 60
Antonesei, Liviu 12, 73
Arad 14, 105
Ardelean, Florin 171, 180
Arbiva pentru știința și reforma socială, revista 187

Argentina 122
Aron, Raymond 148, 157-158

B

Babeți, Adriana 14
Bacău 25, 59-61
Bachelard, Gaston 10
Bagdasar, Nicolae 187
Baia Mare 105
Bailyn, B. 155
Balcăni 20, 126, 130
Balaiș, colonelul 21
Balaiș, Maria 21
Balotă, Nicolae 42
Barros, Carlos 162
Basarabia 21, 125, 128-129; vezi și Republica Moldova
Bălcescu, Nicolae 198
Bédarida, François 154
Bejan, Petru 159
Bénichou, Paul 11
Benjamin, Walter 195
Berindei, Dan 172
Berlescu, Dumitru 36, 41, 60
Berlin 201
Bernal, Martin 195
Bernea, Ernest 203
Berr, Henri 153, 164, 184
Berza, Mihai 46
Besançon, Alain 119
Biberi, Ion 197

Blandiana, Ana 121
 Blanke, Horst Walter 156
 Bogdan, Ioan 183
 Boia, Lucian 9, 94-95, 97-98, 161,
 170-175, 177-181
 Botez, Grigore 36, 60
 Botoșani 29
 Boucheron, P. 154
 Bourdé, Guy 164, 167
 Bouthillon, Fabrice 193
 Brașov 105
 Braudel, Fernand 154, 164-166, 175,
 184
 Brătianu, Gheorghe 35, 105, 116,
 183, 186, 199, 202
 Brânzeu, Pia 192-194
 Briallemont, generalul 52
 Brook, Thomas 181
 Brudiu, Mihai 37-38, 43-44, 46
 Brunner, Otto 166
 Bucovina 20, 46
 București 41, 46, 51, 55, 62, 68, 101,
 105, 121, 127, 171, 173, 187
 Budapesta 14, 39, 89, 168
 Buricescu, I.F. 203
 Burtică, Cornel 70

C

Caiete critice, revista 196
Caietele tranziției, revista 195
 Callot, Émile 154, 159, 164, 175, 184
 Cantemir, Dimitrie 67, 203
 Caragiale, Ion Luca 99
 Caraman, Petru 67
 Carbonnell, Charles-Olivier 163
 Carlyle, Thomas 188
 Carol I, regele 52
 Carol al II-lea, regele 202
 Carrere d'Encausse, Hélène 190
 Călinescu, G. 181, 199
 Căpitanu, Viorel 59

Ceașescu, Nicolae 66, 101, 122,
 174; regimul ~ 65, 174
 Ceașescu, Elena 137
 Cernătescu, Radu 34
 Cernăuți 27
 Certeau, Michel de 154
Cetatea Moldovei, revista 54
 Chaunu, Pierre 148, 152, 165
 Chimet, Iordan 187, 197, 205
 Chișinău 127
 Chladenius, J.M. 163
 Cihodaru, Constantin 36, 41
 Cioran, Emil 118, 203
 Cîmpina, Barbu 46
 Cîmpulung-Muscel 21
 Cîndea, Virgil 67
 Clinton, William 192
 Cluj-Napoca 46, 105, 107, 109, 120,
 195, 201
 Collingwood, R.G. 158
 Conrad, Cristoph 168
 Constantinescu, Emil 126
 Constanța 55
 Corbea-Hoișie, Andrei 12, 73, 170
 Coreea de Nord 137
 Cornea, Andrei 100
 Cornea, Paul 10-11, 170
 Costin, Miron 199
 Coșeriu, Eugen 68
 Couteau-Bégarie, Hervé 167
 Covaci, Aurel 51
 Croce, Benedetto 158
 Crowell, Steven 169
 Cucos, Constantin 194-195
 Culianu, Ioan Petru 10, 93
Curentul, ziarul 188
 Cuza, Alexandru Ioan 145

D

Dacia literară, revista 181
 Dahrendorf, Ralf 23

Danto, A.C. 155
 Derrida, Jacques 155, 175
 Descamps, Christian 159
 Diaconescu, Paul 47
Dialog, revista 73-74
Dilema, revista 99
 Dima, Al. 48
 Djuvara, Neagu 160
 Dorléac, L.B. 154
 Dorohoi 19-20, 24, 27-28, 31
Dosarele istoriei, revista 107
 22, revista 131
 Dragomir, Silviu 57
 Drăghicescu, D. 203
 Droysen Johann Gustav 156
 Duby, Georges 179
 Dudău, Radu 158
 Dumbravă, V. 30
 Dumitrescu-Buşulenga, Zoe 67
 Durosselle, J.-B. 167
 Duţu, Alexandru 10-11, 162, 169-171

E

Eley, Geoff, 177
 Eliade, Mircea 172, 203
 Eliade, Pompiliu 11
 Eminescu, Mihai 32, 39, 70, 93, 97,
 199, 203
 Erasmus, Desiderius 205
 Erdman, K.-D. 163

F

Farge, Arlette 154
 Febvre, Lucien 153, 164
 Ferro, Marc 96
 Fessard, Gaston 193
 Feyerabend, Paul 100, 159
 Fichte, Johann Gottlieb 170, 201
 Foucault, Michel 10, 153, 175
 France, Anatole 42
 Frankfurt 68

Franţa 130
 Freiburg 67-68
 Fremieux, J. 167
 Frontul Plugarilor 21
 Fukuyama, Francis 190-191
 Furet, François 191, 193, 198
 Furtună, Dumitru 28

G

Gadamer, H.-G. 155
 Gardels, Nathan 194
 Geneva 38, 57
 George, Alexandru 186
 Germania 68-69, 123-124, 154, 201
 Gheorghiu, Mihai Dinu 12, 73
 Gheorghiu, Mihnea 67
 Gherghel, Valeriu 12, 73, 159
 Gherla 58
 Ghibu, Onisifor 145
 Girard, René 136
 Girault, R. 154
 Giurescu, Constantin C. 57, 182, 202
 Gîrbu, Laur 29
 Gluck, Carol 122
 Goethe, Wolfgang von 102, 198, 205
 Goma, Paul 128
 Gorovei, Ştefan S. 10
 Gorun, Vasile 32
 Grecia 195
 Grigorescu, Eugen 21
 Gulag 119
 Gurvitch, Georges 164, 166
 Gusti, Dumitru 98, 187, 202

H

Habermas, Jurgen 155
 Halévy, Daniel 153
 Hamerow, Theodore S. 155
 Haret, Spiru 187
 Harrion, Régis 167
 Hasdeu, B.P. 170, 172

Hauser, Henri 153, 183
 Herder, Johann Gottfried 170
 Hegel, Georg Friedrich 192
 Herkovits, M. 193
 Hermet, Guy 190
 Heussi, K. 157
History and Theory, revista 156
 Hobsbawm, E. 195
 Holocaust 119, 156
 Horváth, István 195
 Hudiță, I. 29
 Humboldt, Wilhelm von 28, 70
 Hunter, M. 193
 Hurduzeu, Ovidiu 190, 192
 Husserl, Edmund 86
 Hutcheon, Linda 190

I

Iancu, Constantin 27
 Iași 10-14, 28-29, 34, 39, 41, 43-46,
 51, 54-55, 59-60, 62, 68-69, 71,
 76, 82, 92, 105, 120, 147, 187,
 202
 Iggers, Georg G. 155, 157, 167
 Iliescu, Ion 137-138
 Ioncioaia, Florea 159
 Iorga, Nicolae 20, 104-105, 148, 153,
 163, 170, 178, 182-183, 186, 197,
 199-204
 Iorgulescu, Mircea 177
 Irimescu, G. 46
 Istanbul 126
 Ivasiuc, Alexandru 58

J

Jaeger, Friedrich 156-157
 Jilava 51-52, 54, 58

K

Kammen, M. 155
 Kaplan, Steven L. 154

Karnooouh, Claude 194
 Kessel, Martina 168
 King, Charles 192
 Klopstock, Friedrich Gottlieb 163,
 167
 Kogălniceanu, Mihail 19, 60, 63, 66,
 70, 97, 188, 197-201, 204
 Kojeve, Alexandre 191
 Korka, Mihai 194
 Kosáry, Dominique 166, 168
 Kosellek, Reinhart 163
 Kremlin 38
 Kuhn, Th. 10, 155

L

Labiș, Nicolae 51
 Labrousse 165
 LaCapra, D. 155
 Lacombe, P. 164
 Lari, Leonida 125
 Lăudat, I. 48
 Lăzărescu, Dan A. 169, 171
 Lazarus, M. 70
 Le Goff, Jacques 167, 171
 Le Roy-Ladurie, Emmanuel 147, 166
 Lecomte, Bernard 189
 Lefort, Claude 166
 Lemny, Ștefan 75
 Lesourne, Jacques 189
 Lévi-Strauss, Claude 153
 Liiceanu, Gabriel 11
 Linton, R. 193
 Lipp, Carola 156
 Lovinescu, Eugen 93, 186
 Luță, Arcadie 28
 Lupaș, Ioan 57, 182
 Lupașcu, Silviu 159

M

MacArthur, Douglas 192
 Macedonski, Alexandru 203

MacHardy, Karin J. 155
 Madgearu, Virgil 202
Magazin istoric, revista 107
 Magyari, Nándor I. 195
 Magyari-Vincze, Enikő 195
 Maiorescu, Titu 186, 188, 199, 203
 Mair, L. 193
 Malița, Mircea 67
 Mandache, Bogdan-Mihai 159
 Mannheim, K. 157, 158
 Manoiilescu, M. 186
 Mansfield, Harvey C. 191-192, 194
 Marès, Antoine 162
 Marga, Andrei 181
 Margolis, Joseph 180
 Marin, Dinu 36
 Marino, Adrian 11, 170, 177
 Marrou, H.-I. 152-154, 176
 Martin, Hervé 167
 Martin, J.-Cl. 154
 Marx, Karl 117
 Maurois, André 178
 Măzăreanu, profesorul 28, 30
 Mârț, C. 28
 McGree, W.I. 193
 McLaren, Peter 193
 Mehedinți, Simion 26, 28
 Meinecke, F. 157
 Michelson, Paul 133
 Mihai I, regele 138
 Mihai Viteazul 98
 Mihăilescu, Dan C. 177, 181
 Mihalcea, Al. 55
 Milano 147
 Minard, Ph. 154
 Minea, Ilie 35
 Miron, Paul 67-68
 Mircea cel Bătrîn 120
 Mirea, Ioan I. 197
 Mitu, Sorin 107-108, 195
 Moldova 18-19, 25, 27, 29, 39

München 173
 Mureșan, Alexandru-V. 181

N

Năstase, Adrian 137
 Neamțu, Vasile 36
Neamul românesc, ziarul 200-201
 Neculau, Radu 159
 Negulescu, P.P. 187
 Nemoianu, Virgil 93
 Neumann, Victor 168, 194-195
 Nicoară, Simona 162, 170, 177, 179
 Nicoară, Toader 162, 170, 179
 Nicolaescu, Sergiu 107-108
 Niculescu, Mihai 197
 Nietzsche, Friedrich 136, 190
 Nipperdey, Thomas 158
 Noiriel, Gérard 154
 Nora, Pierre 165, 179
Noua revistă română, revista 203

O

Oexle, O.G. 157
 Olu, Michael Steve 196
 Omescu, Ion 55
Opinia Studentească, revista 73-74
Orizont, revista 14, 151
 Ostafi, Alexandru 25, 27
 Oțetea, Andrei 35, 182

P

Panaitescu, P.P. 124, 182, 202
 Papu, Edgar 67
 Paris 29, 47, 55, 188
 Paris, Erato 164
 Partidul Naționalist Democrat 200
 Patapievici, Horia-Roman 11, 133
 Patlagean, Evelyne 171
 Patočka, Jan 86
 Pavlovici, Florin 55

Paz, Octavio 194
 Păunescu, Adrian 125
 Pârâianu, Răzvan 107
 Pârvan, Vasile 63-64, 66, 98, 145,
 147, 186-187, 200, 202-204
 Pecican, Ovidiu 160, 195
 Péguy, Charles 147
 Petrescu, Dan 12, 73
 Petrescu-Dîmbovița, Mircea 36
 Petrescu, Liviu 181
 Piaget, Jean 196
 Pierenne, Henri 163-164, 168
 Pippidi, Andrei 10, 89, 123, 162, 170
 Pițu, Luca 11-12, 73
 Platon, Alexandru-Florin 159, 171,
 176
 Plumb, J.H. 184
 Pogorilovschi, Stela 51
Polis, revista 131, 162
 Polonia 131
 Popescu, Aurelian I. 38, 43, 44-47
 Popescu, Cristian Tudor 107-108
 Popovici, D. 11
 Popper, Karl 157-158
 Porumbescu, Ciprian 39
 Putna 38-41, 43, 45-47, 64-65
 Poznan 10

R

Radinschi, C. 30
 Ralea, Mihail 187, 203
 Ranke, Leopold von 97, 165, 167
 Rădulescu-Motru, Constantin 187,
 203
 Reisch, George A. 159
 Republica Moldova 128;
 vezi și Basarabia
Revue de synthese historique 184
Revue d'histoire comparée 163
 Rey, Micheline 194
 Richards, A. 193

Roche, Daniel 154
 Romândașu, Gheorghe 29
 România 9-10, 35, 59, 64, 74, 82,
 84-86, 95, 101-103, 117-119, 121-
 -122, 126-130, 132-134, 136-137,
 150, 186, 195, 198, 202, 204
 Roma 65
 Rossi, Pietro 158, 167-168
 Roth, Klaus 193
 Rusan, Romulus 121
 Rüsen, Jörn 74, 155-157, 159-160,
 168, 175
 Rusia 96, 204; vezi și URSS

S

Said, Edward W. 195
 Salvadori, Massimo L. 168
 Samaran, Charles 163, 176
 Schramm, Gottfried 68
Scînteia, ziarul 47
 Scripcă, P. 28
Secolul XX, revista 161
 Securitatea 41, 47, 57-58, 77,
 123, 138
 Serviciul Român de Informații
 (SRI) 123
Sfera Politicii, revista 131
 Sibiu 105
 Sighet 57
 Simiand, François 165
 Siupiur, Elena 11
 Sîrcu, Ioan 28, 34
 Slavici, Ioan 39
 Soljenițin, Aleksandr Isaievici 52, 204
 Sorbona 29
 Spengler, O. 167
 Stalin, Iosif Visarionovici 29, 32, 57
 Stan, Valentin 125
 State, Petre 54
 Steinhardt, Nicolae 49
 Steinthal, Heymann 70

Storia della storiografia, revista 147
 Surmei, Iulia 29
 Szegedi, Edit 195

Ș

Șora, Mihai 11
 Ștefan cel Mare 38-40, 42-43, 45-46,
 49, 200, 202
 Ștefănescu, Alex 177
 Ștefănescu, Ștefan 172

T

Tafrali, Orest 35
 Tarnavski, profesorul 30
 Teoctist, Patriarhul 84
 Teodor, Pompiliu 195
 Tibi, B. 171
 Timișoara 14, 105, 120
 Tîrgu-Mureș 105
 Tîrgu-Neamț 68
 Tocqueville, Alexis de 191-192
 Tohăneanu, Cecilia 180
 Topolski, Jerzy 10, 162
 Toynbee, Arnold Joseph 167
 Tranfaglia, Nicola 167
 Transilvania 150, 173, 195
 Troeltsch, Ernst 157-158, 166
 Tudor, Corneliu Vadim 125
 Turliuc, Cătălin 123, 159

U

Ungaria 38-39, 45
 Ursachi, Mihai 58
 URSS 189; vezi și Rusia

V

Vacariu, Dumitru 38, 43-44
 Valéry, Paul 147, 183
 Valéry-Grossu, Nicole 49

Valette, B. 167
 Vaslui 44
 Vattimo, Gianni 190
 Veit-Brause, Irmline 155-157
 Verdery, Katherine 172
 Versailles 188
 Veyne, Paul 153, 159, 175, 179
 Vianu, Tudor 187
Viața studentescă 39, 45, 47
 Vieru, Grigore 125
 Vietnam 108
 Vilar, Pierre 153
 Vladivostok 126
 Vlahuță, Alexandru 24, 26
 Vulcănescu, Mircea 187

W

Washington 192
 Weber, Max 70, 118, 125, 152, 159
 Weber, Renate 125
 White, Hayden 103, 135, 156, 160
 Whitehead, Alfred North 204
 Widgery, Alban G. 167
 Wittkau, Annette 156-157

X

Xenopol, A.D. 10, 39, 41, 60, 63,
 70, 88, 97, 104-105, 148, 150,
 160, 170, 182, 186, 199-201
Xenopoliana, revista 115, 121, 127,
 159, 179

Z

Zamfir, Mihai 73
 Zamfirescu, Dan 73
 Zarka, Yves Charles 196
 Zeletin, Ștefan 183, 186
 Zub, Alex 13
 Zub, Constantin 19

În aceeași colecție :

au apărut :

Încet, spre Europa

Vladimir Tismăneanu în dialog cu Mircea Mibăieș

Locurile unde se construiește Europa

Adrian Severin în dialog cu Gabriel Andreescu

Al treilea discurs. Cultură, ideologie și politică în România

Adrian Marino în dialog cu Sorin Antohi

Convorbiri neterminate

Corneliu Mănescu în dialog cu Lavinia Betea

Mai avem un viitor? România la început de mileniu

Mibai Șora în dialog cu Sorin Antohi

Oglinzi retrovizoare. Istorie, memorie și morală în România

Al. Zub în dialog cu Sorin Antohi

în pregătire :

Urmele timpului

Serge Moscovici în dialog cu Adrian Neculau

www.polirom.ro

Redactor: Lucian Teodorovici

Coperta: Manuela Oboroceanu

Tehnoredactor: Constantin Mihăescu

Bun de tipar: februarie 2002. Apărut: 2002
Iași, Editura Polirom, B-dul Copou nr. 4; P.O. Box 266, 6600
Tel. & Fax (032) 214100; (032) 214111; (032) 217440 (difuzare);
<http://www.polirom.ro>; E-mail: office@polirom.ro
București, B-dul I.C. Brătianu nr. 6, et. 7; P.O. Box 1-728, 70700
Tel.: (01) 3138978; E-mail: polirom@dnt.ro

Tipografia MULTIPRINT Iași
Calea Chișinăului 22, et. 6, Iași 6600
tel. 032-211225, 236388, fax. 032-211252
